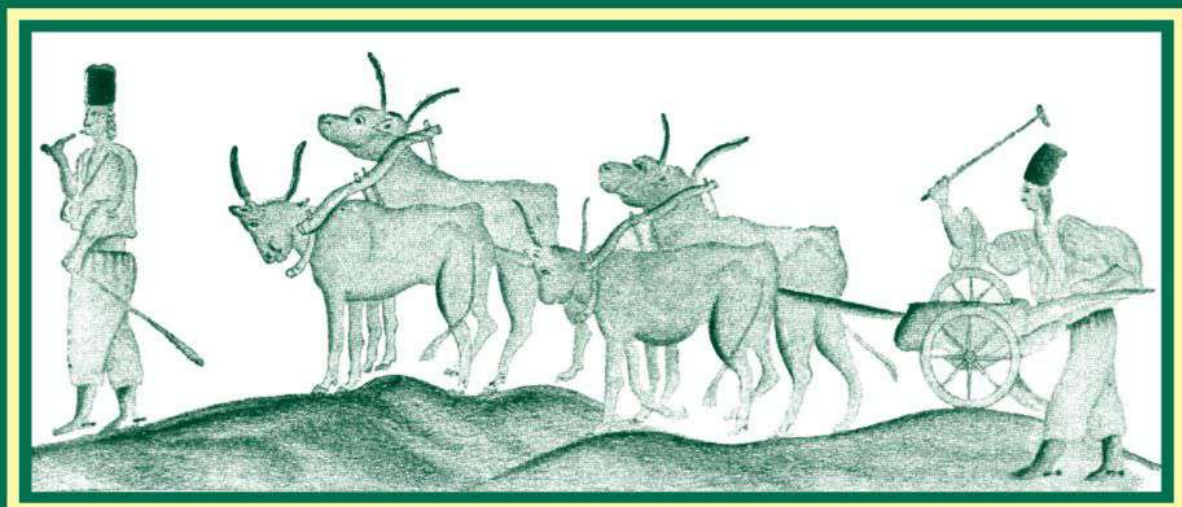

Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma
Mezőgazdaság-, Élelmiszer- és Környezettudományi Kar
Állattenyésztéstudományi Intézet

SURÁNYI BÉLA

Az állattenyésztés története

DEBRECENI EGYETEM
AGRÁR- ÉS GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNYOK CENTRUMA
MEZŐGAZDASÁG-, ÉLELMISZER- ÉS KÖRNYEZETTUDOMÁNYI KAR
ÁLLATTENYÉSZTÉSTUDOMÁNYI INTÉZET

Surányi Béla

AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS TÖRTÉNETE

Egyetemi jegyzet

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2010

Lektorálta:

Dr. Bodó Imre
professor emeritus

© Surányi Béla, 2010
© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press, 2010,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISBN 978-963-473-365-2

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Felelős szerkesztő: Bálint Ágnes
Készült: a DE sokszorosítóüzemében, 2010-ben
Terjedelem: 11,798 A/5 ív
10-144

TARTALOMJEGYZÉK

<i>A mezőgazdasági termelés kialakulása.....</i>	<i>5</i>
<i>A mezőgazdasági kultúra első központjai.....</i>	<i>5</i>
<i>Az ember és az állat kapcsolata.....</i>	<i>6</i>
<i>A háziásítás fokozatai, színterei, az állatfajok és -fajták.....</i>	<i>8</i>
<i>Az állattartás és a földművelés kapcsolata</i>	<i>11</i>
<i>Az antik világ állattartó kultúrája.....</i>	<i>12</i>
<i>A magyar állattartás gyökerei.....</i>	<i>14</i>
<i>A finn-ugor népek állattartása.....</i>	<i>14</i>
<i>Útban a Kárpát-medence felé.....</i>	<i>14</i>
<i>Állattartásunk az oklevelek tükrében.....</i>	<i>16</i>
<i>A magyar állattartó állattenyésztés a XVIII. század végéig.....</i>	<i>16</i>
<i>A hazai állattartás a középkorban</i>	<i>16</i>
<i>Változások a XVI-XVII. században</i>	<i>18</i>
<i>A korszerű állattenyésztés kialakulása Nyugat-Európában</i>	<i>19</i>
<i>A hazai állattenyésztő állattartás a XVIII-XIX. század fordulójától a XX. század végéig... </i>	<i>20</i>
<i>A legeltetési állattartás.....</i>	<i>22</i>
<i>A magyar állattenyésztés helyzete 1867-1918 között.....</i>	<i>24</i>
<i>A hazai állattenyésztés a két világháború között</i>	<i>28</i>
<i>A nagybirtok és szerepe a magyar állattenyésztésben</i>	<i>34</i>
<i>A hagyományos állattartás társadalmi közösségei, egykori fogalmai.....</i>	<i>38</i>
<i>A régi állattartásban használt fogalmak, elnevezések.....</i>	<i>40</i>
<i>A paraszti gazdálkodás igaerejének története.....</i>	<i>42</i>
<i>A járom típusai.....</i>	<i>44</i>
<i>Fogatos járművek a magyar állattartásban.....</i>	<i>45</i>
<i>A magyar állattenyésztés a második világháború után.....</i>	<i>48</i>
<i>Az állami gazdaságok és a magyar állattenyésztés.....</i>	<i>52</i>
<i>A háztáji gazdaságok állattenyésztése.....</i>	<i>54</i>
<i>Állatfajták a Kárpát-medencében</i>	<i>56</i>
<i>A lapályfajták szerepe a magyar állattenyésztésben.....</i>	<i>64</i>
<i>A hazai állattenyésztés a mezőgazdasági kiállítások és vásárok tükrében</i>	<i>76</i>
<i>Lótenyésztési kiállítások</i>	<i>77</i>
<i>Szarvasmarha-kiállítások.....</i>	<i>79</i>
<i>Sertésenyésztési kiállítások.....</i>	<i>83</i>
<i>Juhkiállítások.....</i>	<i>85</i>
<i>Baromfi-kiállítások</i>	<i>87</i>
<i>Debrecen állattenyésztése.....</i>	<i>89</i>
<i>Debrecen állattenyésztésének ágazati megoszlása</i>	<i>93</i>
<i>Debrecen állattenyésztése a XX. század második felében</i>	<i>98</i>
<i>A magyar állattenyésztés szakigazgatási szervezete</i>	<i>100</i>
<i>A magyar állattenyésztés nagy alakjai.....</i>	<i>106</i>
<i>Az állattenyésztéstan mint tudomány.....</i>	<i>112</i>
<i>A takarmányozás gyakorlata.....</i>	<i>118</i>
<i>Az uradalmi takarmánytermesztés és takarmányozás</i>	<i>119</i>
<i>A paraszti állattartás takarmányozási hagyományai.....</i>	<i>122</i>
<i>A nagyüzemi takarmányozás gyakorlata</i>	<i>125</i>
Felhasznált irodalom	129

DUPress

AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS TÖRTÉNETE

A mezőgazdasági termelés kialakulása

Az emberiség történetében fordulópontot jelentett a mintegy 12 ezer évvel ezelőtt bekövetkezett globális éghajlatváltozás, amely megteremtette az állattartásra és a földművelésre való áttérés környezeti feltételeit. A termesztésbe vett növények és a háziasított állatok tartása révén megszületett a mezőgazdasági kultúra, amely elindította az embert a civilizáció útján. A *neolitikus forradalom* (a kőkorszak második szakasza, az újkőkör) idején meginduló élelmiszertermelés nemcsak a népesség számában okozott változást, hanem a településmódban is. A nagyszámú falvak mellett városias települések is születtek. A munkamegosztás révén kialakultak az egyes kézműves mesterségek. Kiterjedt kereskedelmi hálózat épült ki, ami az anyagi javak cseréjét tette lehetővé. Ez a nagyarányú gazdasági és társadalmi változás hatással volt a népesség hiedelemvilágára, vallására is.

A *mezőgazdasági kultúra* megjelenését – mai ismereteink szerint – a *szükség* vezérelte, nem pedig a tudatosság. Eleinte úgy gondoltuk, hogy a mezőgazdaság megszületésének a színtere a mai Közel-Keleten volt, ahonnan később eljutott a világ más részeire is. De napjaink tudományos kutatása igazolta, hogy számos keletkezési központja volt, ahol egymástól függetlenül született meg és vált az emberiség közkincsévé.

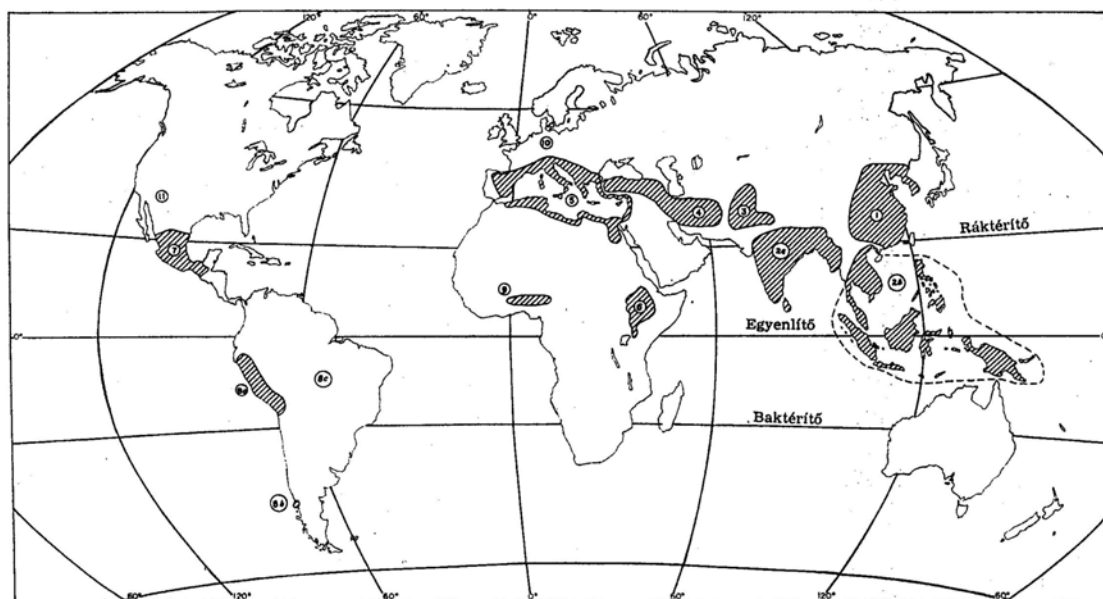
A mezőgazdasági termelés megszületésében érdekelt népcsoportok messzemenően alkalmazkodtak lakóterületük ökológiai adottságaihoz, kialakítva saját földművelő-állattartó gazdálkodásukat. E sokszínűséget jelzi, hogy DNy-Ázsiában a kezdetekkor a búza és az árpa termesztése, továbbá a juh-, kecske- és marhatartás volt az elsődleges. Afrikában a köles számított a legfontosabb terménynek. Kínában, a Jangce-völgyében a rizs jutott főszerephez. Közép-Amerikában a kukorica képezte a gazdálkodás gerincét. De említhetnők a trópusokon korán kialakult vegekultúrát (a növényt földalatti részeiért termesztik: táró, jamsz, manióka, batáta vagy édesburgonya) is. Nemcsak a termesztett növények, továbbá a háziállatok fajaiban mutatkoztak különbségek, hanem a földhasználati rendszerekben, sőt az eszközhasználatban is (eke, kapa, ásóbot, sarló, kasza, stb.).

A mezőgazdasági kultúra első földművelő központjai nagyjából egybeestek a *kultúrnövények* – Vavilov és követői által kimunkált – *géncentrumaival* (1. ábra). Az **állattartást** illetően viszont elmondható, hogy a háziasítás bölcsője – az egész világra meghatározóan – DNy-Ázsiában ringott. Mindez viszont nem zárja ki azt, hogy a háziállatok kialakulásának más színterei ne lettek volna, sőt a „megszokott állatfajoktól” eltérőek tenyésztésbe vételére ne kerülhessen sor.

A mezőgazdasági kultúra első központjai

DNy-Ázsiában a letelepedett földművelők *termesztett növényei* közé tartozott: búza, árpa, len, lencse, borsó, lóbab, bükköny. Az **állattartás** a juhot, szarvasmarhát, sertést és a kecskét hasznosította. Az igavonásra (eke) ökröt használtak. Kialakulásának első nyomai visszanyúlnak a Kr.e. 9-8. évezred környékére. Ez a gazdálkodási rendszer négy alrendszerre tagolódott: öntözéses és öntözés nélküli gazdálkodás, mediterrán mezőgazdaság és az Alpoktól északra fekvő területek agrártermelése. Ez utóbbi típusban – az előzőektől eltérően – jóval nagyobb szerep jutott a *sertésnek* és a *szarvasmarhának*.

1. ábra: A növények termesztésének legfontosabb központjai

1. Kína, 2a. India és Burma, 2b. Indonézia, Malájföld, 3. Közép-Ázsia, 4. Közel-Kelet, 5. Földközi tenger térsége, 6. Etiópia, 7. Dél-Mexikó és Közép-Amerika, 8a. Dél-Amerika (Peru, Equador, Bolívia), 8b. Chile, 8c. Brazília és Paraguay, 9. Nyugat-Afrika, 10. Európa, 11. USA

Forrás: Grigg, 1980

DK-Ázsiában hosszú időn keresztül a trópusi vegeskultúra és az árasztásos rizstermesztés dívott. A trópusokon főként *sertést* és *tyúkot* tartottak. Később a vegeskultúra háttérbe szorult, a helyét a rizs foglalta el. De voltak olyan térségek, ahol az árasztásos rizstermesztés helyére az ekés földművelés lépett. A gazdálkodás igaerejét a *szarvasmarha* és a *bivaly* szolgáltatta. DK-Ázsiából terjedt el a *zebu* tartása. Észak-Kínában DNy-Ázsiából behozott háziállatok mellett, helyi domesztikáció szintén lezajlott, mint pl. a sertésé.

Afrika ősi mezőgazdaságában – a Szahara csapadékosabb időjárása miatt – a nomád pásztorkodásnak jelentős szerep jutott. Az itt élő népesség *juh*ot, *kecskét* és *szarvasmarhát* tartott, de kezdetleges földművelést is folytattak.

Az Újvilágban a növények művelésbe vétele messze megelőzte az állatok domesztikációjának mértékét, hiszen csupán három állatot háziásítottak: *láma*, *alpakka* és a *pulyka*. Kolumbusz előtt az indián kultúrák nem ismerték a csoportos állattartást.

Az ember és az állat kapcsolata

Már a mezőgazdasági kultúra megszületése előtt is szoros kapcsolat létezett az ember és az állatok között, hiszen az ember számára elsődleges *élelemforrást* jelentették. A *vadászat* alapvető tevékenységként, különböző formáiban – mitikus háttérrel – mind a mai napig él a természeti népek világában. A prehistorikus időszakba nyúlnak vissza a vadászathoz kötődő, a folklórban élő állatalakoskodás gyökerei. E népek számára a vadászat egyúttal a közösségi élet színterét is jelentették, kiváltképpen a nagyvadak elejtése során. A vadászat módozatainak

bő választéka alakult ki, amelyről a sziklarajzok tanúskodnak. A Bibliában, Homérosz eposzaiban szintén találunk erre vonatkozó utalásokat. A vadászat, mint a *zsákmányoló gazdálkodás* egyik formája, a férfiak feladatai közé tartozott. Ellentétben a növények begyűjtésével, majd később művelésével, a nők kötelességeként határozott meg a korai korszak közössége.

A *halászat* megjelenése, a halfogás legősibb eszközei, módszerei jól ismertek. A történelem előtti ember gazdag tapasztalatra tett szert a halászat terén és csak az eszközök anyaga változott meg az évezredek során.

A háziállatok gazdasági hasznán kívül, az *állatvilág egyéb képviselői* is számos értékes anyaggal látták (látják) el az embert. Az állatbőr és a szőr – a gyapjú mellett – ősidők óta a ruházatkodás alapanyaga. Az állati csontokat nemcsak művészeti alkotások, hanem mindennapi eszközök készítésére is fölhasználták. Az ókorban a legdrágább kelmefestéket a bíborcsigából nyerték. De ezt a célt szolgálta a bíbor- vagy koseniltetű is. Az ókor illatszerét a mosuszt és az ámbrát szintén állatból nyerték. De említhetnők az állati eredetű gyógyszereket, amelyeknek hatékonyságát nem kizárólag a babona, a titokzatosság vette körül. A magyar népi gyógyászat hagyományaiban szintén számos, tudományosan igazolt, állati eredetű készítményt használtak gyógyszerként, pl. a varangyos béka szárított bőrét.

A történelem korai szakaszában keletkezett *mitológiák állatvilága* az emberiség gazdag képzeletvilágára utal. Ezek akkor születtek meg, amikor az állatok még nem különültek el az emberi közösségektől, betagozódtak társadalmi hierarchiájukba, élükön a szent állatokkal. Az ősi hagyományok – allegorikus tartalommal (egy fogalom képi ábrázolása) – tovább éltek az eposzokban (hősköltemény), állatmesékben, közmondásokban, stb. Különösen gyakori volt az állatoknak egyes földrészekkel, évszakokkal és természeti erőkkel való összekapcsolása (csillagképek, állatöv). A nemzetség kapcsolata az állattal, mint totemmel, mitológiai szereplőként élt tovább. Az egyes népek istenségei – ezen a téren különösen gazdag a görög hiedelemvilág – sokszor állati alakot öltöttek. A görög főisten Zeusz bika képében rabolta el Európét, akiről földrészünk a nevét nyerte. Noha az amerikai indián törzsek zöme nem volt állattartó, de a vadászat révén uralkodó helyet foglalt el az állat életükben, ami hitvilágukban tükröződött.

Az *állatkultusz* megszületése utal az illető állatfajnak a *házasításban* betöltött szerepére. Gondoljunk az elő-ázsiai kultúrák *bika* kultuszára. Az ókori Egyiptomban tisztelet övezte az Ápisz-bikát, amely a termékenységet és az erőt testesítette meg. Kréta szigetéhez is kötődik az állat kultusza, melyet a knósszoszi palota freskói örökítettek meg. Itt született meg Minotaurus mondája, aki félig ember-félig bika volt. A mezopotámiai Gilgamesben is szerepel a bika, mint a holdistenség jelképe. Az Újszövetségben szent Lukács evangélistát jelképezi. A bikakultusz nem enyészett el, hiszen a spanyol kultúrkörben napjainkban is virágzik. A *tehén* viszont a gazdagság, a jólét szimbólumaként élt a korai kultúrákban. A tejből kifejeződő bőség közös örökség az indoeurópai mitológiákban.

Másik fontos háziállatunk a ló, szintén felmagasztosult, hiszen az istenek, hősök (félig ember-félig isten) lovon közlekedtek. A görög mitológiában Hélios napisten harci szekérét lovak húzták. A népvándorlás századaiban sem csökkent jelentősége az egyes népeknél. Áldozati állatként bevonult a hiedelemvilágba. A pusztai népek gondolkodásában a Napot a ló jelenítette meg. A magyar hitvilágban és népköltészetben az isten és az ember között a közvetítő szerep a „táltosra” hárult. A táltos jelölte az ősök szellemével kapcsolatot tartó sámánt és a csodálatos képességekkel megáldott lovát. A lovas nomád népek hite szerint a feláldozott ló röpíti gazdájának lelkét a túlvilágra.

A juh háziállatként már korán megbecsülésnek örvendett, egyúttal áldozati állat is például az ókori zsidóknál. Az Újszövetség gyakran hivatkozik rá. Jézus a jó pásztor jelképeként él a keresztény hitvilágban, ami egyúttal jelzi azt, hogy Izrael népének körében a juhtartás alapvető szerepet játszott. A bárány szó arám nyelven (ezen a nyelven beszélt Jézus) szolgát jelent.

A házasítás fokozatai, szinterei, az állatfajok és -fajták

A népességnövekedés-élelmiszertermelés ok-okozati összefüggésére nehéz egyértelmű választ adni, de annyi bizonyos, hogy az *élelmiszertermelő* népesség számbeli fölényben volt a *vadászó-gyűjtögető* népekkel szemben. A domesztikáció alapvető célját kétségtelenül a *gazdasági szükség* vezérelte, ami kölcsönösségen alapult az ember és az állat között. A házasítás újrendezte a korábbi viszonyt az ember és az állat között, ami úgy az állatokra, mint az emberre, így a korabeli társadalomra és a természeti környezetre is hatott. A *neolitikus forradalom* (csiszolt vagy új kőkorszak) során lezajlott domesztikáció a 148 vadon élő nagytestű szárazföldi növényevő emlős közül 14 fajt talált alkalmasnak az új szerepkörben. A házasítás során az ember számára *hasznosabb* állat született meg, amely már sokban eltért őseitől.

A domesztikáció folyamata több lépcsőben zajlott le, amelynek fokozatai a következők:

Izolációs állapot: a természetes szelekció érvényesül, alig mutatkozik különbség a vad őshöz viszonyítva.

Preprodukción állapot: kezdetleges haszonvétel, bizonyos mértékű, termelésre irányuló szelekció kap hangsúlyt, és a tartás a legeltetésre hagyatkozik.

Produkción állapot: célirányos szelekció és haszonvétel a jellemző. A geno- és a fenotípus megváltozik, ami fajták, fajtaváltozatok kialakulásához vezet. Termeléshez igazodó elhelyezés és takarmányozás kialakítása.

Szuperprodukción állapot: maximális termelőképeségre irányuló szelekció alkalmazása, amelynek révén specializált fajták, hibridek születnek. Korszerű tartási, takarmányozási rendszerek bevezetése. Az állatok küllemében jelentős változások következnek be.

Elvadulási állapot: a háziállatok a természetbe visszakerülve, több generáció után őseik életmódjához közelítenek (pl. mustáng, dingó, stb.).

A házasítás folyamatában a leghosszabb időszakot az első és a második szakasz vett igénybe. Jóval rövidebb távra tekint vissza a célirányos szelekcióra és haszonvételre épülő állattenyésztés korszaka, amely megközelítőleg – állatfajoktól függően – a XX. század közepéig tartott. A specializált fajták, hibridek a század második felében jelentek meg, a korszerű genetikai ismeretek alkalmazásának eredményeként.

A domesztikáció révén, amint már említettük, az ember számára hasznosabb állat született meg, de ez együtt járt a küllem megváltozásával. A *szarvasmarha*, a *sertés* és a *juh* példának okáért, kisebb termetűvé vált. A juh esetén viszont fontos szempontnak minősült a *gyapjának*, mint haszonvételi formának a fennmaradása. A szarvasmarhánál a *tejhozam* jelentette az egyik legfontosabb szelekciós kívánalmat, ami részben emberi fogyasztásra került, részben pedig a szaporulat fölnevelésére.

1. táblázat: A fontosabb háziállatfajok domesztikációjának adatai

Házasított állatfaj	A vad ős faja	A vadon élő ős előfordulási helye	A domesztikáció helye	A domesztikáció ideje
Szarvasmarha	1. Őstulok (<i>Bos primigenius</i>) 2. Zebu (<i>Bos zebu</i>) 3. Bali marha (banteng) (<i>Bibos sondaicus</i>) 4. Gayal (gaur) (<i>Bibos frontalis</i>)	1. Eurázsia XVII. sz. kihalt 2. Balkán, Kis-Ázsia, Közép-Ázsia, Korea, Kelet-, Dél-Afrika 3. Dél-kelet Ázsia, Szunda szigetek 4. Elő-Hátsó India	Európa Afrika Ázsia Elő-India	Újabb Kőkorszak Kr. e. 6000-2000 év kb. 5000 éve
Ló	1. Przewalszki ló (<i>Equus Przewalskii</i>) taki	1. Belső-Ázsia (Dzsungária)	Ázsia	Kr. e. 6000-2000 év
Sertés	1. Európai vadsertés (<i>Sus scrofa ferus</i>) 2. Ázsiai vadsertés (<i>Sus vittatus</i>)	1. Közép- és Észak-Európa és Kelet-Ázsia, Elő-India 2. Közép-, Kelet-Ázsia, Elő-India (Közép-Kína, Szunda-szigetek)	Keleti tenger vidéke, Dél-Európa Közép-Ázsia (Kína)	Újabb Kőkorszak Kr. e. 6000-2000 év
Juh	1. Muflon (<i>Ovis musimon</i>) 2. Arkal (<i>Ovis orientalis, Vignei Arkal</i>) 3. Argali (<i>Ovis ammon</i>)	1. Korzika, Szardínia, Ázsia (Himalája, Tibet, Perzsia) 2. Kaszpi-tenger mögötti sztyeppek, Kazahsztán 3. Dél-Altáj, Kazahsztán, Pamír hegység, stb.	Dél-Európa Elő- és Közép-Ázsia	Újabb Kőkorszak Kr. e. 6000-2000 év
Kecske	1. Bezoár kecske (<i>Capra aegagrus</i>) 2. Markur (<i>Capra falconeri</i>) 3. <i>Capra prisca</i> (kihalt)	1. Turkesztán 2. Himalája, Afganisztán 3. Pleistocénban Görögországtól északra	Elő-Ázsia Irán Délkelet-Európa	Újabb Kőkorszak Kr. e. 6000-2000 év
Szamár	1. Nubiai vadszamár (<i>Equus asinus africanus</i>) 2. Somali vadszamár (<i>Equus asinus somaliensis</i>)	1. Észak-Afrika 2. Közép Afrika	Egyiptom, Etiópia Közép Afrika	Valószínűleg a ló domesztikációja előtt Újabb Kőkorszak Kr. e. 6000-2000 év
Bivaly	Vad bivaly (<i>Bubalus bubalus</i>)	Dél-Ázsia, India	Elő-India	Történelem előtti idők
Yak	Yak (<i>Bos gruniens</i>)	Tibet, Közép-Ázsia magas hegyvidékei	Mongólia, Tibet	Ókor
Kutya	1. Farkas (<i>Canis lupus</i>) 2. Sakál (<i>Canis aureus</i>)	1. Északi félteke 2. Afrika, Dél-Ázsia, Eurázsia	Európa, Ázsia Észak-Amerika, India	Kőkorszak (közepe) Kr. e. 16000-6000 év
Macska	1. Nubiai macska (<i>Felis maniculata</i>) 2. Európai vadmacska (<i>Felis catus</i>)	1. Nubia, Egyiptom 2. Európa	Egyiptom	Kr. e. 2000 év
Tevék	1. Egyiptomai teve (<i>Camelus dromedarius</i>) 2. Kétpúpú teve (<i>Camelus bactrianus</i>)	1. Arábia, Észak-, Kelet-Afrika 2. Ázsia, Mongólia	Arábia, Egyiptom Irán (Góbi sivatag)	Kr. e. 2000-1000 év
Rénszarvas	Rénszarvas (<i>Rangifer tarandus</i>)	Skandinávia, Sibéria, Altáj hegyekig, Tuvai terület, Mongólia	Észak-Európa, Jeniszei folyó völgye	?
Házinyúl	Üregi nyúl (<i>Oryctolagus cuniculus</i>)	Dél-nyugat – Nyugat-Európa	Spanyolország, Dél-Franciaország	Kr. e. 1000-100 év
Láma és alpaka	1. Guanaco (<i>Lama huanachus</i>) 2. Vicuna (<i>Lama vicugna</i>)	Peru, Ecuador, Bolívia	Peru	Kr. e. 2500-1200 között
Kacsa	Tökés réce (<i>Anas bochas</i>)	Európa, Észak-Afrika, Észak-Amerika	Európa, Kína	Kr. e. néhány századdal
Pulyka	Mexikói pulyka (<i>Meleagris gallopavo</i>)	Amerika	Amerika (Mexikó, Peru)	Kr. u. 1000 körül, már domesztikált

Lúd	Vadlúd (<i>Anser cinereus</i>)	Európa, Ázsia	Egyiptom, Dél-Európa	Kr. e. 2800 évvel már domesztikálva volt
Tyúk	Bankiva tyúk (<i>Gallus ferrugineus</i>)	India	India	Kr. e. 2000 év
Gyöngy- tyúk	Gyöngytyúk (<i>Numida meleagris</i>)	Nyugat-Afrika, Madagaszkár	Görögország	Kr. e. 1000 körül, már domesztikált
Galamb	Szirti galamb (<i>Columba livia</i>)	Ázsia, Nyugat- és Dél-Európa	Egyiptom, Ázsia, Dél-Európa	Kr. e. 3000 év
Méh	Vadméh (<i>Apis mellifica</i>)	Mérsékelt és meleg égövi területeken	Ismeretlen	Egyiptomban i.e. 2600 évvel már tenyésztik, az Ótestamentumban is szerepel
Selyem- hernyó			Kína	i. sz. e. 2000 év

Forrás: Horn, 1955

A háziásított állatok „*nagy ötösebe*” tartozik: juh, kecske, szarvasmarha, sertés, juh. Az ún. *kis kilencek* körét a következő állatfajok alkotják: dromedár, kétpúpú teve, láma (és alpaka), szamár, rénszarvas, indiai bivaly, jak, bali marha (banteng), gayal (gaur). Ez a kör tovább bővült a *szárnyasokkal*: kacsá, liba, tyúk, gyöngytyúk, galamb, pulyka, továbbá a nyúl, a méh és a selyemhernyó. A háziállatok között különleges helyet foglal el a kutya, ami még ha közvetve is, de haszonállat. Eddigi ismereteink szerint úgy tűnik, hogy a kutya háziásítása a különböző földrészekben – egymástól függetlenül – megismétlődött. De a többi háziállat esetén is *több színtérrel* kell számolnunk, vagyis nemcsak DNy-Ázsiában mehetett végbe. A *szarvasmarhafélék* esetén Európa különböző tájain önálló domesztikáció is lezajlott, ami a *sertésre* szintén jellemző. Már a korai időszakban tanúi lehettünk annak, hogy egyes háziállatfajok kialakulásuk helyétől tetemes távolságra fekvő tájakon is megjelentek. Amit alátámaszt a *bivaly* esete, amelyet Indiában vettek tenyésztésbe, de már Kr.e. 2500 körül Mezopotámiában ismerték és tartották. A *juh szintén* azon háziállatok közé tartozik, amelynek több domesztikációs központja volt. Elsődlegesen Közép-Ázsia jön számításba, de egyre bizonyosabbnak látszik DK-Európa és DNy-Ázsia is. Az ősi földművesek állataként a juh és a kecske Eurázsia számos tájára eljutott, még Afrikába is. A *sertés* vad alakja Eurázsia nagy részén föllelhető. Háziásításának színtere Európa és Kína között oszlik meg. Mivel őse erdőlakó volt, így kultúrállatként való megjelenését ökológiai tényezők korlátozták. Terjedését viszont vallási előírások befolyásolták (iszlám, zsidóvallás). Egy-egy kultúrkör hagyományai hatással voltak bizonyos háziállatok hasznosítására. Példaként említendő a *kínai civilizáció* és befolyási övezete, ahol ismeretlen volt a szarvasmarha tejhasznvétele. Ahova viszont a *hindu civilizáció* hatolt be, ott rendszeresen fejték a teheneket. Az európaiak megjelenésével vált ismertté a többhasznú szarvasmarha a polinéziai szigetvilágban, ahol csak *igaerejét* tudják használni, hasonlóan más trópusi területek marhatartásához, mivel a népesség enzimszisztémájából hiányzik a *laktáz* enzim, amelyik a tejcukrot bontja le.

Az Újvilágban a *nagyállattartás* Kolumbusz után honosodott meg. A háziállatfajok és -fajták – különösen a szarvasmarha esetében – területi megoszlása követte (követi) a telepések *etnikai* hovatartozását.

A domesztikáció és a belőle kialakuló állattartás számos tényezőtől függ. Közülük is fontos szerep jut a *földrajzi* és az *éghajlati* viszonyoknak, amelyek szorosan kapcsolódnak egymáshoz és megszabják az állattartás formáját, a fajok és fajták elterjedését. Az *állatföldrajzi* adottságok meghatározóak voltak, mert a domesztikáció csak ott mehetett végbe, ahol a *vadon élő ő*s az ember rendelkezésére állt. Beleértve az egyes állatfajok biológiai adottságaiból eredő *hasznosítási* lehetőségeket is. Ezt támasztja alá, hogy Európa

őskori régészeti lelőhelyein gyakran előfordul a hármashasznosítású szarvasmarha. Ez volt az oka annak, hogy hosszú ideig a szarvasmarha aránya messze meghaladta a lóét. Az állattartást befolyásolta az etnikai hovatartozás, ami összefüggött az *életmóddal*, a *szokásokkal*. De hatással volt a tartási formára a *település jellege* és a *gazdálkodók társadalmi helyzete*. A *gazdálkodás módja* sem volt hatástalan, hiszen a nomád *pásztorok* elsősorban a *lábas jószágokat* (mindegyik háziállatfaj, a kutya és a szamár kivételével), a *földművesek* pedig az *igavonó állatokat* (ökör, ló) részesítették előnyben. De jelentős szerepet játszottak a *vallási előírások* is, amelyek befolyásolták az állattartó kultúra jellegét (Mózes törvényei, a kereszténység böjti szokásai, stb.).

A *Kárpát-medence* fontos volt a háziállat, az állattartás szempontjából, mivel itt húzódtott a *délkeleti típusú állattartás* (juh, kecske) határvonala. De ami még a fentieknél is jelentősebb volt, az nem más, mint az állatfajok átvételénél jóval nagyobb arányú, a helyi adottságokhoz kiválóan alkalmazkodó állattartás kialakulása. Ebben szembevetendő volt a szarvasmarha túlsúlya, amihez társult a nagyarányú sertéstartás. A két háziállat helyi domesztikáció eredményeként szintén megjelenhetett a térség gazdálkodásában. De DNy-Ázsiából a juhval együtt szarvasmarha is jöhetett. A Kárpát-medence a kultúrák keresztútján fekszik, így földjének története során számos nép hagyott nyomot, ami alól nem jelent kivételt az állattartás kulturális öröksége sem. A lótarással kapcsolatos ismeretek Perzsiából és Közép-Ázsiából kerültek be. A tudatos szelekcióra épülő állattartás a szkíták révén honosodott meg. Mint lovas-nomád nép, jártas volt a ló-, szarvasmarha- és juhtartásban. Ez a nép a görögöktől átvette a szamarat, a perzsáktól pedig a tyúkot, amelyek bekerültek a Kárpát-medencébe. Mindezek ellenére a lótaratás volt állattartó kultúrájuk erőssége, amit bizonyított a szkíta lovak kitűnősége. A kelták a sertés- és szarvasmarhatartásban jeleskedtek, ami körükbe Róma örökségeként került. Ők maguk kutyatenyésztőként gazdagították Európa állattartását. A rómaiak nemcsak saját háziállataikat honosították meg Európában, hanem újakat is behoztak birodalmukon kívüli tájakról, így például a pávát és a gyöngytyúkot. Ez utóbbi ugyan eltűnt a népvándorlás viharos századaiban, de a portugálok révén újra bekerült Európába. Általában megjegyzendő, hogy egy-egy nép nomád nép letelepedése egyet jelentett a marhán, a lovon és a juhon kívül, a helyi lakosságtól átvett sertések és szárnyasok tartásával.

Az állattartás és a földművelés kapcsolata

A mezőgazdasági kultúrában az *állattartás* az ősi foglalkozások egyike. Termelési rendszereinek kialakulása, területi tagolódása alapvetően a természeti feltételek, a mezőgazdasági népesség létszámának és a termelési eszközök körének, a velük végezhető munka színvonalának a függvénye.

Az állattartás és a földművelés közti szoros kapcsolat kialakulása évezredek átívelő fejlődés eredményeként született meg. A növény-állat kapcsolat a *XVIII. századot megelőzően* laza és rendszertelen volt. A híd szerepét az *igaerő* jelentette. Az időnkénti trágyázás, a gabonafélék takarmányként való esetleges legeltetése, az ugar és a tarló gyakoribb megjárata utalt az évszázados gyakorlatra. A *parlagoló rendszerben* a szántó föld, a kaszáló és a legelő jószerével egybefolyt. A *nyomásos gazdálkodásban* a szántó különvált, és a legeltetés szigorú szabályokhoz igazodott. Az állattartás korai szakaszában önmagáról gondoskodott. A parasztság számára az állattartás csak másodlagos elfoglaltságot jelentett, jóllehet szükség volt a trágyára és az igaerőre. Ezt igazolja – a növényi takarmányok állatok által történő begyűjtése – az archaikusnak tekintett tartásmódok számos formája, mint pl. a *mocsári állattartás* (főleg sertés), az *erdei sertéstartás*, a *pásztoros-kutyás juhtartás*, a szántóföldi maghulladékra épülő *galambtartás*, a ház körüli *tyúk- és pulykatartás*. Amint növekedett a

„másodlagos betakarítás” elfogadottsága, úgy szűkölt pl. a paraszti gazdaságokban is az állattartás-földművelés egymásra utaltsága. Noha nem a földműveléshez kapcsolódott, de ide sorolhatjuk – a növény és az állat szempontjából – a rétek, legelők, sőt még a kaszálók állatokkal történő hasznosítását is.

Hosszú út vezetett odáig, amíg mezőgazdasági termelés *tudományos alapokra* helyeződött. Ez a minőségi változás *Németalföldön* bontakozott ki, majd *Angliában* teljesedett ki. Az új szemléletű gazdálkodást – az angolszász terminológiában – *új mezőgazdaság* megnevezéssel illetik. De bátran tekinthetjük egy újabb mezőgazdasági forradalomnak is, hiszen teljesen átalakította a feudalizmus mezőgazdasági rendszerét. A nyomásos gazdálkodásról áttértek a *vetésforgóra*, melyhez kötődően megnőtt az állattartás szerepe. A szántóföldi növénytermesztés és az állattartás közti erőteljes kapcsolat meghatározó elemét, a nyomáskényszert szétfeszítő *takarmánytermesztés* megjelenése jelentette, aminek ellentételezése volt a háziállatok igaereje, állati termékei és trágyája. Mindezek már mennyiségben és a táplálék minőségében messze túlhaladták a feudalizmus mezőgazdálkodása által nyújtott mértéket.

A *vegyes gazdálkodású* termelési zónában – a Kárpát-medence is ide tartozik – Európa jó részére jellemző állattartó-földművelő kultúra sohasem szakadt el egymástól, bár kapcsolatuk erőssége időben és térben nagy eltéréseket takart. Az új mezőgazdaság térhódításával a szántóföldi növénytermesztés egyre inkább az állattenyésztés „kiszolgáló ágazatává” vált. Sőt napjainkhoz közeledve, elsősorban a XX. század második felétől már olyan állattenyésztési (tartási) típusok is megjelentek, amelyeknek az állat az egyedüli szereplőjük: broiler-, tojásgyárak.

Mindent egybevetve elmondható, hogy bár az állattartás időbeli elsőbbsége elvitathatatlan még a mérsékelt égövben is annak ellenére, hogy nem mindenütt volt meg a lehetőség – csapadék vagy a hőmérséklet miatt – a földművelő gazdálkodásra. Máshol viszont a természeti feltételek következtében az állattartás csak a mezőgazdasági fejlődésnek egy jóval későbbi szakaszába hatolt be a növénytermesztés zónájába, és még utána is hosszú ideig kizárólag az igaerőt szolgáltatta.

Az antik világ állattartó kultúrája

A folyóvízi civilizációk az öntézéses gazdálkodásra épültek. *Mezopotámiában* főterményként árpát és tönke búzát termesztettek. Az ekét húzó ökör első ábrázolása a Kr.e. IV. évezredben tűnt föl. A háziállatok közé tartozott a szarvasmarha, a juh és a szamár. A marha hasznosítása az igaerő mellett a tej volt. Ismerték a vajkészítést. Itt tűnt föl a szamár vontatta kerek jármű. A juh elsődleges hasznát a gyapjú jelentette. A lovat a hódító *kassiták* hozták be az országba. A kacsát és a ludat húsáért és tojásáért tartották. A csirkenevelésről a Kr.e. I. évezredből vannak adatok. A harcias *asszírok* előnyben részesítették a lovat, de háziállataik között szerepelt a szarvasmarha, a juh, a kecske és a szamár is. Az *ókori Egyiptomban* a nagybirtokra volt jellemző az állattartás. A lovat a *hikszoszok* a Kr.e. 1700-as években hozták be, de az egyiptomiak kizárólag hadi célokra használták. A piramisok belső festményein gyakran előfordul a legelő tehén képe, amelyet béklyózva, hátulról fejtek, ahogyan a kecskénél szokásos. *Kínában* a Kr.e. III. évezredben uralkodó Fu-Hsi császár a ló, a juh, a szarvasmarha, a tyúk, a kutya és a sertés tartására okította népét. A legelterjedtebb háziállat a sertés és a baromfifélék voltak. A kínai sertés szerepére utal, hogy a világ szinte valamennyi fajtájában képviseltetve van. Az *ókori Izrael* népének a megélhetési alapját jelentette az állattartás. Annak ellenére, hogy Mózes törvénye tiltotta az ösvér előállítását, széles körben használták igavonásra. *Salamon* király nagy lótenyésztő hírében állt, és

valószínűleg ebből alakult ki az a nézet, hogy az arabok nemes lovai a királyi ménesből származtak. A király lóistállóiban voltak, ahol az állatokat egy folyosóról nyíló rekeszekben helyezték el. A jászok korból készültek, amelyekhez kötéllel rögzítették az állatot. Az ókori Indiában a legnagyobb becsben a marhacsordák álltak. A sertés kivételével minden haszonállatot tartottak. Amint már említettük, a teheneket fejtek, a tejet savanyították és vaját is készítették. Strabo (vagy Strabon: Kr.e. 63-Kr.u. 19) a görög földrajzi író az indiai lótenyésztés színvonalát dicsérte. A perzsák mint katonanép szintén jeleskedtek a lótenyésztésben. A persepoliszi domborműveken a hideg- és a melegvérű lovak egyaránt megtalálhatók.

Az ókori görögök állattartása élelmet, ruhát, tejet és igaerőt egyaránt nyújtott. A méhtartás is gyakori volt, s a háziállatok között szerepelt a lúd, kacska, gyöngytyúk és a galamb. A lóverseny-kultusz utal a tenyésztés színvonalára. Alcibiades Attika (az Athént övező vidék) földjének egyik leghíresebb lóversenyzője volt. Xenophon (Kr.e. 434-355) Peri Hippikes címen könyvet írt a lóról, az állat körüli teendőkről és a lovaglásról, ami napjainkban is megállja a helyét. Aristoteles (Kr.e. 384-322) Historia Animalium című munkájában az epirusi marhát a legkiválóbbak közé sorolta. A görögök az anyagi érték, a vagyon egységét szarvasmarhában fejezték ki. A kisázsiai Milétos városa híres volt gyapjújáról. A sertés húsa kedvenc csemegének számított, különösen nagy becsben állt a kandisznó húsa. Nagy Sándor hódításai idején, majd a hellénizmus (a görög kultúra kiterjedésének évszázadai) alatt virágzott az állattartás, amely a görög befolyás révén kiterjedt Kis-Ázsiára és Észak-Afrikára is.

A Római Birodalom tartópillérét a mezőgazdaság és a kereskedelem jelentette. A gazdálkodásra rányomta bélyegét a nagybirtok (latifundium) túlsúlya, amely a kertkultúrát részesítette előnyben. A juh- és kecsketartás képezte az állattartás gerincét, a sertés és a szarvasmarha jóval kisebb jelentőséggel bírt. A transzhumáló (legelő-váltó) állattartás – főleg a juh – európai gyökerei a mediterrán térségbe nyúlnak vissza. A régi Itáliát a görögök az állattartás (kezdetben elsősorban a szarvasmarha) és a gabonatermesztés országának tekintették. A római köztudatban úgy élt, hogy Itália nevét az ökrök után nyerte, ugyanis a régi görögök az ökröt italusnak nevezték. Jellemző volt Dél-Itáliában az állattartó nagybirtokok jelenléte, jelentős juhállományt birtokolva.

A római agrárkultúra, az állattartás színvonala nyomon követhető a mezőgazdasági szakírók munkáiból. Noha a görög szakirodalomból kevés szöveg maradt fenn, Varro, M. T. (Kr.e. 116-27): Rerum rusticarum libri tres c. munkájának megírása során közel ötven görög szerző alkotását használta föl. Hasonló elismertségnek örvendett a karthágói Mago is, akit a római szakírók, köztük Varro szakmai forrásnak tekintett. Varrónál nagy hangsúlyt kapott az állattartás, hiszen az utókorra maradt három könyve közül kettő vele foglalkozott. Szállóigévé vált azon mondása, miszerint minden gazdaság alapja a jószág. A pecus (jószág) szóból ered a pénz (pecunia) latin neve is. Felismerte az állattartás és a földművelés egymásra utaltságát. Az egyes állatfajoknál hangsúlyozza a küllem szerepét és az állat származási helyének fontosságát. Cato, M. P. (Kr.e. 234-149) De re agricultura c. munkája elsősorban a földművelést tárgyalja, de kitér az állatok takarmányozására is. Különösen az igaerőt szolgáltató ökrök bőséges ellátását emeli ki. A marhát tekinti a legfontosabb háziállatnak, amely igavonóként, húzátként meghatározó szerepet játszott. De tisztában volt a trágya jelentőségével is. Columella, L. J. M. (Kr.u. I. század) De re rustica c. művében jelentős teret szentelt az állattartásnak. Munkája az ókori mezőgazdasági ismeretek enciklopédiájának tekinthető. Kiemelt teret szentelt a lótenyésztésnek, de részletes ismeretet ad más háziállatról is. Tévedései közé tartozott, hogy elfogadta azt a korabeli véleményt, hogy az ivarérettség és a tenyésztésbe vétel ideje egybeesik. Ugyanakkor említi a próba-mének használatának

jelentőségét. A többi római szakíróval egyetemben, meglepően korszerű állattenyésztési elveket fogalmazott meg, sejtetve még az ivadékvizsgálat jelentőségét is.

A magyar állattartás gyökerei

A finn-ugor népek állattartása

Múltunk születésében fontos emberi tevékenységnek számított, a lélekszámban nem nagy, de kultúrájában gazdag finn-ugor népek, köztük a magyarok őseinek állattartása. A régészet mellett támpontot nyújtanak az egyes népcsoportok mitológiai, mondái, amelyekben mindig leledzik valamiféle történelmi mag.

Az *őshaza* földrajzi helyének meghatározása sok vitára adott és ad okot a különböző tudományterületek művelői körében. Mind a mai napig nem tisztázódott jó néhány alapvető kérdés, pl. az együttélés időszaka, majd a magyarok kiválását követő vándorlások egyes szakaszainak területi elhelyezkedése sem. A termelő gazdálkodásra való áttérés előtt a finn-ugor népek vadászattal, halászattal foglalkoztak, vagyis *zsákmányoló gazdálkodást* folytattak. Az állattartásra való áttérés későn, nem azonos időben, külső hatásra következett be. A még együtt élő finn-ugor népek szállásterületére *délről állattartó népek* nyomultak be, aminek hatására egyes népcsoportok éltek a váltás lehetőségével. Más részük viszont nem mondott le addigi gazdálkodási rendszeréről, és elvándorolt. A külső körülmények hatására a laza egység fölbomlott. A magyarok ősei szintén váltottak, ami nyelvükben is megmutatkozott. Az *ősiráni* többhasznú *nagyállattartás* megismerése kedvező fejlődést nyújtott annak a népességnek, amelyből a magyarság megszületett. A Közép-Volga és az Alsó-Káma folyó vidékén élő finn-ugor népeknél a *ló* nagyobb, a *szarvasmarha* kisebb gazdasági jelentőséggel bírt. A lovak típusát a délről érkező népek lovai határozták meg. Hasznosították mint málhás és háta-állatot, de húsát is fogyasztották. A rendszeres marhatartás már kimutatható a Kr.e. III-II. évezred fordulóján. Régészeti nyomai vannak a *marhavontatású kocsinak*. Fontos gazdasági érdek fűződött a *sertéshez*, amely a természet kínálta takarmányféléseket kiválóan hasznosította. A jelentősebb arányú sertéstartás bizonyára összefüggött az állandó letelepedést kívánó gazdálkodás megjelenésével.

A finn-ugor nyelvcsalád tundrán élő népcsoportjai körében a *rénszarvas-tartás* dívott. Ezen állatfaj házasításának helye és ideje tisztázatlan. A rénszarvas-tartás az északi tundrán a szánozással és az őrző *kutya* tartásával kapcsolatos. Különlegesség a lappok málhás nyerge. Szibériában a legeltetési rénszarvas-tartás jellegzetessége a *szánvontatás* és a *lovaglás*. Ezen a vidéken a nyergen kengyel is van. A lappok a rénszarvas *fejését* állítólag a skandináv marhatartóktól vették át. A hatalmas rénszarvas csordák észak-déli vándorlásakor az ember követi őket.

A magyarok őseinek húsigényét javarészt az állattartás elégítette ki. Ugyanakkor a hagyományos *vadászat* és a *halászat* megtartotta korábbi szálláshelyük zsákmányoló gazdálkodásából eredően kialakult szerepét.

Útban a Kárpát-medence felé

A feltételezett őshaza kérdésétől eltekintve megállapítható, hogy az *ökológiai adottságok* következtében Szibéria északi része vadász-halász, gyűjtögető és rénszarvast tartó népeknek nyújtott megélhetést. A déli területek viszont földművelő és nagyállattartó népcsoportoknak

biztosított megélhetést. A magyarok elődei – az ugorok csoportjában – a Kr.e. II. évezredben áttértek a *termelő gazdálkodásra*. A régészet földművelésre utaló leleteket tárt föl. Az *éghajlatváltozás* a Kr.e. 1000-500 között az ugorok szétválását eredményezte, és az önálló néppé formálódó magyarság körében életmódváltozás következett be, ami a gazdálkodásban a *nomád-legeltető állattartás* túlsúlyát jelentette, de nem vonta maga után a földművelés végleges eltűnését. Feltételezhető, hogy az újabb szálláshelyek felé tartó magyarok mozgásának hátterében éghajlatváltozások húzódtak meg, amihez a magyarok alkalmazkodtak. De hatalmi, politikai okok is hozzájárultak a nyugat felé irányuló mozgásukhoz. Mind közelebb kerültek a Kárpát-medencéhez, Levédia után Etelköz szolgált szállásterületként. A gazdálkodási kultúrájukat a *sokszínűség* jellemezte. A nagyállattartásé volt a vezető szerep, de juhot, kecskét, sőt alkalmanként tevét is tartottak. Fontos szerep jutott a lókereskedésnek. A magyarok egyes csoportjai a *nagyállattartást*, más részük viszont a *földművelést* részesítette előnyben. A legeltető, nomád állattartás mellett a ligetes sztyeppe alkalmas folyóvölgyeiben földet is műveltek. Ez utóbbi létét igazolják a *bolgár-török* jövevényszavak beépülése a szókincsbe, ami bővült a főleg haszonvételt jelentő gyümölcsészettel.

Az állattartás fogalmainak kialakulását az *uráli kortól* tudjuk nyomon követni. Az állattartó kultúra szókészletének számos eleme a *finn-ugor* korszakból gyökerezik. Fontos tényező a *török* hatás többszöri érvényesülése, amihez társult az *iráni* háttér. A finn-ugor őskortól a honfoglalásig – több mint két és félezer év alatt – a *természeti környezetnek* jelentős szerepe jutott abban, hogy a magyarság *önálló néppé* formálódott, pásztorgazdasággá, bőséges állatállományt birtoklóvá, viszonylag kiterjedt földművelő kultúrával rendelkezve. Egyúttal már ismerte a *szénakészítést* is, amire később ráépült – jelentős szláv hatásra – a rétművelő gazdálkodás.

A régészeti leletek alapján a Kárpát-medencében letelepülő magyarok *állatfajai* közé tartozott: szarvasmarha, juh, kecske, sertés, ló, kutya, tyúk, lúd, réce (teve), melyekhez társult még a szamár és a macska. Az *ősmagyar állattartásban* a lónak és a szarvasmarhának meghatározó szerep jutott. A ló rituális áldozatként megjelent a magyarok hiedelemvilágában.

A Kárpát-medencébe bekerült lovak a *tarpánra* emlékeztettek. Az *avarok* lovai lényegében a *szkíta* lovak utódjainak tekinthetők, és ebbe a típusba sorolható a honfoglaló magyarok lova is. A letelepedés után nem sokára megjelentek a robusztusabb alkatú *nyugati fajták* is.

A behozott *szarvasmarha* nem azonos a *szürke marhával*. Ez utóbbi a XIV-XV. században tűnt föl. Eredete megnyugtatóan nincs tisztázva, de nyilvánvalónak tűnik, hogy már tudatos tenyésztés eredményeként született meg. A *juh* típusa sem azonos a Kárpát-medencében sokáig egyeduralmat élvező racka fajtával. A ma ismert *racka juh* a XVI-XVII. században vált ismertté. Különállását mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Debrecenben még a XIX. század második felében is külön tartották nyilván az *ősi rackát*.

A *sertés* jóval kisebb jelentőséggel bírt. A régi sertés-félék valószínűleg *tájfajták* voltak, főként a jobbágy-paraszti állattartás keretén belül. A Kárpát-medencében a XV-XVI. században elterjedt volt egy nyurga testű, erős csontozatú, hosszú lábú *parlagi fajta*, s ennek tájfajtáit említik a korabeli források. A *baromfi* háziállatként jóval a honfoglalás előtt jelen volt a Kárpát-medencében. A *tyúk* a rómaiak révén már a Kr.e. I. évezredben Európa-szerte elterjedt. A *lúd* helyi házasítással vált haszonállattá. A XIII. században a jobbágyok a földesúrnak ajándékként már *fehér* tollazatú libát voltak kötelesek beszolgáltatni. A kutyafajták közül meghatározható az *agár*, amely a rómaiak és a kelták után átvészelt a népvándorlás századait. A *kuvasz* régi magyar fajtának tekinthető. Ez típus a sztyeppe övezetben a Kárpát-medencétől Belső-Azsiáig mindenütt előfordult. A *komondor* feltehetően

a kunokhoz kötődik, a *puli* alkatúak pedig a neolitikumtól (újkőkor) éltek a térségben. A magyarok vándorlási útvonaluk déli szegélyén vehették át a *bivalyt*, amelyről a XI. századi Erdélyben történik először említés. II. Béla 1138. évi dömösi apátsági adomány levelében szintén szerepel. A XII. századtól helységnevként előfordul, de ez őstulkot is takarhat.

A honfoglaló magyar állattartásban ***egyetlen ősi magyar fajta sem*** létezett, hiszen ennek ellentmond a *biológia* és a *környezet* kapcsolatának törvényszerűsége. Nem beszélve az *ember* tudatos tenyésztői munkájáról. A Kárpát-medence *kultúrzoológiai örökségére* ráépült a letelepülő *magyarság állattartása*. A *szomszédos népek* és *Nyugat-Európa* is kivette részét a térség háziállatainak kialakításából.

Állattartásunk az oklevelek tükrében

A nyelvi emlékek sokszor támpontként szolgálhatnak az állattartás gyökereinek tisztázásához. Bár a vele kapcsolatos írott források nem mindig adnak pontos időbeli megjelenést annak ellenére, hogy közgondolkodásban már régóta ismert. Mindez különösen az állattartásra vonatkozó tartási, hasznosítási, takarmányozási terminológiára érvényes. Az *állat* szavunk finn-ugor eredetű, de írott formában először csak a XIV-XV. század fordulóján bukkant föl. A *tenyészállat* szó a német nyelvből jött át, mint tükörfordítás. A *jószág* megnevezés ugor eredetre vall és kezdetben vagyon értelemben használták, a gazdagságot az állatállomány jelentette. A *barom* szavunk helynévként fordult elő írott formában, és ótörök eredetű. A szarvasmarha jelölésére a XVI. században vált elfogadottá. A *tehén* iráni eredetű szavunk, hasonlóan, mint a *tej* is. A korcsoportot jelölő *borjú* megnevezést viszont az ótörök nyelvből vettük át. A *gulya* volt a szarvasmarha legrégebb megnevezése, és már a XII. század elején személynévként ismert, bár eredete nem tisztázott. A *juh* szintén bizonytalan eredetre vall, juhul alakban bukkant föl a középkor elején. A *ló* a Tihanyi Alapítólevélben már szerepel és ugor származék. Amíg a *disznó* az ótörök nyelvből került át, addig a mai értelemben vett *sertés* szavunkra utaló forrás csak 1683-ból ismeretes. Az *emse* uráli eredetű és 1150 körüli időkből említik okleveleink. A *mangalica* szavunk 1791-ben bukkant föl és délszláv eredetű. A *nyúl* szavunk uráli eredetével helynévként 1037-ben jelent meg írottan. Az ótörök eredetű *tyúk* szavunk eredetileg mind a két német jelentette – fajnévként is felfogható – és először 1109-ben nyert írott formát. A *lúd* finn-ugor eredetű, helynévként 1211-ből ismert. A *kacsa* szavunk szláv eredetre utal, és írásos nyoma a XIV-XV. századba vezet. Az újvilági származású *pulyka* póka formában a XVI. század vége felé jelent meg. De használták elnevezésére a tengeri kakas, tengeri tyúk megnevezést is. A *méh* finn-ugor származék, utalván őseink vele való foglalatosságára. A *selyembogár* kifejezést a német nyelvből vettük át. Az állati termékek körében a *sajt* ótörök, a *túró* török, de a *savó* finn-ugor eredetű. A *gyapjú* szavunk az ótörök nyelvből került át a magyar terminológiába. A *tojás* vélhetően az uráli korból származik, hasonlóan mint a *toll* szavunk.

A magyar állattartó állattenyésztés a XVIII. század végéig

A hazai állattartás a középkorban

Állattartásunk korszakolásában az agrártörténet és a néprajztudomány lényegében egyetért. Bár az eddig megjelent összegzések eltérő korszakhatárig foglalkoznak a magyar állattartó kultúra történetével. A magyar államiség megszületése után – eltekintve a mezőgazdasági termelés egészétől és a társadalmi, gazdasági fejlődéstől – szakmailag a *Gaál László* által megállapított két nagy korszak elkülönítése megalapozott. A *XVIII-XIX. század fordulójától* a

magyar állattenyésztésben új szakasz kezdődött, amelyben egyre nagyobb szerephez jutott a *tudatos tenyésztés*. Természetesen a korszakváltás fokozatosan zajlott le, sok kitérével tarkítva és nem egységesen. De a *tendencia* mindenképpen tetten érhető. Hiszen a társadalmi, politikai környezet sem volt egységes a XIX. századot illetően, mert a reformkor, az 1848/49-es forradalom és szabadságharccal lezáruló feudális korszak, a tőkés gazdálkodás térhódítása újabb és újabb változásra ösztönözte a hazai állattenyésztést. De nemcsak a XIX. század volt mozgalmas a magyar állattenyésztés szempontjából, hanem a XVI-XVII. század is, amikor bizonyos mértékig módosult az állattartás szerkezete.

A jobbágy-paraszti agrárium szorosan kötődött a földesúri gazdálkodáshoz, ennek ellenére megtalálta mozgásterét, saját háziállattartó kultúrát alakított ki. Bár a közmegítélés az állattartást alacsonyabb színvonalúnak tartja, mint az állattenyésztést, ennek ellenére a jobbágy-paraszt már a középkorban is tevékenyen kivette részét a „tenyésztési” munkából, aminek bizonyítéka a Kárpát-medencében a *korai tájfajták* viszonylag bő választéka a XVIII. század közepéig. Ez a tevékenység később sem játszott alárendelt szerepet a tapasztalati kultúrára épülő paraszti állattartásban.

Az állattartó állattenyésztés korszakában megmaradt a *nagyállattartás* jelentősége. Új elemként viszont megjelent a *kétlegelősvándorpásztorkodás* a juhtartásban. A havasi legelők hasznosítása azonban az Árpád-korban meg nem alakult ki. A XIV-XV. században az Alföld pusztásodásának következményeként tért hódított a síksági legelőket hasznosító *vágómarhatartás*, amelynek szereplője a *magyar szürke marha* volt. Ez a fajta a középkor magyar állattartó kultúrájának egy nagy korszakát jelenítette meg. Közel két évszázadon keresztül erre a fajtára épült élőállat-kivitelünk. A magyar szürke révén kapcsolódott be Magyarország Európa gazdasági életébe, a borkivittel társulván. Amíg az Alföldön a szürke marha térnyerése figyelhető meg, addig a Kárpátok havasi legelőin a *vlach* népesség *juhtartása* válik meghatározóvá.

A magyarok letelepedésének időleges kárvallottja a *ló* volt, mivel elveszítette a táplálkozásban betöltött szerepét. A múltat felidézvén, a Vata-féle lázadáshoz csatlakozók lóhúst fogyasztottak (XI. század első fele). A betelepülő kunok a XVI. századig hódoltak e régi pogány szokásnak. Ennek a hasznosítási formának az eltűnése nem rendítette meg a ló iránti bizalmat.

A honfoglalástól kezdve a *sertéstartás* szerepének növekedése a letelepedés ékes bizonyítéka. Főleg az erdőövezetben, az ártereken, mocsaras vidékeken már a korai Árpád-korban ún. *kanászfalvak* létesültek. A mindenevő sertés alapvető hizláló takarmányát évszázadokon keresztül a *makkoltatás* biztosította, a kukorica nagyarányú elterjedéséig. Tartása, takarmányozása a XIX. század közepéig kizárólag a természet kínálta takarmányokra épült.

A *háizsárnyasok* jelentősége egyre növekedett, s amint már említettük, a XIII. század elején már megjelentek a jobbágyi járadékok között. Térhódításukban szerepet játszhatott a Kárpát-medencében élő szlávok állattartása, a mind nagyobb számú kolostor gazdálkodása, továbbá a nyugati telepések megjelenése.

A fejlődés jelének tekinthető, hogy a *legeltetés* túlsúlya mellett már *rét-legelőgazdálkodásra* utaló fogalmak is felbukkantak, jelezvén a korábbi századok gyakorlatának fokozatos átalakulását. Továbbra is szerepet játszottak az *állattartással hivatásszerűen* foglalkozó társadalmi csoportok, amelyek a legeltetéses állattartással kapcsolatos *építményeket* is létrehoztak. A XIV-XV. században tejkultúrában egyre jelentősebbé vált az oltóval történő *sajtkészítés*. A középkori hazai tejjgazdaságról elmondható, hogy az 1870-es évekig kizárólag a *juh-*, kismértékben a *kecsketejre* alapozódott a paraszti állattartás keretében. Ezzel

ellentétben a XV. századtól Nyugat-Európában már a *tehéntej* került előtérbe. A hazai átállásra ekkor még nem volt lehetőség, mivel a magyar szürke legfeljebb a borja fölneveléséhez elegendő tejet volt képes termelni.

Változások a XVI-XVII. században

Bár a XVI-XVII. században némileg módosult az *állattartás szerkezete*, ennek ellenére továbbra is a *nagyállattartás* jelentette az állomány gerincét a *jobbágy-paraszti állattartásban*. Ami új elemnek számított, az a *majorsági állattartás* kiépülése, különösen Erdélyben és a Dunántúlon. (A *majorság* a német Maierhof magyar nyelvben elterjedt változata, a latin *allódiumnak* felel meg. A földesúr *saját kezelésben* lévő birtokát jelentette, ahol már korábban is nagyobb szerepet játszott az állattartás.) A XVI-XVII. században bármelyik országrészt is vizsgáljuk, a földművelés és az állattartás sok százezer *jobbágytelken* folyt. (A földesúrtól kapott földterület, amelynek használatáért járadékot – termény, pénz, robot – fizetett.) A *szétválás* azért jelentős, különösen az állattartás szempontjából, mert a majorsági gazdálkodásból csírázott ki a későbbi *nagybirtok-rendszer – uradalom – gazdálkodása*. (Az uradalom egy központhoz tartozó egybefüggő vagy szétszórt birtoktest, önálló szervezettel és kormányzással.) Ez a birtok kategória a későbbiek során viszonylag színvonalas állattartás színterévé vált, és a XX. század közepéig állt fenn.

A XVI-XVII. században fölgyorsult – ökológiai-demográfiai tényezők hatására – az Alföldön a *pusztásodás*, ugyanakkor a magyar szürke marha hízlalása általánossá vált a külterjes tartásmódot alkalmazó *tőzsérkedés* révén. Mindez a kül- és a belpiacot egyaránt élénkítette. A török hódoltság idején és területén továbbra is a *szarvasmarha-* és a *lótartás* túlsúlya érvényesült. A *juhtartás* a szláv és a román népesség gazdálkodását jellemezte a Kárpátok vidékén. Az uradalmakban egyre erőteljesebb lendületet vett a *ló tenyésztése és nemesítése*.

Az Alföld törökök megszállta vidékén is nagy becsben tartották a lovat. A korabeli feljegyzések a *török ló* több változatát említik. „Törzskönyvet” is vezettek róluk. Ez már gyakori volt a hódoltságon kívüli *uradalmi lóirtásban* is. Jelentős mozzanat a paraszti állattartásban a *sértés* megnövekedett szerepe. Tartásának kedvezett a kiterjedt mocsárvidék, ahol kiváló terep nyílt a népszerű *ősi sertéstartásnak*. A „tizedes erdőmakkoltatás” terjedése pedig az uradalmaknak a sertés iránt növekvő érdeklődésére utal. Bővült a takarmányfélelégek köre – szintén az uradalmakban – pálinkamoslékkal, a tejfeldolgozás melléktermékeivel. De a legfontosabb újdonságot a *kukoricatermesztés* megjelenése és térhódítása jelentette, amely hosszú távra megszabta a sertéshizlalás irányát.

Újszerű volt az uradalmak *árutermelő juhászatainak* a kialakulása, továbbá az alföldi és az erdélyi parasztgazdaságokban. A *baromfitartásban* is előrelépés történt, amelytől a majorságok sem zárkóztak el. Ebben az időszakban vált általánossá Erdélyben is a parasztlók körében a *galambtartás*, a Duna-Tisza közén pedig az újvilági eredetű *pulyka* vált ismertté.

A XVII. században az egyes állatfajok *területi megoszlása* viszonylag változatos képet mutatott, különösen a *kisállattartás* terén. Erdélyben szinte sehol sem volt olyan vidék, ahol valamelyik állatfaj előnyt élvezett volna. A sertéstartás a juhnál sokkal jobban el volt terjedve, szinte minden parasztportán előfordult. Az ország javarészen a szarvasmarha maradt a középpontban. A méhészkedés főleg Erdélyben és a Felvidéken jelentett elfoglaltságot a jobbágy-parasztlók körében. A tyúk és a lúd részesedése a baromfiféleknél meghaladta a kacsáét.

Ebben az időszakban föllelhető a *kecsketartás* szintén, de a nyilvántartásban legtöbbször együtt szerepelt a juhval. Mindez utal a két kiskérődző állatfaj kapcsolatára. Az alföldi tájról a földművelés térhódításával kiszorult és a peremvidékeken, valamint a belső hegyes-dombos tájakon maradt fenn. Ez az állatfaj ott vált elsősorban haszonállattá, ahol a táj mezőgazdasági hasznosítására más lehetőség nem nyílt. A hegyvidéki pásztorok körében közkedveltségnek örvendett. A *szamár* csak érintőlegesen szerephez jutott, főleg az Alföldön. Viszont szorosan kötődött az *erdélyi transzhumáló pásztorokhoz*. A szamárállomány fejlesztésére alig fordítottak gondot. Pedig már a XVI-XVII. században is a hadsereg fontos teherhordó állataként volt ismert. Ezt a szerepét a XX. század első harmadáig megtartotta. Az *öszvértartás* úgyszintén mostoha ágazatnak számított. A jobbágyok elzárkoztak tartásától, de az uradalmakban is csak szórványosan fordult elő. A *kasos méhészkedés* főleg a parasztportákon folyt. Egyes gazdálkodók méhállománya a XVI-XVII. században valóságos vagyont képviselt. *Erdélyben* a XVII. században élte virágkorát. Jelentősége a nád- és a répacukor megjelenésével háttérbe szorult. A jobbágy-paraszti gazdálkodáshoz nem, de a faluhoz kötődött a *selyemhernyó* tartása, amely az 1680-as években honosodott meg. Mindez együtt járt az *eperfa* széleskörű elterjedésével. A Bánságban a török kiűzése után terjedt el központi kezdeményezésre.

A korszerű állattenyésztés kialakulása Nyugat-Európában

Európa nyugati felében az *Újvilág* felfedezésével felgyorsult a gazdasági élet fejlődése, és súlypontja áttevődött a Földközi-tenger környékéről az *Atlanti-óceán partvidékére*. Mindez a *világgazdaság* megszületését jelentette, aminek mozgó rugója a *távolsági kereskedelem* kialakulása volt. A XVI-XVII. században *Németalföld* mezőgazdasági termelése új irányt vett. Ezen a területen magas volt a *népsűrűség*, a *városiasodás* aránya szintén kiemelkedett, a *falusi térségek* társadalmi és gazdasági környezete is alkalmasnak mutatkozott a mezőgazdasági kultúra színvonalának emelésére. A céhek képviselte ipari termelés mértéke, a textilipari manufaktúrák nagy száma növelte a mezőgazdaság bizonyos termékei iránti keresletet. Egyúttal a mezőgazdasági termelés is csak abban az esetben volt jövedelmező, ha bizonyos *szakosodás* következik be. A kereskedelem révén megvolt a lehetőség alapvető (pl. gabona) élelmiszerek, mezőgazdasági termények behozatalára. A Baltikumból és Angliából hozták be a gabonát, Dániából és Dél-Skandináviából pedig a húst. Németalföldön viszont felhagytak a hagyományos mezőgazdasági termények előállításával és *zöldség, gyümölcs* termesztésével kezdtek foglalkozni, valamint sorra létesítették a *tejgazdaságokat*. A háromnyomásos (őszi gabona, tavaszi gabona, ugar) határhasználatot a *vetésforgó* váltotta föl, vagyis az „örök-szántó” gyakorlata érvényesült. A földtagosítások után *ipari- és takarmánynövények*, továbbá *hüvelyesek* és *zöldségfélék* termesztése vált általánossá. A takarmánytermesztés következtében növekedett az *állatállomány nagysága*, ami viszont biztosítékot jelentett a termőföld táperejének a fenntartására. A *takarmányozás* színvonalának emelkedése kedvezett a tejtermelésre szakosodott *tehenészetek* kialakulásának, ami irányt szabott a nemesítési munkának. Németalföld mezőgazdaságának belterjesedése a XVI-XVII. században óriási léptekben indult meg. E látványos fejlődést már nem gátolta a Közép- és Kelet-Európára jellemző jobbágyrendszer. Európának ezen a részén jobbágy-életforma lényegében már eltűnt, a *parasztok*, még ha bérlőként is, de már valódi gazdálkodókká váltak.

Az a folyamat, amely a XVI-XVII. században Németalföldön – ez alatt lényegében a mai *Hollandiát* értjük – elkezdődött, a XVII-XVIII. században *Angliában* teljesedett ki, és megszabta az általános gazdasági fejlődés irányát. A flamand (holland) posztóipar Angliában jövedelmezővé tette a *juhtartást*, ami az ún. „bekerítésekhez” vezetett, és bővítette a legelőterületet. A szántóföldi határhasználat átalakult, tág teret engedve a

takarmánynövényeknek. *Vetésforgó, telepített rétek, legelők* jelzik az új mezőgazdaság megszületését Angliában is. A posztóipar révén köszöntött be az ipari forradalom Angliában, vagyis a textiliparban kezdődött el az, ami a többi iparág kialakulására, fejlődésére hatott. Végső soron a *juh* volt az *ipari forradalom* kirobbantója. A gépi erő megjelenése a gazdasági, társadalmi élet átalakulását eredményezte. Találmányok egész sora született meg Angliában a XVIII. század második felében. Ezek a változások nem csupán az iparban következtek be, hanem a tudományban is. Így a természettudományok legszélesebb körét átfogó alkalmazott tudományterületen, a *mezőgazdaságtanban* (agronómia) és a vele kapcsolatos *közgazdasági ismeretek* terén. Először Angliában vált általános gyakorlattá az a szemlélet, hogy a mezőgazdasági termelést *tudományos alapokra* kell helyezni. Ez az új gazdálkodási szemlélet fokozatosan tért hódít Európa más tájain is, valamint Észak-Amerikában. A Kárpát-medencében közel egy évszázadot vesz igénybe, hogy a gyakorlatban meghonosodjon. Az új mezőgazdaság szemlélete lendületet adott az *állattenyésztés* fejlődésének. Megváltoztatta a takarmánygazdálkodás rendszerét. Új takarmánynövények termesztésére került sor. Terjed a *lóhere* (vörös here) és a *répafélék* művelése. Tudatosává válik a *fűféléknek* a takarmányozásban betöltött szerepe. A korszerű állattartás úttörői közvetve a növénytermesztés megújítói voltak, így *Thaer, A.* és *Liebig J.* A XVIII. században mind jobban előtérbe került az állattartásban a *tudományos megfigyelés, a származás rögzítése, a kísérletezés* és a szervezettebb *tenyésztői munka*. A teljesen új fajták megszületése, illetve a régi fajták „korszerűsítése” összefüggött a tenyésztési ismeretek bővülésével és a takarmánygazdálkodás minőségi javulásával. A tudományos alapokon nyugvó állattenyésztés egyik megteremtője *Robert Bakewell* (1725-1795) volt, aki az új háziállatfajták kialakításánál a *rokontenyésztést* és az *ivadékvizsgálatot* alkalmazta. Noha *Buffon, G. L.* (1707-1788) francia természettudós és követői eleinte kizárólag a *keresztézést* tekintették a legcélszerűbb módszernek, *Bakewell és iskolája* nyomán viszont tért hódított a *fajtatizta tenyésztés* és a *rokontenyésztés* irányzata. Angliában 1791-ben elkezdtek az *angol telivér* ló törzskönyvezését. 1822-ben alapították a *shorthorn* szarvasmarha törzskönyvét. A franciák 1826-ban, német földön 1827-ben, Ausztriában pedig csak 1847-ben kezdték el a lovak törzskönyvezését. A szarvasmarhák és egyéb állatfajok rendszeres törzskönyvezése csak a XIX. század második felében vált általánossá. Az állatállomány *termelőképességének* megállapítására a *juhtartásban* tették meg az első lépéseket. 1802-ben *Abilgard* már a juhok *egyedi megjelöléséről* írt, ami alapjául szolgált – a gyapjútermelés ismeretében – a *tenyész kiválasztásnak*. A juhok teljesítményvizsgálatát a lovaké, majd a szarvasmarháké követte. A folyamatos *tejttermelés-ellenőrzésre* elsőként 1871-ben, a svájci stickhofi mezőgazdasági szakiskolában került sor. A világ első *tejelésellenőrző egyesülete* viszont 1892-ben Dániában kezdte meg működését.

A hazai állattenyésztő állattartás a XVIII-XIX. század fordulójától a XX. század végéig

Már a XVIII. század mezőgazdaságában az *állattenyésztés* és a *növénytermesztés* egyre szorosabb kapcsolatba került. Amint *Pounds, N. J. G.* megjegyzi: „A haszonállatok győzelme a gabona fölött az újkor elején következett be”. Az *ellentmondásos* hazai helyzetet mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy a *magyar szürke marha* „piaci virágkora” már az új helyzetet tükrözte a XVII. század Európájában, a fejlettebb régiókat tekintve. Jóllehet ennek a fajtának tartási módja és hasznosítása merőben eltért ÉNy-Európa modernizálódó állattartásától. A Kárpát-medence még messze volt attól, hogy mezőgazdasági termelésében az állattartás és a növénytermesztés mellérendelt viszonyban legyen. Még távolinak tűnt az is, hogy az állattenyésztő állattartás széles körben, a gazdálkodási gyakorlatban érvényesüljön. Noha *csírájában* már létezett a XVIII. század végén, kiteljesedésére közel *egy évszázadot* kellett várni. S még ekkor is nagy *különbségek* mutatkoztak az egyes *országrészek* között, hiszen

nemcsak területileg, hanem az *állattartási ágazatokban* is nagy eltérések voltak. A modernizáció nagy különbségeket takart, s csak tendenciáról beszélhetünk.

A török kiűzése után, a XVIII. század elején az *uradalmi állattartás* színvonala hasonló volt, mint a *jobbágy-paraszt gazdaságoké*. Az *uradalmakban* azonban a század utolsó évtizedeiben már bizonyos változások tapasztalhatók. A Ny-Európában zajló átalakulás azonban a jobbágy-paraszt gazdaságokat és a középbirtokot érintetlenül hagyta. A XVIII. század végén Dunántúlon és ÉNy-Magyarországon az *uradalmak szarvasmarha- és juhtartása* egy fajta *ágazati* megoszlást követett (hízlalás, tejtermelés, tenyészállat-tartás, stb.). A *ló- és a sertéstartásban* viszont az ország más tájain is tapasztalható bizonyos „elmozdulás”, még a jobbágy-paraszt gazdálkodásban is.

Az *állattartás* korábbi századokban kialakult *hagyománya* összességében nem változott, hiszen a *határhasználat*, a *település-szerkezet* továbbra is az állattartáshoz igazodott. A *legeltetési rend*, a településen belüli *ólaskertek*, az áttelelésre szánt állat-szállások csak a hagyományos *ősi fajták* tartásának kedveztek, amelyek képesek voltak alkalmazkodni a szélsőséges időjáráshoz. Ez különösen a jobbágy-parashti állattartást jellemezte, ahol a modernizáció még hosszú ideig váratott magára.

A XVIII. században az állattartás elsődleges *célja* továbbra is az állomány *számbeli* növelésére és a *testsúly* gyarapítására szorítkozott. A teheneket csak ritkán fejték. A juh haszonvételét a sajtkészítés és a gyapjú jelentette. A külterjes tartás azonban bizonyos gondoskodást követelt meg, így a *szénakészítést*, egyszerű *szállások* létesítését. A többhasznú állatok esetén úgy a paraszt, mint a földesúr elsődlegesen arra törekedett, hogy az állatok a lehető legteljesebb mértékben megfeleljenek mindegyik hasznosításnak. Az *állattartás színvonala* – néhány uradalmi tehenészet (csírárszat) és sertéshízlalás kivételével – továbbra is a *hagyományt* követte.

A XVIII. század második felétől az állattartásban az ország jó néhány vidékén módosultak az *ágazati arányok*. Országos tendencia volt a *sertésállomány* növekedése, ami feltehetően összefüggött az egykori hódoltsági területen az iszlám vallási előírásainak eltűnésével. A *magyar szürke marha* egyeduralma továbbra is élt, a néhány – külföldi fajtákat tartó – uradalmi tehenészet nem rendítette meg helyzetét. De bizonyos fokú kettősség jellemezte a sertéstartást is, mivel kezdett elterjedni a *mangalica fajta*, összefüggésben a kukorica térhódításával. A kibontakozó gyapjúkonjunktúra viszont a *merinó fajta* meghonosodásának kedvezett, előre vetítve, különösen a *XIX. század első felében* betöltött szerepét, amely korszak a „kos jegyében” telt el a magyar állattenyésztés történetében. Kivételt jelentett Erdély, ahol az ún. keleti fajták helyzete nem rendült meg.

A *baromfitartás* egyre népszerűbbé vált az uradalmakban is. A *libahízlalás* egyre növekvő jelentőségre tett szert. A török kor örökségeként az alföldi pásztorkodás másodvirágzása letűnően van a XVIII-XIX. század fordulóján, s helyette mind nagyobb szerephez jut a növénytermesztéstől függő, a földműveléshez szorosabban kötődő *síkvidéki pásztorkodás*. A XIX. század fordulójához közeledve már kezdett elkülönülni egymástól a *külterjes* – egész évben legelőn tartott – és a napi, ki-behajtásos, legeltetésre alapozott, de már *istállózott* tartásmód. A Kárpát-medence „állattartási képe” korántsem volt egyöntetű, az általános színvonal *táji különbségeket* takart, amelyek eltérő *történelmi, gazdasági és ökológiai* háttérből adódtak, függetlenül a népesség etnikai hovatartozásától.

A legeltetési állattartás

A legelőre alapozott állattartás korszaka a nem zárult le a XVIII. század végével, és bizonyos területi típusokat mutatva fennmaradt a XIX. század második felében kibontakozó *tőkés gazdálkodás* kibontakozásáig. Sőt még a XX. század első felében is bizonyos „ősi” formája tovább élt – az 1920 utáni országhatárokon belül – például a Hortobágyon. Ugyanakkor a „vándor természetű állattartás” egyeduralma nagyjából lezárult a XVIII. század végével. A külterjes állattartás elsősorban a füves területeket hasznosítja. Ez talán nem is véletlen, hiszen háziállataink nagy része is a „legelő szülötte”. A néprajztudomány ezt a hosszú korszakot a *magyar pásztorkodó állattartás* időszakaként jelöli. A vegetáció hasznosítási helyét tekintve *sík- és havasi* legelős változatot lehet elkülöníteni, ami leginkább a váltólegeltetéssel (transzhumáló) egészült ki. Az *Alföld* korabeli állattartó kultúrája a *síkvidéki* legeltetési típusba tartozott. A **mezővárosok** pusztai legeltető állattartását *külső* (puszták) -*belső* (esetleg ólaskertek) legelők hasznosítása jellemezte. Ez utóbbiak a települést legtöbbször övszerűen vették körül, és az állattartó népség gazdasági udvarai voltak. Az *ólaskertnek* egyéb elnevezései is voltak: akókert, istállókert, szálláskert. Az itt található egyszerű kivitelezésű ún. *tüzelős ól* az *istálló archaikus változata* volt. Az elnevezés onnan származik, hogy az állatokkal egy fedél alatt telelő gondozók a maguk számára ún. tüzelő padkákat építettek, és a téli hónapok alatt ebben raktak tüzet. A pusztai legelőről behajtott rideg vagy heverő marha a szálláskertben telelt, de a szabad ég alatt. Az ígás és a fejős állatokat viszont a tüzelős ólban tartották. E sajátos állattartási forma kialakulása feltehetően összefüggött a fellendülő marhakivittel. Megszűnésük ideje azonban mezővárosonként nagy időbeli eltolódást mutat. Sok helyütt fennmaradtak a XX. század első-második évtizedéig. Visszaszorulásukat gyorsította a tanyásodás térhódítása, ami legtöbbször a szállásbeli istállók lakóházzá történő átalakítását jelentette. A **kishatárú falvak** állattartásában testesült meg a paraszti állattartás, amely a gazdálkodás szerves tartozékává vált, beleértve a parasztporta háztartását is. A takarmányozás kizárólag a legeltetésre épült, melynek szabályait a falu közössége rögzítette. Az említett típusoktól eltért az ún. **majorsági állattartás**, amelynél a növénytermesztés és az állattartás bizonyos fokú egymásra utaltsága érvényesült. Ennél a típusnál a gazdálkodó saját földjén (takarmányok termesztése) és saját legelőjén tartotta az állatait. Ez markáns gazdálkodási formaként jelenik majd meg jóval később, a XX. században.

A legeltetés és a szénakészítés nehezen választható el egymástól. A szénakultúrát megelőzte a *lombtakarmány*, amely a Kárpát-medence egynémely vidékén szinte napjainkig fellelhető a paraszti állattartásban. Bár a fűszéna már a középkor óta fontosabb volt, a pásztorok a közelmúltig – a XX. század első fele – legeltették az erdő fűvét és lombját, gyűjtötték a fűszénát és az alomnak szolgáló avart. Már a XVIII. században egyre szaporodtak a *tilalmazó* központi és helyi *rendelkezések*, melyek a *székely falutörvényekkel* együtt gátat kívántak vetni az erdőpusztításnak. Noha a Kárpát-medencében a XI-XIII. század óta fontos szerep jutott a *fűszénának*, az erdős-vidékek állattartása a *lombszénát* a XX. század közepéig hasznosította.

A bővülő szántóföldi növénytermesztés egyre nagyobb területet vett igénybe, ami a *rét-legelő* fokozatos visszaszorulását eredményezte. Az egyre szűkülő vegetációs terület jobb kihasználása érdekében sok helyen a legelőt is kaszálták, de a rétet is – az anyaszéna betakarítása után – legeltették. A XIX. század első felében gondot okozott a földesuraknak a *közlegelők* kisajátítására irányuló törekvése, amit a gabonakonjunktúra váltott ki. A megmaradt rét-legelőhöz fűzött elvárásokat *szakszerű gondozással* és hasznosítással orvosolni lehetett volna, ugyanakkor az egyre jobban terjedő szántóterület egy részén ildomos lett volna *takarmánynövényeket* termesztetni, ami egyúttal ösztönözte volna az *istállózó állattartásra*

való áttérést. Így a XIX. század elején csak *elméleti síkra* terelődött a legeltető és az istállózó állattartás híveinek vitája.

A Kárpát-medencében a XIX. század második felétől kiteljesedő nagy *környezet-átalakító* munkák megindulásáig, elsősorban a folyókat övező síkságokon található a legeltető állattartás tartaléka, amely a paraszti állattartás alapvető színterének is számított. A XIX. században kibontakozó gabonakonjunktúrát egyedül talán a *juhtartás* nem sínylette meg, mivel az ugar és a tarló legeltetése, a vetések megjárata mellett, még a megmaradt legelők is rendelkezésre álltak. A transhumáló (legelőváltó) legeltetés szintén hozzájárult az állomány ellátásához, ami még a havasi juhtartásban is általános volt. A XVIII-XIX. század fordulóján, a gyapjúkonjunktúrának köszönhetően, a juhtartásban egy nagyarányú *fajtaváltás* kezdődött el, megjelent a *merinó fajta*, ami az európai textilipar igényéhez igazodott. Ezzel a váltással beköszöntött a *modern magyar állattenyésztő-kultúra* kora. A finomgyapjas, ún. selyembirkák korának azonban az 1840-es években vége szakadt, és a durvább gyapjas típus iránt nőtt meg egyre inkább a kereslet. Mindez nem jelentett gondot, mivel a jobbágy-paraszt állattartásban kizárólag ez utóbbi létezett.

A jobbágy-paraszti gazdaságok révén vészelté át a Kárpát-medence *szarvasmarha* állománya is az uradalmak „merinó lázát”, mert ebben a birtokkategóriában maradtak fenn a marhatartás korábbi méretei és tartási típusai. Mindez azt is jelenti, hogy nagyon lassú és egyenetlen volt az ágazat fejlődése, sőt kezdetben hanyatlásnak is tanúí lehetünk. A XIX. század elején egyedül a Bécs körzetében lévő észak-nyugat-magyarországi *uradalmi tehenészeteknek* nyílt lehetősége arra, hogy betörjenek a császárváros piacára. Együttal a hazai belső piac is alacsony színvonalon mozgott. Emiatt késett az általános fajtaváltás, több évtizeddel későbbre tolódot. De a kezdeti lépések megtörténtek a *nyugati fajták* behozatalával. A fajtaváltást ösztönözhetette volna, ha az *igaerőváltás* már a XIX. század első felében bekövetkezett volna a ló és az ökör között.

Megfontolás tárgya lehet annak a mérlegelése, hogy vajon a juh- vagy a lótenyésztés indította el a hazai állattenyésztést a korszerűsítés útján? Véleményünk szerint mind a kettő, csak más indítékkal. A *juh* esetén a gazdasági érdek, a haszon reménye adott lendületet, a *lónál* viszont a hadsereg igénye, katonai érdek játszott szerepet. Ha az eredményt nézzük, az okok okafogyottá válnak. Minden kétséget kizáróan a juh- és a lóállomány korszerűsítésében a *tudatos tenyésztői munka* játszott már elsődleges szerepet.

A magyar lótenyésztés korszakolásában az *ősi magyar ló* időszaka a mohácsi vésszel lezárult. A *keleti ló* (oszmán-török) megjelenése és hatása a XVIII. század első évtizedével befejeződött. A *spanyol ló* szerepe a főúri tartáshoz kötődött, hatása annyiban mutatkozott meg, hogy megnövelte a magyar lovak testtömegét. Egy évszázad múltán az *angol telivér* vette át a vezető szerepet, amely 1814-től napjainkig megmaradt. Az egyes korszakokat éles határ nem választja el egymástól, inkább csak utalnak a hazai lótenyésztést befolyásoló körülményekre, amelyek nem múltak el nyomtalanul a köztenyésztésben sem. Bár a XIX. században kiteljesedő, tenyésztői munkát bizonyító magyar lótenyésztés főúri kedvtelésként vált ismertté, beleértve a katonaménesek létesítését is, a hazai *lótartás súlypontja* a megváltozott viszonyok és a juhtartás rendkívüli elterjedtsége miatt egyre inkább a nagybirtokról a *parasztság* és a *kisebb birtokokra* helyeződött át. A parasztság sok lovat tartott már a merinó birka fénykorában is, ugyanakkor az állományuk minősége a katonai és magánménesek hatására sokat javult. Noha ezt a szakmai berkekben nem vették észre, nem méltányolták. Ez annál is inkább kedvezőtlen volt, mivel *Széchenyi István* reformkori terveiben hangsúlyos szerepet kapott tenyésztésének fölkarolása. Sőt már korábban is napirenden szerepelt ez a kérdés. 1804-ben *királyi rendelet* kötelezte a községeket arra, hogy

nemes méneket vásároljanak, ingyenes használatra a köztenyésztés számára. De bérleményként szintén igénybe vehették, amennyiben vásárlásra nem állt rendelkezésre elegendő pénz. Lényegében az *angol tenyészirányzat* érvényesülése és az *arab lovak* behozatala indította el a hazai lótenyésztés korszerűsítését.

A *sertéstartás* a XIX. század első felében még mostoha ágazatnak számított. Ennek ellenére – szinte észrevétlenül – a XVIII. század végétől néhány évtized alatt teljes körű *fajtaváltás* következett be a Kárpát-medencében, a peremvidékek helyi fajtáitól eltekintve. A szerb eredetű *tájfajta* (sumadia) nagyban hozzájárult a *mangalica fajta* kialakulásához, ami a hazai tenyésztés látványos sikerének tekinthető. Ennek a kiváló hízósertésnek térnyerése összefüggött a *kukoricatermesztés* meghonosodásával.

A *baromfitartás* modernizációja, a fajtaváltás és nemesítés sokat váratott magára, csak a XIX. század utolsó évtizedében kezdett körvonalazódni, elsősorban *Darányi Ignác* földművelésügyi minisztersége idején. Az 1890-es években kezdte fölismerni a parasztság is a nemesítés jelentőségét. Fontos szerepet töltött be ez az ágazat az Alföld tanyásgazdálkodásában. A *tyúk* kultúrfajtáinak a behozatala csak a XIX. század második felétől gyorsult föl. A fejlődés ellenére azonban csak *mérsékelt* előrehaladásról beszélhetünk. Jóllehet a *hagyományos baromfitartás* kiválóan illeszkedett a paraszti gazdálkodás rendszerébe.

A *méhészkedés* – a központi törekvések ellenére – a vártnál jóval szerényebb eredménnyel dicsekedhetett. A *selyemhernyó-tartás* – noha elősegítette az eperfa terjedését – csak elhanyagolt szerepet játszott a hazai agráriumban. Jóllehet elterjesztésére komoly központi erőfeszítések történtek már a XVIII. század utolsó évtizedeitől.

A magyar állattenyésztés helyzete 1867-1918 között

Már a *reformkorban* kezdett körvonalazódni, hogy a magyar mezőgazdaság jelentős fordulat, átalakulás előtt áll. Ennek társadalmi, politikai, gazdasági feltételei már érlelődtek. A döntő mozzanat az *1848/49-es forradalom és szabadságharc* volt, amely véglegesen lezárta a *feudalizmus korszakát*, és elindította az országot a *polgárosodás* után, amelynek gazdasági hátterét a *tőkés gazdálkodás* megjelenése és térhódítása teremtette meg. Megszűnt a jobbágyrendszer, amely a hazai mezőgazdaság fejlődésében az egyik legnagyobb visszahúzó erőt jelentette. A földesúri birtokok piaci viszonyok között gazdálkodó *nagybirtokok* lettek, s ezzel egyidejűleg megszületett az önálló *paraszti társadalom* saját földbirtokkal és gazdálkodási rendszerrel. Mindez óriási lendületet adott a hazai mezőgazdaság modernizációjának. A XIX. század második felének évtizedei egy nagy ívű fejlődés, minőségi javulás évtizedei voltak a magyar mezőgazdaság fejlődésében. A modernizáció, az intenzív gazdálkodás gyakorlata az *állattartásban* is jelentős eredményekkel járt. Növekedett az *állatlétszám*, egyúttal javultak a termelés *minőségi* mutatói.

Az állatállomány létszámának alakulása egyúttal azt is jelzi, hogy az egyes állatfajok „megítélése” miként módosult a korszerűsödő hazai állattenyésztésben.

	1870	1884	1911
	1000 db		
Szarvasmarha	4,490	4,879	6,184
Ló	1,819	1,748	2,001
Juh	13,207	10,594	7,697
Sertés	3,573	4,803	6,416

Szembetűnő, hogy a *sertésállomány* nagysága duplájára emelkedett. A *lovak* száma nagyon lényeges változást nem mutatott. A *szarvasmarha* állomány közel 40%-os növekedése kedvezőnek mondható. A *juh* létszáma azonban csaknem a felére csökkent, jelezvén az iránta megnyilvánuló kereslet visszaesését. *Számosállatban* kifejezve szembetűnőbb a szerkezeti átalakulás:

	1870	1884	1911
	%		
Szarvasmarha	53,8	56,5	60,3
Ló	21,8	20,1	19,5
Juh	15,8	12,2	7,5
Sertés	8,6	11,2	12,7

A több hasznosításra, intenzívebb tartásra alkalmas állatfajok aránya növekedett, a külterjes tartásra megfelelőbb (ló, juh) állatállományé viszont csökkent.

Az állattenyésztés szerkezetének vizsgálata során figyelmet kell szentelni az *üzemi kategóriák* szerinti megoszlásnak is. A *legtöbb állatot* – a juh kivételével – az 5-20 kat. hold nagyságú *parasztgazdaságokban* tartották. Szembetűnő, hogy az 1.000 kat. holdon felüli nagybirtoknál az állatállomány csökkenése tapasztalható. Ha a 100 kat. holdas birtokhatárt vesszük figyelembe, kitűnik, hogy az állatok döntő hányadát a kisüzemek birtokolták: a szarvasmarha-, ló-, sertésállomány 80%-át. A lovak esetén ez az arány 80% fölött volt. De hasonlóan alakult a helyzet a baromfiféleknél is, mely ágazat elsősorban a paraszti gazdaságok jövedelmét gyarapította. Összességében azonban megállapítható, hogy a *kisüzemek mennyiségi fölényét a nagyüzem minőségi fölénye* ellensúlyozta. A nagybirtokok élen jártak a hizlalásban, a tejtermelésben, a kisgazdaságok ellenben az igázásban, a továbbtenyésztésben, sőt az ország egyes tájain a tejtermelés terén szintén kiváló eredményeket értek el.

A nagybirtok fölénye akkor is szembetűnő, ha ugyanazon állatfajtaról van szó. Az *éves tejtermelés* üzemméret szerinti megoszlása a XIX. század utolsó harmadában:

	Kis-	Közép-	Nagy-
	üzem (liter)		
Magyar-erdélyi fajta	747	833	959
Mokány és riska fajta	832	1,159	1,219
Pirostarka fajta	1,135	1,394	1,726
Borzderes fajta	1,104	1,625	2,181
Egyéb színes fajta	990	1,297	1,630

A fenti kép azonban sokkal árnyaltabb, mivel a Dunántúlon és a Kisalföld egyes településein a *paraszti marhatartás* minőségi partnere volt a nagybirtokénak (hús-, tejtermelés, tenyészállat-nevelés). Ugyanakkor a hagyományos marhatartást folytató parasztgazdaságok a piacképesség terén nagy hátrányban voltak a nagybirtokkal szemben.

A *szarvasmarha-tenyésztésben* a mennyiségi növekedésnél sokkal jelentősebb volt a *minőségi* javulás tényezése. Az 1880-as években gyors ütemben szorult vissza a magyar szürke fajta. A *fajtaváltás* terén kezdetben a nagybirtok előnyt élvezett, mert a nyugati fajtákkal történő „próbálkozások” már a XVIII-XIX. század fordulóján elkezdődtek. Az 1850-60-as évek újabb

behozatali hullámát a *marhavész* elsodorta, amit csak az 1870-es években sikerült visszaszorítani. A *takarmánytermesztés* szerepének erősödése szemmel láthatóan gördülékenyebbé tette a fajtaváltást. Míg 1884-ben a magyar szürke marha aránya 80,3% volt, addig 1911-re a piros tarka fajták tették ki az állomány 72,2%-át. Ezen évtizedek alatt – 1870-1911 között – a *lóállomány* szintén növekedett, de ez elsősorban a hadsereg és a csendőrség keresletének köszönhető. A területi megoszlást tekintve a legtöbb lovat a *legnagyobb gabonatermesztő alföldi övezetekben* tartották, ahol a tanyás gazdálkodás is nagy hasznát vette igaerejének. A méneseket nem számítva, a tenyésztés elsősorban az *igaerő* igényeit szolgálta. Amit az is alátámaszt, hogy az állomány egyharmada *herélt ló* volt. A *paraszti üzemekben* összpontosult a lóállomány zöme. Nemes vérű állományt az állami és magánménesek tartottak. A *keresztezett egyedek* aránya viszont a parasztságnál volt számottevő, ahol számos *tájfajta* kialakulásának lehetünk tanúi. (Korábban már esett róla szó!)

A *sertésstartás* is a lendületes fejlődést mutató háziállatok közé tartozott. Szűkültek a külterjes tartás keretei, ami hozzájárult a tartásmód átalakulásához és a teljes fajtaváltáshoz. A mennyiségi növekedést az 1895-ben kirobbant *sertéspestis* megakasztotta, ami óriási kárt okozott. Ugyanakkor a sertéshízlalás egyre inkább *önálló* ágazattá kezdett válni. Az 1860-70-es évekre a *mangalica fajta* egyeduralma már vitathatatlan, noha Ny-Európában már a kevésbé zsíros húsokat kereste a piac, amely alól nem jelentett kivételt a hazai kereslet sem. Mind nagyobb igény mutatkozott az *angol hússertések* iránt. A *hagyományos tartás* (konda, csürhe) még létezett, de a makkoltatás már a múlt emlékeként élt tovább. A kukorica, a burgonya, az árpa és a korpa, valamint a fölözött tej szerepe felértékelődött. *Kőbánya*, *Nagytétény* és a *nagyvárosok hizlaldái* nagy létszámú hízóállatot állítottak elő a hazai piac számára.

A *juhtenyésztés* „virágkora” az 1870-es évektől fokozatosan lehanyaglott. A 14 millió egyedre számláló juhállomány a századforduló idejére a felére csökkent a gyapjú iránti kereslet mecsappanása miatt. Ez a tendencia tartósan bizonyult. Egyúttal a határhasználat is módosult, csökkent a legelő és az ugar területe. Az Alföld a búza és a kukorica „hazájává” vált, Dunántúlon pedig a belterjes marhatartás vert gyökeret. A cigáját és a rackát kiszorították az *elektoral-negretti* fajták. Egyidejűleg viszont erősödött a textilipar érdeklődése a *durvább minőségű gyapjú* iránt (a tengerentúli hosszú gyapjú). A századforduló éveiben egyre keresettebbé váltak az *angol húsjuh fajták*, ami némileg ellensúlyozta a gyapjú iránti kereslet csökkenését. A racka – merinó fajtaváltásból győztesként kikerülő merinó fajta – létszáma – a már említett okok miatt – visszaesett az első világháború előtti években, de ez a többi fajtát nem érintette. A *juhtenyésztés hanyatlása* a Kárpát-medence mezőgazdaságilag *fejlettebb tájain* következett be, így az ország nyugati és a középső területein. Az „*ősi fajták*” tenyésztése a keleti régióban változatlan maradt, sőt viszonylag hosszú időre állandósult is.

Az ország *baromfiállományát* először csak 1895-ben írták össze. Sőt még ezután is elég ötletszerűen végrehajtott számlálásokból nyert adatok állnak rendelkezésre. Az 1895. évi felvétel szerint 28,2 millió darabot tett ki az állomány nagysága. Ebből 5,6 millió darab jutott a Duna-Tisza közére, 4,5 millió darab pedig a Tisza-Maros-szögre. Az ágazat mellőzöttsége – amint már említettük – a XIX. század végétől kezdett alábbhagyni. Hiszen az *1890-1910 közötti években* az élőbaromfi-kivitel értéke 10 millió, a „tisztított formában” eladottaké 20-30 millió, a tojásértékesítésből pedig 50-80 millió, továbbá a tolleladásból 70-90 millió korona bevétele származott az országnak.

A XIX. század utolsó évtizedeiben kibontakozó *minőségi fejlődés* – bár az általános tendencia kevésbé változott – megtorpant, ami elsősorban az Alföldön mutatkozott meg, mivel az

1906. évi *agrár*vámok emelése az *egyoldalú gabonatermesztést* újból jövedelmezővé tette, fékezvén az állattenyésztés további belterjesedését.

Az 1867 utáni magyar állattenyésztésnek a fentiekben vázolt fejlődése azonban nem volt zökkenőmentes. Annyi azonban bizonyos, hogy az állam a korábbi időszakhoz képest sokkal nagyobb arányban igyekezett beleszólni az állatállomány mennyiségi növelésébe és minőségi javításába. 1905-ben megtartott országos állattenyésztési értekezleten *Pirkner János* megállapította, hogy 1885 óta ugyan számos intézkedés történt a fejlesztés érdekében, azonban az elért eredmények ezzel nem állnak arányban. A követett *állattenyésztés-politika* nem állt a helyzet magaslatán. Egy évtizeddel később *Széchenyi Emil* is hasonló hangot ütött meg, amikor kijelentette, hogy az állam hatalmas összegeket áldozott az ipar fejlesztésére, ugyanakkor mostohán bánt az állattenyésztéssel. Nyugat-Európával összehasonlítva megállapította, hogy a magyar *parasztság állattartása* sem mennyiségben, sem minőségben nem javult, noha a Földművelésügyi Minisztérium milliókat költött évente a köztenyésztésre.

A *lótenyésztés* szervezeti rendszere a hadsereg érdekében a XVIII. század közepétől kiépült a ménesek, a méntelepek, a magán ménesek, továbbá a vármegyék közreműködésével. Ez a folyamat a többi ágazatban csaknem a XIX. század végéig elodázódott. Jóllehet haladást csak akkor lehetett elérni, ha a köztenyésztés számára elegendő, jó minőségű apaállat áll rendelkezésre. Amíg ez a lótenyésztésben majdnem zökkenőmentesen működött, addig a többi állatfajnál a megyék, a városok és a községek – kevés kivételtől eltekintve – sokáig nem fordítottak rá gondot. A Földművelésügyi Minisztérium hosszú ideig a tenyészállatokkal való ellátást a szabad társuláson alapuló *gazdasági egyesületekre* bízta. Több éves huzavona után csak 1896 őszétől jött létre az *állattenyésztési felügyelőség* intézménye, az 1894. évi XII. tc. alapján. A törvény végrehajtási utasítása kijelölte az *ország tenyészési kerületi beosztását* és az állattartással kapcsolatos teendők körét. Előírva azt, hogy az állattenyésztés minden ágazatát fejleszteni kell. Az 1912. évi XXIII. Tc. az állattenyésztési felügyelőségeket *gazdasági felügyelőségekké* szervezte át, hatáskörüket bővítve. Ami nem minden esetben szolgálta az állattenyésztés érdekeit. Az *országos állattenyésztési alap* is csak az 1908. évi XLIII. Tc.-kel teljesedett ki, vagyis a modernizálódó magyar állattenyésztés korszakának utolsó évtizedében. Minden rosszallástól eltekintve megjegyzendő, hogy 1890-1910 között az állam éves költségvetéséből a szarvasmarha, sertés, juh és baromfi ágazatra, a havasi gazdaságok és tejgazdaságok fejlesztésére, a lótenyésztés fejlesztésére fordított összegnek csupán az *egyhatod* részét fordította. Ami mögött kizárólag katonai érdek húzódott meg, noha hosszabb távon a köztenyésztés is hasznát látta.

1858-ban indult meg a *törzskönyvezés*, ami – néhány juhászattól eltekintve – kevés érdeklődést váltott ki. 1871-ben *újjászervezték* a tisztavérű állatok törzskönyvezését, és *Magyar Nyájkönyvet* nyitottak a fenti körön kívül lévő állatok számára. Ez szintén érdektelenségbe fulladt. 1886-ban létrejött az *országos törzskönyv* az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (*OMGE*) kezdeményezésére. Ez a szerveződés már eredetileg is a *nagybirtok* érdekében született meg, tehát kevés esélyt adott a köztenyésztés számára a paraszti állatállományt tekintve. Nem beszélve arról, hogy szinte kizárólag a *szimentáli fajtára* terjedt ki. De 1910-ben a *Károlyházán* meginduló *tejelés-ellenőrzés* a parasztgazdaságokat is számításba vette, elsősorban a Dunántúlon. Már 1883-ban megalakult az *Országos Tejgazdasági Felügyelőség*, amely előmozdította a *tejszövetkezetek* szervezését. 1896-ban Magyaróváron *tejgazdasági kísérleti állomás* létesült *Ujhelyi Imre* vezetésével, aki a tehéntartásban a *teljesítmény* után igazodó *tenyész kiválasztás* hazai kezdeményezője volt. (A tenyészkiállításokról, vásárokról más helyütt teszünk említést.)

A korszakot lezáró háborús évekre a magyar állattenyésztés addigi *fejlődésének a csúcspontjára* jutott. A háborús évek alatt az ország állatállományának létszáma lényegesen nem változott, ami elsősorban gazdasági okokra vezethető vissza. A köztenyésztést illetően elegendő számú apaállat rendelkezésre állt. A kedvezőtlen körülmények miatt a tejszövetkezetek feloszlottak. A kedvezőtlen árpolitika a magas árak miatt hátráltatta az abraktakarmányok beszerzését. Ugyanakkor növekedett takarmánykivitelünk úgy az abrakfélék, mint a szalastakarmányok terén. Az 1916. évi *országos állattenyésztési értekezlet* olyan háborús viszonyokhoz igazodó döntéseket hozott, amelyek megvalósítása még békeidőben is nehézséget jelentett volna. Ezekben az években csökkent az apaállatok száma. Visszaesett a közvágóhidak forgalma, amit tetézt a vágási átlagsúly csökkenése. A korábbi évekhez képest az állat- és állati termék kivitel – a hazai ellátás érdekében – messze elmaradt 1913-hoz viszonyítva. Ugyanakkor pl. a parasztgazdaságok házi vágása jelentős növekedést mutatott.

A hazai állattenyésztés a két világháború között

Az 1920 után kialakult helyzet megbontotta az állattenyésztés kialakult hagyományait, amelyek a tőkés gazdálkodás kialakulásával maguk is változóban voltak. 1920-at követően megszűnt a *Kárpát-medence gazdasági egysége*, és felbomlott a *tájtermesztés* egymást kiegészítő jótékony hatása. A háború utáni állatállomány nagysága az egyes állatfajokat illetően változó képet mutatott. A *szarvasmarha* létszámát kevésbé érintették a háborús veszteségek, mert zöme a parasztok kezén volt. Az *ökörállomány*nál tapasztalható bizonyos csökkenés, ami mögött elsősorban az igaerőváltás húzódott meg. A *sertés* terén a nagyobb gazdaságokat jobban érintették a háborút végéig követő politikai események, az általános *vesztesség* 15-20%-ra tehető, amit gyorsan kihevert az ágazat. A *baromfiállomány* kevésbé érintették még a területi változások is, mivel a felesleget termelő körzetek az új határokon belül maradtak. A monarchia felbomlását követően a szarvasmarha-állomány soha sem érte el az 1911. évi szintet. A sertéslétszám is csak 1935-ben és 1938-ban közelítette meg. A juhállomány visszaesése felülmúlta a lóállományét is, bár ez utóbbinak a szerepe a gépesítés térhódítása miatt is egyre jobban kezdett háttérbe szorulni. Noha ezt az általános tendenciát a *külterjes gazdálkodás* bizonyos mértékű hazai „visszatérése” lassította. A legnehezebben a szarvasmarha- és a sertéságazat heverte ki a Kárpát-medence gazdasági egységének felbomlását, a hagyományos kapcsolatok megszakadását, a peremterületek elvesztését.

A *szarvasmarha* létszáma 1920-1938 között 1,7-1,8 millió darab között mozgott, ami bizonyos növekedést, majd visszaesést és stagnálást takart. E mögött nemzetközi piaci viszonyok változása, a hazai takarmány-ellátás helyzete és a gazdasági világválság következményei húzódtak meg. Jelentősen csökkent az ország állattartó-képessége, ami leginkább ezt az ágazatot érintette, mivel csökken a rét-legelő aránya a határok módosulása miatt. A létszámingadozás elsősorban a növendék állatok körében jelentkezett. Fontos mozzanat a gazdasági válság után, hogy nemcsak arányában, hanem ténylegesen is növekedett a *pirostarka fajta* létszáma, ami fordulópontot jelentett a fajta hazai történetében. Hiszen amíg a szántóföldi termelésben a külterjes irányzat kapott erőt, addig a marhaállományról az intenzívebb fajta előretörése érvényesült. Az átalakulás területi különbségeket takart. A Dunántúl kivételt jelentett, ahol a fajtaváltás üteme és a létszám bővülése is felülmúlta a többi országrészét. Az ökorhasználatban is elűtött Dunántúl, ahol a lófogatú szántás és talajmunkák végzése érvényesült. Az északi tájakon a talajadottságok indokolták a nagyobb ökorállomány fennmaradását, de az Alföldön is csökkent a számuk, de még így is 9,0% körül mozgott.

A minőségi fejlődés sarkalatos elemét a *tejtermelés* alakulása jelentette. Az 1920-as években a fejési átlagok 1,0-1,5 literre tehetők. Az 1930-as években már 1,8 liter tejet fejtek átlagosan tehenenként. A tehenek $\frac{3}{4}$ részét fejték, ami nagy előrelépés volt. A napi fejési átlag a Dunántúlon 6,3 liter, az Alföldön 5,8 liter volt. A 100-1,000 kat. hold közötti gazdaságokban közel 8 literes napi átlagot értek el, az 1.000 kat. hold fölött lévő nagybirtok tehenállománya már 9,6 liter napi átlagot mutatott. Így a kifejt tej mennyiségének 78%-át adták. Továbbra is megmaradt a *kisüzem* (parasztgazdaság) és a *nagybirtok* (nagyüzem) közti *minőségi különbség*, noha a létszámot tekintve a parasztság kezén volt az állatállomány döntő része. A parasztoknál hiányzott a megfelelő szakismeret, a korszerű és elegendő mennyiségű és minőségű takarmányozás. Természetesen voltak kistenyésztők, akiknek hozamai sokszor felülmúlták a nagyobb uradalmakét, de csak szórványos esetekről volt szó. Nem véletlen, hogy a *törzskönyvezett uradalmi állományokból* kerültek ki a korszak *rekord tehenei* is. (Részletes ismertetés később.)

A *magyar szürke marha* javítására is nagyobb súlyt helyeztek, *maremann* fajtájú bikák behozatalával. Az uradalmakban található *borzderes* tehenészetek minőségi javítása szintén folyt. Jelentős lépések történtek az *apaállat-használat* színvonalának emelésére. Ennek ellenére ezen a területen mégis romlásról beszélhetünk. Hiszen az egy bikára eső 50-60 tehen helyett 80-85 darab jutott. Számottevő különbségek adódtak nemcsak az egyes országrészek között, hanem az egyes birtokkategóriák között is. A kiválóan gazdálkodó uradalmakban nem volt ritka, hogy egy bikára 27 darab tehen jutott, ugyanakkor ez Bács-Bodrog megyében és Szabolcsban meghaladta a 90 darabot is. A visszaszorulóban lévő magyar szürke marhánál – köztenyésztésben – szintén kedvezőtlen arányok uralkodtak. De hasonló volt a bika-tehen arány a *borzderes* fajtánál is. Néhány terület kivételével – Hajdú megyében és Debrecenben rosszabb volt az arány – a köztenyésztésben lévő szimentáli bikák száma megfelelt az országos átlagnak.

Az állategészségügy terén a *fertőző betegségek* (védőoltás, járványmegelőzés) számos fajtáját sikerült visszaszorítani, kiváló eredménnyel. A két világháború között a magyar állatorvosi tudomány már nagy *nemzetközi tekintélyt* vívott ki magának.

Kedvezőtlenül alakult az *állami értékesítési politika*, amelynek monopolizálása a parasztságot sújtotta. A kiviteli hasznot a nagybirtok fölözte le. A *Hangya* szövetkezet is hasonló módon az uradalmi marhát szállította külföldre. A *kiválasztás szempontjai* között szerepelt az eladásra szánt állatok száma, külleme, húsformái, stb. Ezen a téren a nagybirtok kétségkívül előnyt élvezett. De nem hozott változást az 1938-ban megalakult *Országos Állatértékesítő Bizottság* felállítása sem, amely az eladást szervezte, és a kivitel zömét monopolizálta. A német importnak közel 75%-át a 100 kat. hold fölötti gazdaságok adták. Az Olaszországba irányuló kivitelben már nagyobb volt a paraszti gazdaságok részesedése. A *tejfelvásárlás* terén az országos rendezés helyett csak „területi” rendezésre került sor, ahol szintén a nagybirtok érdekei kerültek előtérbe. Csak a parasztság gazdagabb rétegei – napi 20-50 liter szállítása – részesültek a monopolárból.

A *lótenyésztés* terén az állomány nem gyarapodott, inkább valamelyest csökkent. Ami nem magyar sajátosság, hanem a gépesítés 1920 után kiteljesedő nagy hullámának a következménye. A nyugati országokban a *traktor* megjelenése kiszorította a lovat a gazdálkodásból, illetve új irányt szabott hasznosításának. Hazánkban ez a tendencia jóval *lassabban* érvényesült, ami egyúttal utalt mezőgazdaságunk színvonalára is. A gépesítés csak a nagybirtokon volt jövedelmező. Az állomány csökkenése a növényeket érintette, ami azt jelentette, hogy a tenyésztés célja nem a szaporítás, értékesítés, hanem az *állomány fenntartása*, a termelésben való hasznosítása. Szembetűnő volt a ménék és a méncsikók

számának csökkenése. Mindez a *tenyésztési kedv* hanyatlásából eredt, és a Földművelésügyi Minisztérium állandó küzdelmére utalt, az ún. *zugmének* ellen. Változatlan a lóállomány *fajtajellege*, amely 1920-1938 között szinte alig változott. A meleg- és a hidegvérű állomány aránya az utóbbi típusnál 21% körül megrekedt. E korszak minőségi javulásának meghatározó elemét nem a fajtajelleg változása jelentette.

A *területi megoszlást* illetően 1924-ben az állomány 50,12%-a jutott az Alföldre, 37,94%-a a Dunántúlra, a fennmaradó rész az északi területre (11,94%). Ezek a megoszlási arányok két évtized alatt nem sokat módosultak. A minőségi fejlődést az erősebb, jobb gazdasági hasznosítású *nóniusz fajta* favorizálása jelentette, ami hatásosnak bizonyult. A javulást szolgálta 1920 után az újonnan kialakított *tenyésztési kerületek* megszilárdítása, olyan *tenyésztési szervezet* kialakítása, amely a tudományos eredményeket a gyakorlatban is alkalmazta. A legfontosabb mozzanat az *állami mén* minőségének a javítása volt, ami az ismételten felállított *méntelegek* és *fedezettő állomások* révén valósult meg. 1930-ban már 40% fölé emelkedett a köztenyésztésben lévő mén aránya, sőt néhány év múlva már megközelítette a 60%-ot. A méntelegek kiépítésével javult a *köztenyésztésben* lévő mén tartása, takarmányozása. A rendszeres selejtezés javította az apaállatok minőségét. A hazai lóállomány meleg- és hidegvérű típusának területi megoszlása jelzi, hogy a *hidegvérű állomány* Dunántúlra összpontosult (Baranya, Somogy, Vas, Zala megye). Szembetűnő a *fejlett szarvasmarha-tenyésztési övezet* és a *hidegvérű lótenyésztési körzetek* egybe esése. A hidegvérű ló tartás másik fellelvára Heves, Borsod, Nógrád és a Zemplén vidéke volt. A *melegvérű* állomány tartása viszont az Alföldre szorítkozott. A tenyésztéssel egyidejűleg fejlődött az *állatorvoslás* is, amit jelzett a fertőző betegségben elhullott állatok minimális száma. Az *állami irányítás* kiterjedt a ló értékesítésére is, ami kizárólag a nagybirtokot érintett, a paraszti ló tartást szinte érintetlenül hagyta. 1938-ban a katonapolitikai okok miatt *megtiltották* a melegvérű lovak kivitelét.

A két világháború közti évtizedekben a *sertésállomány* létszáma mutatta a legnagyobb ingadozást, mivel ebben az ágazatban van a legtöbb esély – a létszám megállapítása során – a hibalehetőségre. Annyi bizonyos, hogy az állomány nagysága soha sem érte el az 1914 előtti évek szintjét, mintegy 2,6 millió darab körül mozgott. A két szélsőértéket az 1,9 illetve a 3,2 milliós nagyságú állomány képviselte. A *sertéstartó terület* nagyjából egybeesett a *kukoricatermő vidékekkel*, amelyeknek jó része 1920 után a határ túlsó oldalára került. Hatása jóval később mutatkozott meg. A négy-öt évenként beköszöntő *ciklusok* okai között szerepet játszottak a szaporodási sajátságok, a változó takarmányhelyzet, az értékesítés, a fertőző betegségek, stb. A létszámingadozás elsősorban a növendékállományon mérhető le. 1920-1938 között az *állomány belső arányai* (koca, növendék, ártány, kan) nem változtak. Az 1930-as évek második felétől eltekintve, a sertéstartók részéről semmiféle szándék nem mutatkozott az állomány jelentős arányú növelésére. De kedvező fordulatnak tekinthető a *húsfajták* előretörése a zsírtípusúakkal szemben. Noha ez a folyamat lassan játszódott le, 1938-ban már a hússertések aránya elérte a 19%-ot. Ebben az időszakban megnőtt Dunántúl szerepe a sertéstartásban. Ezen a téren az Alföld jelentősége továbbra is megmaradt, de az állomány nagyságában némi csökkenés következett be. Az északi vidékeken csak minimális ingadozás mutatkozott. Megjegyzendő, hogy a sertésenyésztés egy bizonyos fokig ellensúlyozta a *marhatartásban elmaradt* területek állattartását, ami a konjunktúrától való nagyarányú függés mellett szintén a sertéságazat jellegzetességei közé tartozik.

Az első világháború után vált általánossá a *hússertések behozatala*, főleg *angol* és *dán* fajtákról van szó. Térhódításuk a paraszti gazdaságokban, a kistenyésztők körében éppen úgy jellemző, mint az uradalmi tenyészetekben. A *fehér hússertések* mellett megjelentek a *fekete* fajták is, különösen az 1930-as években. A *mangalicához* való ragaszkodás azon állattartók

körében dívott, akik nem a piacra termeltek. Hiszen ezt a fajtát legeltetni lehetett, sokkal igénytelenebb volt az elhelyezésre, stb. Így a *parasztság* szegényebb rétegei számára is jövedelmező volt tartása. Még egy óriási előnye volt, hogy kiváló *keresztelési partnernek* bizonyult (mangalica×hússertés), és az *utódok* hústermelő képessége, szaporasága sokat javult. Ugyan előrelépés történt a *törzskönyvezés* terén, bár a parasztság körében érdemi fejlődésről egyelőre nem beszélhetünk. Az *uradalmi sertéstartás* eredményei csak szerény mértékben vertek gyökeret a paraszti tartásban. A *Csáky-féle expressz-hizlalás* még a nagyüzemi tartásban sem vált általánossá, nem beszélve a paraszti gazdaságokról. Ebben az időszakban tovább nőttek a *különbségek* a *külterjes tartású paraszti* és a *jövedelmezőségre törekvő uradalmi tenyészetek* között.

Az *apaállat-ellátottság* a létszámot tekintve nem javult. A magántenyészetek kezén volt a tenyészkánok több mint 60%-a. Ugyanakkor a *kocaállomány* zöme a parasztok birtokában volt, akik viszont nem rendelkeztek tenyészkánokkal. A köztenyésztésben lévő kánok létszáma nem tudott lépést tartani a kocák létszámnövekedésével. Így kedvezőtlen képet mutatott az *egy kanra jutó kocák* száma is. De nem volt jobb a helyzet a *hússertés kánok* esetén sem. Az *1930-as években* azonban már nemcsak a nagyobb tenyészetek, de a kisebb gazdaságok is tartottak hússertést, így a köztenyésztésben is javult az egy hússertés kanra jutó kocák aránya. Jobb volt a helyzet a *mangalica fajta* esetében. A tenyészkánok nagyobb százaléka a köztenyésztésben volt, ami utalt arra, hogy a *kistenyészetekben* továbbra is vezető szerepet játszott ez a zsírtípusú fajta. Összességében azonban az apaállat-ellátottság nem felelt meg az igényeknek, ami a minőségi fejlődést akadályozta. A *mangalica* és a *hússertés „párviadalában”* a Dunántúl előnye vitathatatlan volt az Alfölddel szemben. *Hajdúmegyében*, sőt *Debrecenben* az 1930-as években – noha elvétve már tartottak hússertést – a köztenyésztés nélkülözötte a hússertés kánokat. Bár a mangalicatartás terén az Alföldön található a kocák fele, ennek ellenére a *tenyésztés súlypontja* mégis a Dunántúlon volt. A *kézből történő fedeztetés* lassan terjedt el, arányaiban nem érte el a marha- és a lótenyésztésben lévő átlagot, továbbá az apaállathány a sertéstartásban fokozottabban érvényesült, mint a többi ágazatban.

Súlyosbította a sertéstartás helyzetét a *fertőző betegségek* állandó megléte. A *sertéspestis* elleni oltás csak az 1930-as évek második felében terjedt el, mérsékelve az évente 10-200 ezer darab között mozgó elhullást. Az 1929-1933. évi *értékesítési válság* szintén hatalmas károkat okozott. Ez különösen a parasztságot érintette, hiszen 1935-ben a felvásárlásra kerülő állomány közel 70%-a a *100 kat. hold alatti* birtokok kezén volt. Az állam *intervenciós vásárlással* próbálta az árakat tartani, nem sok eredménnyel.

A *juhállomány* szintén megszenvedte 1920 után a hagyományos gazdálkodási szerkezet fölbomlását. Az új határokon belül a *gyenge minőségű legelők* maradtak meg. Mindezt tetézte az is, hogy az ágazat a konjunkturális ingadozásoknak olyannyira kitett, mint a sertéstartás. Mivel alacsony volt a gyapjú iránti kereslet, csökkent az állomány létszáma. A több mint két évtized alatt közel 1,5 millió darab körül ingadozott. A juhtartás a *nagybirtok gazdálkodásába* tartozott, így az első világháború végén, az azt követő események következtében súlyos veszteségek érték. 1920-1938 között a hazai juhállományon belül jelentősebb *szerkezeti módosulások* nem következtek be. Egyedül az *ürüállomány*nál volt némi visszaesés, amelynek nagysága 2-3% közé esett, jelezvén egy szerkezeti váltás kezdetét.

Ami a fajtaösszetételt illeti, a *merinó* fölénye vitathatatlan a racka és a cigája háttérbe szorulásával. Ugyanakkor a *fésűs merinó* típus aránya az 1930-as évek második felében 5-7% között mozgott, utalva arra, hogy a tenyésztés az ipar megváltozott igényével már igyekezett lépést tartani.

Ha az állomány területi megoszlását nézzük, kiderül, hogy a juhtenyésztés visszaszorult a Dunántúlról és az Északi-hegyvidékről, egyúttal az Alföldön viszont nőtt a juhlétszám. Az átcsoportosulás mögött az a tendencia húzódik meg, hogy a Dunántúlon a *legelőket a szarvasmarhák számára tartották fenn*. De az Alföldön is csak a *gyengébb minőségű legelővel* rendelkező területeken bővült az állomány nagysága. Vagyis a *tenyésztés súlypontja* a keleti homokos (szikes) tájakra tevődött át. Végso soron a *külterjes juhtartás az Alföldön*, a *belterjesebbé váló marhatartás* pedig a *Dunántúlon* vert gyökeret. Sőt a Duna-Tisza közéről is kiszorult a juh, átadván a hasznosítható színteret a szőlő-, gyümölcs-, zöldségtermesztésnek.

A két világháború között a hazai juhállomány további része vált merinó jellegűvé. Egyúttal az ágazat válsága idején jelentős lépések történtek a *gyapjú-, hús- és a tejhozam javítására*.

1918 után egy új típus kialakítása körvonalazódott: a *fésűsgyapjas merinó*, ami iránt – amint már említettük – a textilipar támasztott igényeket. Ezzel párhuzamosan a *gyapjúhozam* növelésére is törekedtek. E téren különösen az *uradalmi tenyészetek* jeleskedtek, ahol tudatos szelekció folyt. Fejlődés tapasztalható a *tejhozam* növelésében is. 1920 előtt a peremterületek hagyományos juhtartása haszonvéteklént földolgozta a juhtejet. A történelmi Magyarország középső tájain ez nem divott, és csak 1920 után kezdték el fejni az állatokat. Az 1930-as években már az *anyaállomány* közel 50%-át fejték. Lépéseket tettek a *húshozam* növelésére is, amelynek hátteret a *francia húsmerinó fajták* behozatala biztosította. A *keresztetések* hatására javult az állatok testformája, nőtt az élősúly, ami a pecsenyebarány kivitelét is bővítette.

Jóllehet csak 1937-ben alakult meg a *Juhtenyésztők Országos Egyesülete*, az általa képviselt célkitűzések már jóval korábban a szakmai elvárások közé tartoztak. Vezettek az *országos törzskönyvet*, amely felölelte az ország juhállományának jelentős részét. Állami akciókkal segítettek az ún. *népies tenyészeteket*. Kos-akciók, jerkebarányok kiosztása, apaállat-ellátás bővítése kiváló alkalmat teremtett a köztenyésztés színvonalának emelésére. A tenyészkosok 95%-a magántenyészetekben volt, ami azt jelentette, hogy az állomány közel 80%-a a 100 kat. holdon felüli birtokosok tulajdonát képezte, és ezek saját kosokkal rendelkeztek. A nagyobb parasztgazdaságokban is saját kost használtak. A *köztenyésztésben* a kos-anya arány azonban kedvezőtlen képet mutatott. Meglepő, hogy a nagyobb városok, közöttük *Debrecen*, a köztenyésztésben kost nem tartottak. A parasztság kezén lévő állomány a nagybirtokkal szemben kedvezőtlen helyzetben volt, mivel apaállatokból szűkölködött. Az állam *tenyésztési elképzelései* a köztenyésztésnek csak vérfrissítő, kiegészítő szerepet szánt, ezzel is fenntartva a nagyüzem monopóliumát a juhtartásban.

A hazai juhtenyésztésre a legnagyobb veszélyt a *gyapjú és a juh árának* alacsony színvonala okozta. Mivel az ágazat legfőbb bevétele a gyapjúból származott, a nagybirtokosok sürgették az államot a gyapjúértékesítés helyzetének javítására. 1934-ben *rendelet* kötelezte a textilgyárakat a hazai gyapjú szabott áron történő átvételére. Végso soron *állami támogatással* tartották fönn a gyapjútermelést.

A *juhértékesítés* javítása is napirenden volt. A legnagyobb felvevő a *francia piac* volt, ahová az élőjuh 74%-a, az egész juhkivitelnek 55-60%-a irányult. Az állam a kivitel az ár 25-50%-ával támogatta, ezzel is könnyítve a nagybirtok helyzetén. A *juhhús hazai fogyasztásának* növelésére tett erőfeszítések csődöt mondtak, ugyanis ahelyett, hogy az állam az ártámogatással olcsóbbá tette volna a húst, növelte a termelőknek kifizetett árakat. Az állam *kényszereszközökhöz* folyamodott: 1936-ban a *hadseregben* kötelezővé tették hetente kétszer a juhhús fogyasztását.

Annak ellenére, hogy a *baromfitenyésztés* sokáig elhanyagolt ágazatnak számított, igen jelentős szerepet játszott a magyar állattartásban. A hazai mezőgazdaság egészéhez viszonyítva is még *külterjesebbnek* számított, jóllehet jövedelmező volt. Az állat maga kereste meg takarmányát, az elhullott gabonamagvakat értékesítette, hasznosította a gyommagvakat, kártevő rovarokat, vagyis a szántóföldi földművelés eredményességéhez hozzájárult. Szinte kizárólag a *paraszti gazdálkodáshoz* kötődött. Különösen jelentős volt az *Alföld* nagyhatárú tenyésztési körzeteiben, ahol a baromfiértékesítés jóval megelőzte a tejeladást. Meglepő, de a baromfi a *paraszti táplálkozásban* – az említett okok miatt – háttérben maradt.

A két világháború között a baromfiállomány létszáma átlagosan 23 millió darab volt, amelynek 77%-át a tyúkfélék tették ki. Ha a *birtokkategóriák* szerinti megoszlást nézzük, akkor kiderül, hogy az egész állomány közel 90%-a a 100 kat. hold alatti gazdaságokban található. Ezen belül az 5 kat. hold alatti kisgazdaságok – törpebirtokok – tulajdonában volt a *baromfiak* közel 40%-a. Ebben az időszakban csak a *pulykának* volt nagyobb szerepe a nagybirtokon. Az Alföldön a teljes állományból a parasztság kezén 91%, a Dunántúlon 87,7%, az Északi-hegyvidéken több mint 93% volt.

Az állomány megoszlása birtoknagyság szerint, %

	20 kat. hold alatt	20-100 kat. hold között	100-1000 kat. hold között	1000 kat. hold fölött
Tyúkfélék	77,1	15,3	4,1	3,5
Pulyka	46,9	32,3	15,4	5,4
Kacsa	71,4	18,6	5,8	4,2
Liba	73,8	19,9	4,4	1,9
Galamb	53,3	33,4	8,8	4,5
Összesen	74,8	17,1	4,7	3,4

Táji megoszlás szerint a baromfiállomány 47,1%-a jutott az Alföldre, a Dunántúlra 41,3%-a, az Északi- hegyvidékre 11,6%-a. A tyúkfélékből a Dunántúl 78,1%-kal, az Alföld 70%-kal, az Északi-hegyvidék 74,8%-kal részesedett. A pulyka elsősorban az Alföldhöz kötődött. A *lúdállomány* közel fele, a *kacsalétszám* javarésze szintén az Alföld baromfiéleségének számított. Az *állami tenyésztés-politika* a testsúly, a tojáshozam és a tojásnagyság növelésére irányult. Kezdetben *plymouth* és *orpington* fajtákat használtak a magyar tyúkállomány javítására. Az 1920-as években került az országba a *leghorn* és a *rhode island* fajta, s végül ez utóbbi terjedt el. A fajtaváltást és fajtajavítást az egyik legrégebb állattenyésztő szervezet, a *Baromfitenyésztők Országos Egyesülete* segítette elő. Tevékenysége jelentős eredményekkel járt a *liba-*, a *kacsa-* és a *pulykatenyésztésben* is.

A *baromfikivitel* állandóan növekedett, különösen az 1920-as évek második felétől, ami jelentős bevételt jelentett az államnak. Az állandósuló *értékesítési problémák* miatt az állam monopolizálta a kivitelt, de ez kizárólag a *pulykára* vonatkozott, mivel ebben a nagybirtok érdekelt volt. 1934-ben létrejött az *Országos Baromfikiviteli Bizottság*, amely a kivitelt szervezte, és feladata közé tartozott az árak ellenőrzése és szinten tartása is. Később sor került a *baromfihús-* és *tojáskivitel* mellett a *tollexport* monopolizálására is. A kivitel lebonyolításában a *Hangya szövetség* mind nagyobb szerepet kapott, amivel a nagybirtok érdekei kerültek előtérbe.

E korszakban a *kecske-*, a *szamár-* és az *öszvértartás* különösebb szerepet nem játszott. Szakmai berkekben alig foglalkoztak velük, noha a kecske több figyelmet érdemelt volna. De

még a szamar és az öszvér is hasznos lehetett volna a kisgazdaságok számára. A „kivagyiság” szemlélete nem kímélte a parasztságot sem, így mindhárom állatfaj kevés megbecsülésnek örvendett. Ettől a szemlélettől az állami tenyésztés-politika sem volt mentes, sőt az állattenyésztés-tudomány sem. Bár az állam felismerte a kecske *szociális jelentőségét* és ismételten hoztak be – főleg Svájcból – hímállatokat a tejhozam növelése érdekében, de ez az akció végső soron átütő sikert nem aratott. A szamárnak még mostohább sors jutott, noha az állam időnként Olaszországból hozott be *szamárcsődöröket*, de átfogó minőségi fejlődésről nem beszélhetünk. Az *öszvér* megítélése, tartása sem sok jóval kecsegtetett, jóllehet a hadsereg nagyobb szerepet szánt neki, de a közvélekedés miatt a ló vette át szerepét.

A nagybirtok és szerepe a magyar állattenyésztésben

A magyar mezőgazdaságban a „klasszikus” értelemben vett *nagybirtok-rendszer* a XX. század közepéig létezett, mint szervezeti keret (a nagybirtok és uradalom fogalmát azonos értelemben használjuk). A nagybirtok fogalmának tartalmi értelmezéséről különböző vélemények fogalmazódtak meg, lényegük, hogy a nagybirtok elsődlegesen *földesúri birtokot* jelentett. Hármasszerepkörrel rendelkezett: *birtokgazdálkodás, közigazgatás, igazságszolgáltatás*. Ezek egysége jellemezte a XVIII-XIX. századi hazai uradalmakat. Az 1867 után kibontakozó *tőkés gazdálkodás* átírta a kialakult hagyományokat, vagyis az uradalom feudáliskori lényegiségének fennmaradása mellett formája, szerepe megváltozott.

Az uradalom Magyarországon a XIII-XIV. században jelent meg, mint a *földesúri magángazdaság* és a *jobbágy-paraszti kisbirtok* egysége. Az uradalmak keletkezésének gyökerei a kolostorok gazdasági tevékenységének megindulásáig nyúlik vissza. A gazdálkodás kialakult keretei később változtak, ami a földesúri magángazdaság visszaszorulását és a *jobbágy-paraszti gazdálkodás túlsúlyát* eredményezte a XVI. századig, amikor elvált egymástól Nyugat-Európa és Közép-Európa munkamegosztáson alapuló gazdálkodási rendszere. Magyarországon a XVIII. században – Nyugattól eltérően – megerősödött az *uradalmi gazdálkodás*, amelynek kedvezett a Habsburg-birodalmi munkamegosztás megszületése (vámrendszer), ösztönözve a magyar mezőgazdasági termelést. A hazai mezőgazdaságot a jobbágy-paraszti és a majorsági (földesúri) egységen alapuló üzemszerkezet jellemezte, közöttük a *technológiai kapcsolatok* fennmaradtak. Vagyis amikor Nyugat-Európában a nagybirtok tisztán gazdasági képződménnyé vált, a hazai uradalom megmaradt *hagyományos* gazdasági-társadalmi szervezetnek. Így nem véletlen, hogy a Nyugatról érkező modernizációs törekvések csak felemás módon befolyásolták a magyar mezőgazdaságot. A *reformkorban* a korszerűsödő nagybirtok kevés kivételnek számított. Az *1848. évi jobbágyfelszabadítás* nyitotta meg az utat az *önálló parasztbirtok* megszületéséhez és egyúttal a nyugati értelemben vett *tőkés nagybirtok* kialakulásához, amely azonban még a két világháború között sem tudott véglegesen megszabadulni a *feudális hagyományoktól* (lásd: hitbizományi birtokok kiterjesztése).

Bár politikai, gazdasági értelemben a magyar nagybirtok-rendszer számos *ellentmondással* bírt, szerepe elvitathatatlan a hazai mezőgazdaság fejlődésében. Gondoljunk a XIX. század első felének reformkori nagybirtokosaira, az 1867 után kibontakozó tőkés uradalmakra vagy a két világháború között kiválóan gazdálkodó nagybirtokokra, amelyek az állattenyésztés terén is maradandót alkottak.

A *XVIII. század előtti időszakból* is rendelkezésre állnak adatok, amelyek utalnak a nagybirtok állattartására. Ezek a korabeli források számba vették azokat a problémákat, amelyekre a gazdaság irányítóinak figyelmet kellett fordítani. Bár ezekből az utasításokból nem tudunk következtetni a végrehajtásra, annak eredményességére. A legfontosabb

kérdéskörök közé tartozott az állatállomány létszámának a növelése, részben szaporítással, részben vásárlással. A tejtermelés felkarolása több utasításban is szerepel. De ösztönözték a baromfifélék és a sertések tartását is. Ez utóbbi állatfajnak az élelmezésben betöltött szerepére utal, hogy a falvak süldőállományát begyűjtötték a rétről. Ezeket az állatokat májusi vagy pázsitdisznónak nevezték, és a várkatonaság ellátását szolgálták. Sőt a sertésből külön tizedet is szedtek. A legelők hasznosítására elsősorban a marhaállományt javasolták, továbbá a szénaetetést is a szarvasmarhának írták elő. Az igáslovak zabot és szénát kaptak, sőt a búza „rosszabb része” is őket illette meg. A korpát a sertések és a marhák kapták. A sertések hizlalása, legeltetése és makkoltatása többször előfordul ezekben az utasításokban, amelyeket a földbirtok tulajdonosa írt elő az uradalom gazdasági vezetőinek. Fontos szerepet tulajdonítottak az állatállomány nyilvántartásának, a számadások vezetésének, sőt a takarmányozás adagjainak tételes vezetésére is gondot kellett fordítaniuk. Az Óvár környéki falvakból a zabot Bécsbe vitték az udvari istállók lovainak takarmányozására.

Az egyes uradalmak kiemelten foglalkoztak a lótenyésztéssel. Nagykárolyban, a Károlyi uradalom egyik központjában lóiskolát állítottak föl. Kismartonban, az Esterházy birtokon előírták, hogy a lovak szénát kapjanak. Különös gondot fordítottak az uradalomban lévő arab ménesre. Mintaszerű állattartás folyt a Hunyady birtokon is. Keszthelyen, ahol a ménes volt elhelyezve, fedeztetési beosztás alapján történt a párosítás. A Batthyány uradalomban az igavonásra használt lovak 10 font (5,6 kg) szénát és hetente 1 mérő (30-32 kg) zabot kaptak. A fertődszentmiklósi rendtartásban előírták, hogy a marhák jászlába kősót kell tenni. Az uradalomban lévő svájcerájok (tejtermelő tehenészet) gondozóit gondosan megválogatták, legtöbbször külföldiek voltak, akik értettek a tejtermékek előállításához is. A Batthyány birtokon pontos nyilvántartást vezettek a szarvasmarháról. A Csáky-féle uradalom vezetése gondot fordított a marhák takarmányozására. Keszthelyen minden megszületett borjú a birtokon maradt, nem került sor ún. harmadolásra, ami a gondozókat illette meg. Tehenenként 2,5 kg, és bikánként 5 kg szénát kaptak naponta az állatok. A Széchenyi-féle nagyecenki birtokon még a szecska hosszára is gondosan ügyeltek.

A korabeli uradalmakban a sertéstartás már nemcsak a saját szükséglet kielégítésére szolgált, hanem eladásra is tartottak állatot. Alsólendván három mázsás súlyig hizlalták az ártányokat. A tatai uradalomban a bérlőket élősertés beszolgáltatásra kötelezte a gazdaság vezetősége.

A juhtenyésztés kiemelt ágazatként szerepelt. Nagykárolyban pl. 600 darab juhot vásároltak saját tenyészetük létrehozásához. A Csokonyai birtokon a tenyésztési céloknak megfelelően gondosan összeállították a kosok hágatási rendjét. A Georgikon gazdasága 1802-ben juhakol építését kezdte meg. Angol juhokat vásároltak, és rendszeresen folyt a bárányok szelekciója. Festetics László – külföldön élt – a külföldi fajta jobb hasznosítása érdekében szakkönyveket küldött jószágkormányzójának, amelyet magyar nyelvre lefordítottak. A birtok juhállománya 1834 végén:

Keszthely	9.049 db
Balatonszentgyörgy	5.348 db
Csurgó	12.743 db
Szentmiklós	2.804 db
Csáktornya	10.152 db
Kéménd	5.520 db
Vasvár	5.922 db
Ság	2.728 db
Szalkaszentmárton	4.672 db
Összesen:	58.938 db

Ne feledjük, hogy a XIX. század első harmada a „kos jegyében” telt el a nemzetközi gyapjúkonjunktúra következtében, s ez ösztönözte az uradalmak juhállományának ugrásszerű gyarapodását.

A *baromfitartás* az uradalmakra nem volt jellemző, az iránta megnyilvánuló földesúri igényt az *úrbéri javadalomként* beszolgáltató csirke, tyúk és tojás elégítette ki. Nagycenken a csirkét pünkösdtől szent Jakabig (július 25.), a tojást tavasztól Kisboldogasszonyig (szeptember 8.) kellett beadni.

Az uradalmak a XVIII. században jelentős *állat- és terményforgalmat* is lebonyolítottak. Az Esterházyak (Kismarton) Kapuvárra hajtották az állatokat (gyűjtőhely), és innen jutott el Bécsig, illetve még tovább. A hódmezővásárhelyi vásáron is értékesítettek uradalmi állatokat, így derekegyházi mustra marhát, sámsoni, szentesi ökröt, stb. De ilyen jellegű adatok származnak Nagycenkről és a tatai Esterházy uradalomból is.

A *magyaróvári nagybirtok* azért érdemel külön figyelmet, mert oktatási intézmény is kötődött hozzá. Wittmann Antal jószágkormányzóként svájci import állományból tehenészetet és juhászatot hozott létre, amely 1835-1845 között az állattartás meghatározó ágazatát jelentette. 1840-ben közel *50 ezer birkát* tartottak, amely azonban a gyapjúkonjunktúra végén alig haladta már meg az 5 ezer darabot. A juhászat csak az 1930-as években került újra előtérbe, tejelő fríz fajtával. A szarvasmarha-tenyésztés a kiegyezés utáni korszakban vált az állattartás fő tevékenységévé. Az *istállózás* és a *takarmánytermesztés* a modernizálódó gazdálkodás jegyében indult meg. A szarvasmarha-tartásban élenjáró uradalmak között Festetics György keszthelyi és Széchenyi István nagycenki uradalma járt az élen, megelőzve Óvárt, ahol az 1850-es években tértek át a juhászatról a tehéntartásra és a korszerű tejgazdaság megteremtésére. Az eredményességet azonban mi sem jelzi jobban, mint az, hogy ***Európa legnagyobb tehenészete és tejgazdasága*** született meg. 1910-ben 3.500 darab tehenet tartottak. Az évente értékesített tej mennyisége 10 millió liter fölött volt. A közeli Bécs kiváló értékesítési lehetőséget kínált. A XX. század elején a tejértékesítő üzletlánc egységeinek száma 50 fölé emelkedett. A tehenenként éves fejési átlag 1.900-2.500 liter között mozgott. Átvették a „tescheni vaj” készítésének technológiáját, ami német földről került Óvárra. De Bélyén is készítettek hasonló módon vaját. A *tehéntartás* a XX. században is fontos ágazat maradt. Az 1930-as években 1.200 darab allgauti és 2.000 darab szimentáli tehenet tartottak. Mosonban sajtgyár épült, ahol ementáli sajtot készítettek. A *marhahizlalás* szintén jövedelmezőnek számított, évente 2-3.000 darabot értékesítettek.

A *sertéságazatot* 1918 után teremtették meg, *yorkshire* fajtával, ami jól hasznosította a tejfeldolgozás melléktermékeit. Sonkasertés előállítására folyt, melyeket 70-80 kg-os súlyban értékesítettek.

A *lótenyésztés* régi hagyományokra tekintett vissza. A *Féltorony* környékén lévő ménésre már XVI. századi adatok is utalnak. A XVIII. századtól a lipicai fajta tartása dívott, fogatolásra és hátszlóként használták. A féltoronyi ménes az első világháborúig maradt meg. A két világháború között a Baranya megyei *Vizslakon* található az uradalom ménese, ahonnan Óvárt is ellátták lovakkal.

Az óvári uradalom állattartásának a bemutatása átvezet bennünket a *tőkés nagybirtok kialakulásának* és gazdálkodásának a korszakába, amely átívelte az **1867-1945** közötti időszakot.

Esterházy Pál (hg) hitbizományi uradalma a Dunántúl nagyterjedésű birtokai közé tartozott. Az állattartásban a sertésstartásnak vezető szerep jutott. Tehenészete szintén kiváló

eredményeket ért el. Az endrédi sajtgyár termékei keresett portékának számítottak. Az évente meghizlalt marhák száma megközelítette a 3.000 darabot. A mangalica fajtát angol hússertés kanokkal keresztezték, és a végterméket a kapuvári húsgyár dolgozta föl. Az uradalom hizómarhát, sertést és juhot értékesített. A baromfitartást mellőzték.

Esterházy Móric (gr) uradalmának központja Csákváron volt. Az állattartás tinó-, sertéshizlalására, élő juh és gyapjú eladására terjedt ki (1856-tól Csákvár-Gesztesi uradalom néven ismert). Fejlett állattenyésztés jellemezte a *Pallavicini uradalmat* is, amely az 1930-as években 40 ezer kat. holdon gazdálkodott Csongrád megyében. Kiváló juhászata volt, amelyet 1854-ben alapítottak. Import (rambuillet) kosok behozatalával javították a gyapjú minőségét. A juhanyákat fejték, a tejet a fővárosban értékesítették. Híres volt a pusztaszeri magyar szürke gulya, tenyészbikákat és ökröket neveltek. Hizómarhából évente 300 darabot értékesítettek. A sertéstartás is az uradalom erőssége közé tartozott. A tenyészetet 1877-ben létesítették. Tenyészkanok vásárlásával javították az állomány minőségét. A pusztaszeri lipicai ménés alapítása 1888-ban történt.

Németboly, Felsőnyék, Szálka *Montenuovo Nándor* (hg) uradalmának telephelyei. Az uradalom érdeme Baranya, Tolna és Somogy megye egy részén a fejlett szarvasmarhatenyésztés kialakulása. Egyúttal a sertés- és a juhtartás is utalt az állattenyésztés színvonalára. A növénytermesztésben is hasonló eredményeket értek el. (A későbbi Bolyi Mezőgazdasági Kombinát gyökerei ide nyúlnak vissza.)

Dreher Jenő martonvásári uradalmában folyó minőségi állattenyésztést példázza az Augusztia 26 nevű rekordtehén, amelyik egy év alatt 12.707 kg tejet adott 767 kg tejzsírral. A tehenészet 1896-ben létesült, bonyhádi-szimentáli fajtával.

A *Károlyiak* tiborszállási birtokán a főágazatot a sertéstartás jelentette. Mangalica fajtát tartottak hizlalásra. Aradványpusztán mangalica×angol hússertés keresztezés folyt, az utódokat meghizlalva értékesítették. A vadaskerti gazdaságban az angol félvér kancákat angol telivér ménekkel fedeztették, és az utódokból alakították ki a ménest.

Arad és Békés megye kiemelkedő uradalmi közé tartozott a kigyósi *Wenckheim birtok*. Magyar fésűsmerinó tenyészetével országosan az elsők között volt. Közel 10 ezer anyajuhot tartottak. A mangalica×berkshire kanok keresztezéséből származó utódokat hizlalták. Évente 1.100-1.200 darab sonkasüldőt értékesítettek. Bevezették a mangalica fajta Csáky-féle expressz-hizlalását, amely az 1930-as években vált ismertté.

Különös rangot vívott ki magának a *bánkúti uradalom* (Csanád-Arad-Torontál megye), ahol a gazdálkodás az 1880-as évektől vált belterjessé. Az eredetileg József nádornak adományozott birtokon (Kisjenő) már a XIX. század első felében felkarolták a takarmánynövények termesztését (1826-ban kezdték el termesztetni a vörösherét, a bükkönnyt, az angol perjét és a muhart). /S itt született meg a híres bánkúti búza, amely 1933-ban a kanadai versenyen felülmúlta a szintén kiváló manitoba fajtát./ Az uradalomban 1918 előtt jelentős volt a szimentáli tehenészet, a sertéshizlalás és az igásló nevelés.

Somssich László kaposújlaki birtokán (Somogy megye) szintén intenzív állattenyésztés folyt. Félvér szimentáli fajtát tartottak. A juhászat merino-precose tenyészetre épült. A sertéstartásban a mangalica játszotta a vezető szerepet. A lóállományt belga (hidegvérű) igásló képviselte.

Összegzésként megállapítható, hogy az *uradalmi állattenyésztés* már a XIX. század első felében élen járt a magyar mezőgazdaság modernizációjában. Ebben nagy szerepet vállaltak a jól képzett *gazdatisztek*. A tőkés gazdálkodás kibontakozása tovább növelte a *nagybirtok*

jelentőségét, hiszen jelentős részük – a megmaradt *feudális jellemvonások* ellenére – jövedelmező gazdálkodást folytatott, és az *állattenyésztésben* is sikeresek voltak. Az más kérdés – bár a nagybirtok fogalma és formái változtak ugyan a történelem során – a hazai agrárpolitikában a *birtokpolitika* meghatározó jelentőségre tett szert. Kiváltképp felértékelődött a jobbágyfelszabadítás után, gátolva a *parasztbirtok kiteljesedését* és szociális kérdésként megoldásra várt. Így nem véletlen, hogy – különösen az első világháború után – a *földreform* lett a „kérdések kérdése”, viták, politikai csörték „gyúanyaga”. Az állami birtokpolitika nem jutott el egy átfogó földreform végrehajtásáig. Mindezek ellenére a *megkövesedett magyar birtokszerkezetben* a nagybirtok hozzájárult a magyar állattenyésztés modernizációjához az 1945. évi földreformig, amely fölszámolta egyeduralmát.

A hagyományos állattartás társadalmi közösségei, egykori fogalmai

A hazai állattartó kultúra megteremtette a maga közösségeit, melyeknek tagjai ismereteiket a sorjázó nemzedékek *tapasztalati kultúrájából* merítették. A magyar állattartás hagyományörzőit a néprajztudomány pásztorrendként veszi számba. Ez a társadalmi csoport sajátos életmódot folytatott, munkáját segítette az elődök megszerzett tudása. A Kárpátok övezetében a XIX. század végéig léteztek „*pásztorfalvak*”, melyeknek létalapját az állatállomány és a pásztorfoglalkozás képezte. A középkorban nagy részük már szolgálta. *Kanászközségek, disznóóvók, lovászok falvainak* népessége bér munkában vagy szolgaként őrizte a nyájukat, legeltették az állatokat, sőt gyógyították őket. Gyakori volt fizetett pásztorok alkalmazása, és jelentős volt a *nagyhatáru mezővárosok* állattartásánál a szegődményes pásztorok száma. Debrecen város marhatartóinak (tőzsérek) állatait fiatal legények (hajdúk) őrizték, legeltették és hajtották Nyugat-Európa városai felé. *Pásztor* szavunk már a XII. századtól ismert, de a *lovász, kanász, juhász, csordás* szavaink szintén ismertek már a középkorban. A XV. században feltűnt a *bács* és a *csobán* megnevezés, amely a román állattartó kultúrából került át a magyar nyelvbe. Az újkor elején a *pásztorrend* a szegény jobbágy-parasztság egyik rétegét jelentette.

A *pásztorcéhek* (egy szakmát folytató közösség érdekvédelmi szervezete) megjelenését egyesek a merinó juhhoz, a birkás mesterséghez kötik, azonban az ország nyugati részein már jóval korábban, a XV-XVI. században tűntek föl, jóval a merinó birka megjelenése előtt. A tagjaik becsületes marhapásztorok vagy *mezei grófok* voltak. A XIX. század elején a merinó fajta bekerülésével kapcsolatban az ország nyugati szélein elkezdtek a pásztorok szakképzését, oktatását. Népszerűsítő kiadványokat jelentettek meg, amelyek az állattartás korszerűsítését kívánták előmozdítani. A XIX. században a *pásztorok lélekszáma* lényegesen még nem változott. Erre a mozzanatra a XIX-XX. század fordulójától került sor, a szántóföldi termelés térhódításával. Nemcsak a *falvak népe*, hanem a *nagybirtok* is rendszeresen fogadott föl pásztorokat az állomány őrzésére.

A *legeltetés*, mint pásztor feladat a *faluközösségi* keretben, illetve a birtokos gazdákból szerveződött *legeltetési társulatok* hatáskörében működött. Amennyiben egy-egy állatfaj állománya túllépte azt a létszámot, amelyet a közös nyáj képes volt befogadni, a szervezési feladatok egy részét az állattartó gazdák társulásai, az ún. *gazdaságok* vállalták át. Az állatlétszámtól függött, hogy mennyi gazdaság létezett. Általában a juhok és a sertések, de a nagyállatokból álló – így a hízó marhákból (sőre, göboly) – állományok legeltetése szintén az említett szervezeti formában folyt, kialakítva a legeltetett állatok *pásztorlási egységeit*.

Legelterjedtebb a *fejős nyájgazdaság* volt, amely a juhtartást jellemezte. Azokon a vidékeken, ahol a juhászat jelentősége megmaradt, a közelmúltig létezett ez a forma. A *próbafejek* alapján, a létszám ismeretében részesedtek a gazdák az egyes állati termékekből. Az Alföldön,

a XX. század első felében is, a nyájgazdaság feladata a *juhászat egészére* kiterjedt, nem csak a tejhaszonvételre. Erdélyben viszont az *eszternaközösségek* csak a *közös fejés* érdekében alakultak meg. A próbafejések (bemérés) eredményétől függött a tejből, sajtból való részesedés. Ez a rendszer Erdélyben fennmaradt a termelőszövetkezetek megalakításáig.

Ettől a közösségi típustól függetlenül működtek a *legeltetési társulatok*. Az 1894. évi XII. tc. rendelkezett a legeltető közösségek megalakításáról, amit az 1913. évi X. tc. véglegesített. A legeltetési társulatoknak földdel rendelkező gazdák lehettek a tagjai. A legelő állattartó-képessége alapján határozták meg, hogy mennyi *számosállat* kihajtása illeti meg a tulajdonost. A legfontosabb ügyekben a *közgyűlés* határozott. A legelő járulékait (épület, kút) a gazdák közös munkával tartották rendben, ami kötelezően volt előírva. Takarmánytermesztéssel is kiegészített legeltető gazdaságok a nagyobb *alföldi mezővárosokban* (pl. Debrecen) tovább léteztek a két világháború közti évtizedekben, jó részük fennmaradt a termelőszövetkezetek megalakulásáig.

A *pásztorkodás elkülönülésével* (az egyes állatfajok őrzői) a szakmák képviselői között vetélkedés kapott lábra, amire a népdal is utal:

Csikós legény vagyok,
Hortobágy eleje.
Gulyás, ha nyalka is
Utánam a helye.
Kampós juhászokkal
Ritkán parolázok,
Sáros kondásokkal
Még csak szót sem váltok.

Mindez jelzi az egyes pásztor szakmák rangsorát, társadalmi megítélését is. Erre utal *Illyés Gyula* a Puszták népe című szociográfiájában is.

Az állatokat a kihajtáskor *rovásba* vették, ami egy kettéhasított bot volt, mindkét felére belevésték az átvett állatok számát. Bejegyezni a két oldalra csak egyszerre lehetett. Az egyik rész a pásztorhoz, a másik a gazdához került. Ezt a módszert később a *számadókönyv* váltotta föl. A kihajtott állatokat *bélyegzővassal* (billog) megjelölték, ami a tulajdonjogot igazolta (2. ábra).

2. ábra: Kép a marha- és lóbélyegzésről egy, a XIX. század elején Nagyszebenben megjelent munkából

Forrás: Dóczy, 1934

A pásztormesterség kitanulására az *inasévek* alatt került sor, ami alatt számos gyakorlati fogást kellett a fiatal embereknek elsajátítani. Az állatokkal való bánásmód „kitanulása” mellett pl. maguk és állataik számára bizonyos *épitményeket* kellett létesíteniük, *használati tárgyaik* javarészt maguk készítették. Ismerték a *nyersbőr* feldolgozását, sőt a *gyógyításhoz* is érteniük kellett

A legelőre való *kihajtás* (kiverés) ideje az időjárástól, a fű minőségétől és az állatfajtól függött. József nap (márc. 19.) körül először a juhokat terelték ki, a többi állatfajra csak szent György nap (ápr. 24.) környékén került sor. A legeltetés egész rendjét a gazdákból álló *társulat* határozta meg. A *legeltetési idény* általában szent Mihály nap (szept. 29.), Lukács (okt. 28.) vagy Dömötör napján (okt. 26.) fejeződött be. Számos vidéken viszont csak Erzsébet (nov. 19.) és Katalin (nov. 25.) nap körül kerítettek sort rá.

A régi állattartásban használt fogalmak, elnevezések

A legeltető állattartás idején számos olyan *fogalom*, megnevezés volt használatos, amelyeknek tartalmát manapság már nem ismerjük. Az egyes állatfajoknál az *állatcsoportok* megnevezéséből gyakran a velük foglalatostkodó ember foglalkozásának neve, sőt vezetékneve is származott.

A *lótartásban* az egyes állatcsoportok elnevezése:

Ménes: a csikósok felügyelete alatt lévő, egész évben igába nem fogott, tavasztól őszig, sőt gyakran télen is, a szabadban élő tenyészlóvak csoportja.

Cifra ménes vagy *gulya*: válogatott tenyészállatokból álló ménes vagy gulya.

Renyhe ménes: a mezei munka szünetelésekor együtt tartott ménes, herélt lovakból és olyan kancákból áll, amelyeket nem akarnak fedeztetni.

Rideg ménes: egész évben legelőn tartott herélt lovak csoportja.

Szilaj ménes: legelőn szabadon tartott kancák és mének együttes csoportja, még a karámban is.

A *marhatartásban* használatos régi elnevezések:

Csorda: reggelenként a legelőre kihajtott, esténként hazaterelt, éjjel istállóban tartott állatok csoportja. A több gazda tulajdonában lévő tejelő marhákat együtt legeltették. Néha egy-két bika is a csoporthoz tartozott.

Ökörcsorda: az ökrök együtt járó és legelő nagyobb csoportja.

Csordajárás: az állatok által kitaposott út, a legelőre járás útvonala.

Gulya: általában idősebb korú szarvasmarha-állomány, a gulyás őrizete alatt éjjel-nappal a legelőn van. Segítője a gulyásbojtár (fiatalember), aki részt vesz az állatok felügyeletében és a jószágok körüli teendőkből.

Anyagulya: tehenekből és rugott (választott) borjakból álló csoport.

Szűzgulya: tenyésztésbe még nem vett 1-3 éves üszőállomány.

Nyáj: együtt tartott legelő juhok vagy kecskék csoportja. A korábbi századokban használták még a sertésnyáj elnevezést is.

A *sertéstartásban* használt elnevezések:

Csürhe: több gazdától együvé terelt és őrzött sertésekből – nem hízó – álló állomány.

Konda: egy tulajdonos együtt őrzött sertéseinek csoportja, amely tavasztól ősziig a legelőn tartózkodik. A csürhével ellentétben nem választott malacokból, süldőkből áll, hanem kifejlett sertésekből.

Az *állatok őrzésével kapcsolatos további foglalkozások*:

Bacsó: számadó juhász, aki nyilvántartotta az állatállomány létszámát kiveréskor és behajtáskor.

Baromtőzsér: XVI-XVII. századi marhakereskedő.

Eszternás: az a személy, aki a juhokat fejte egy hordozható kerítés segítségével.

Füvelőhadnagy: a XVI. században a ló legeltetés rendjére ügyelt, a pányván tartott lovakat ellenőrizte.

Juhászrendek: egyes korcsoportok, hasznosítási típusok elnevezése a juhászoknál: kosos, ürös, birkás, harmadfüves (előhasi) toklyós, bárányos.

Kenéz: régi elnevezés, a juhállománynál a számadó pásztort jelöli.

A *pásztor* megjelölés a ló, juh, szarvasmarha, sertés, stb. őrzőjét, legeltetőjét, gondozóját jelölte. Az elnevezés 1095-ben oklevelekben előfordul. A pásztor megnevezés olyan „*részfoglalkozású*” gondozókat foglal magába, mint: ménespásztor, csikós, gulyás, göbölypásztor, lovász, ökörpásztor, csordapásztor, nyájjuhász, kospásztor, fejős juhász, ellető pásztor, meddő juhász, sztrengahajtó, garabó csikós (az állatoknak takarmányt szállít), bojtár, rideg legény (télen-nyáron a legelőn tartott állat gondozója), falkás pásztor (nagy létszámú juhnyáj őrzője), göbölyös (hizlalásba fogott tinó vagy ökör gondozója), kondás, csikós bojtár (a szakmát tanuló fiatal legény), szénázó-, szalmázó legény, marhagyűjtő, ökrész, sőrepásztor (a göböly megfelelője), sörös (hízó marhával foglalkozó gondozó).

Az *állatok korcsoportjainak és ivarúknak a régi elnevezései* (a napjainkban használatos megnevezések részletezve: *Állattenyésztéstan. Szerk. Szabó F. Bp. 2006. 26-28. p.*) :

Ökör: kifejlett (3-4 éves) vagy még idősebb herélt marha, igazásra használták.

Tinó: fiatal (1-3 éves) herélt bikaborjú.

Heverő ökör: amikor nem vették igénybe igaerejét, lógó ökörnek is nevezték.

Jármos ökör: herélt, idősebb bika.

Ünő: fiatal tehén, üsző, üszőborjú megnevezése. A szó eredete visszanyúlik a finn-ugor korba.

Emse: nőivarú sertés (koca) hajdani elnevezése.

Magló: szaporításra szánt sertés (tenyészsüldő).

Marha: eredetileg vagyont, portékát jelentett.

Lábas jószág: mindegyik háziállatfaj, a kutya és a szamár kivételével.

Aprómarha: a lovon és a szarvasmarhán kívül a többi négylábú háziállat. Egyes vidékeken a baromfifélék, főleg a tyúk megnevezésére használták.

Birka: a morva juh első említése 1648-ból származik. 1750-ben említi I. Rákóczi György rendelete. Ezt a fajtát hozták be a hazánkban letelepedő tanult juhtenyésztők. Az algyői uradalomban német birkaként vagy bürgeként említették. A merinó fajtát, megkülönböztetve a rackától, szintén birka névvel illették. Az „ösi” fajta továbbra is juhként szerepelt.

A paraszti gazdálkodás igaerejének története

Az *ekés földművelés* megjelenése fordulópontot jelentett a gazdálkodás történetében, s vele egy több ezeréves kapcsolat indult útjára az ember és az állat között. Az *állati igaerő* hasznosításának történetét sokáig mellőzte a tudományos kutatás, előnyben részesítve a *pásztorok állattartás* vizsgálatát. Pedig az állat igaereje nélkül hatékony földművelő gazdálkodás nem alakulhatott volna ki. Az állatok rendszeres igázására különböző korokban és tájakon más-más háziállatot használtak. Ami a *ló* és a *szarvasmarha jármolását* illeti, a történeti-néprajzi módszerekkel – régészeti leletekre támaszkodva – megállapítható, hogy Euráziában az egyik régiót a *páros járom*, a másikat a *két rúd között, egyedül jármolt* igavonó állat alkalmazása jellemezte. Euráziában az ekés földműveléssel zömében együtt járt a páros iga használata, ugyanakkor Ázsia északi területein a kettős villásrúd között az egyedül befogott állat igaerejét vették igénybe. Ez a *határvonal* kb. a Kr.e. 1000 körül már létezett. Megfigyelhető, hogy *Európában* az egy rudas szekér, kocsi, taliga használata az általános, *Közép-Ázsiában* viszont a két rúd közt az egy állat befogása az elterjedt.

A *honfoglaló magyarság* a IX-X. században igénybe vette mind a *ló*, mind a *szarvasmarha* igaerejét a földművelés és a szállítás során. A *marha* fogatolása a *bolgár-törökök* révén kerülhetett hozzánk. *Szláv* hatásra alakult ki a *ló* igás használata. A IX-X. században még gyakori lehetett a két rúd között egyedül fogatolt ló. Számolhatunk már a *szügyhám* alkalmazásával is, sőt a páros lóigával szintén. A bolgár-török hamut szóból alakulhatott ki *hám* szavunk. Míg a ló fogatolásával a magyarság hatott a Kárpát-medence és környékén élő népek agrárkultúrájára, addig a szarvasmarha igázásában a *szlovén* hatás érte a magyarokat. Az *iga* és a *járom* szavunk, továbbá ezek alkatrészének elnevezése a *kázla* és a *körpő* bizonyítékként szolgál. Bizonyos tájakon a *fejiga* – szlovén-magyar – szlovák – morva – cseh határvidéken – egykori használatával is számolni lehet, amely fokozatosan kiszorult. A nyugat-magyarországi *görbe gerendelyű ekék* használata is összefügg a *fejiga* elterjedésével.

A középkorban a *marha igázása* volt a legelterjedtebb a Kárpát-medencében. Mindez nem jelentette azt, hogy a ló igaerejét ne használták volna. Így pl. 1825-ben Telkibányán a *lovakat* elsősorban fuvarozásra, nyomtatásra vették igénybe, az *ökrökre* viszont a talajművelésnél volt szükség. Az igázott ökör mellett a XVIII-XIX. század fordulóján egyes vidékeken a *tehenet* is járomba fogták. Az *uradalmi gazdálkodás* térhódításával a robot növekedése miatt az ökrök számaránya csökkent – a jobbágnak saját is művelni kellett –, viszont növekedett az igázott tehének száma. Tehát a tehén haszonvételei között jelentős volt a fogatolása is. Az *árutermelés* bővülése következtében viszont az árufuvarozás, a gabonafélék nyomtatása a lovakra hárult. A *német telepeseknél*, akik a XVIII. században jöttek be az országba, az igaerőt a lovak szolgáltatták.

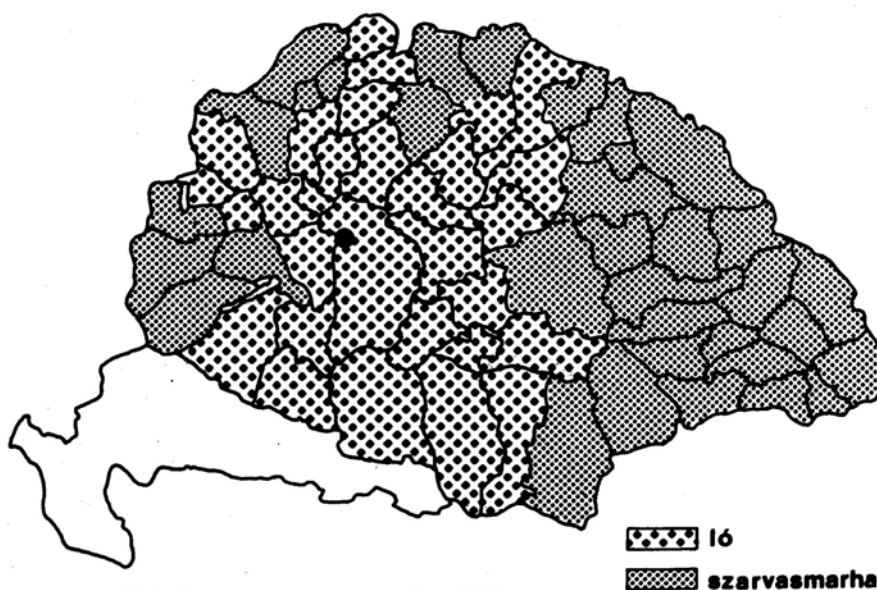
A *tőkés gazdálkodás* kibontakozásával egyre erőteljesebb az *igaerőváltás*, vagyis az *ökör helyét a ló* foglalta el. 1895-ben a fogatolt szarvasmarha-állományból az ökrök száma 1,115 ezer, a teheneké 400 ezer darab volt. A lovak száma viszont már közel 1,600 ezer darabot mutatott. Ha a birtoknagyságot nézzük az első világháborút megelőzően, a törpe- és kisbirtokosok kezén volt a szarvasmarha-állomány közel 70%-a, a lovaknak pedig több mint 80%-a. 1920 után lényegében változatlan volt a két állatfaj nagysága. 1942 után viszont rohamosan csökkent az igásökrök és a tinók száma. Mindkét hasznosítási csoport nagysága 1945 után szinte drasztikusan visszaesett, és 1960/61-re érte el mélypontját, a nagyüzemi gazdálkodás megszervezésével. Míg 1961-ben a *közös gazdaságokban* közel 10 ezer igásökör található, addig 1970-ben már csupán 81 egyed lehetett föl az egész országban. 1973 óta már statisztikai adat sincs az egykoron jelentős igaerő-állományról.

Az *igaerő táji* megrajzolásához csak az 1895. évi állatösszeírás nyújt lehetőséget. Ez a felmérés tájegységenként veszi számba az egyes, kettős, hármas és négyes lófogatokat, a kettős, négyes és hatos ökrfogatokat, a bivaly-, szamár- és öszvérfogatokat, továbbá a tehénfogatokat. A XIX. század végére a fogatok 55%-a *lófogat*. A *szarvasmarháé* 44%-ot tett ki. A fennmaradó 1% megoszlott a bivaly- (Erdély, Somogy és Fejér megye), az öszvér- és a szamárfogatok között.

Figyelmet érdemel, hogy 1895-ben a marhafogatok jelentékeny része már *tehenekből* áll. A teljes igavonó-állomány 30%-át adták a tehenek. Ahol előnyt élvezett a marha-igaerő, ott magas volt a jármolt tehenek aránya is.

Ha összegezzük az 1895. évi fogat-statisztikát (3. ábra) kiderül, hogy a *Kárpát-medence középső* részén a XIX. század végén egyeduralkodó szerep jutott az *igavonó lónak*. Zömmel kettős fogatot használtak. De szerephez jutott az egyes fogat is. A *szarvasmarha* mint egyeduralkodó igaerő volt jelen *Ny-Dunántúlon, Erdélyben* és a *Felvidék* néhány megyéjében. Ezen a vidékeken magas volt a jármolt tehenek aránya, ugyanakkor a parasztság túlnyomó többségben kettős fogatot használt. Ahol viszont elsőbbséget élvezett a lófogat, ott alacsony szintű volt a tehén fogatolása. Az ököriga zömét a négyes fogatok adták (3. ábra).

3. ábra: Domináns igaerő Magyarországon 1895-ben

Forrás: Bodó, 1990

Az igaerő szempontjából három típust lehet elkülöníteni:

1./ domináns szarvasmarha-régiók: egyes lófogatok

kettős szarvasmarha fogatok *gyenge igaerő*

2./ kettős ló-, kettős és négyes ökörfogatok (ék-i megyék) *közepes igaerő*

3./ kettős, hármas és négyes ló-, négyes és hatos ökörfogatok *erős igaerő*
(az ország középső része, Alföld)

Az 1935. évi felmérés nem nyújt megbízható adatokat az ország igaerejéről, de a tendencia szinte változatlan volt. A táji különbségek sem változtak. Viszont csökkent az ökörigaerő használata. Tovább növekedett a *lovak szerepe* és egyes vidékeken tovább élt a tehének jármozása. A *lóigaerő* a paraszti gazdálkodásban a *belterjesebb* gazdálkodásra való áttérést is jelentette. Hiszen pl. az *ekekapa* használata – ami lóvontatású volt – egyúttal a *kapásnövények* térhódítására utalt a két világháború között.

Ami a szarvasmarha igazást illeti, a *fajtaváltás* rohamos előretörése ott következett be, ahol az igavonó állat volt a domináns igaerő. Ez az ország nyugati részére és az ÉK-Felvidékre volt érvényes. Erdély e tekintetben a legtovább ragaszkodott hagyományaihoz, őrizve állatfajait, -fajtáit, a hasznosítási formákat.

A járom típusai

A Kárpát-medencében és környékén nagy *formagazdagság* jellemzi a szarvasmarha fogatoló eszközeit. A magyaroknál szinte kizárólag a *mariga* fejlettebb változata, a *rámaiga* széles körű elterjedtségnek örvendett. Ismert volt a *fejiga* is, amit főleg a *nyugati határrészen* használtak (Sopron és Magyaróvár környéke). A *járom* vagy *iga* az ökör húzószerszáma, amelybe párosával fogták be az állatot. Az ökör a nyakával húzott. Bizonyos *egységesülés* zajlott le a *rámaiga* formáját illetően, sőt a *kapásnövények* művelésének gépesítése kialakított egy *széles változatot*, amelynek elterjedését segítette az egyes fogatolás is (lásd: ekekapa). A XIX. század közepétől megjelent az *egyes járom* és a *kumet*, melyeket a *kapásnövényeknél* vettek igénybe. Hazánkban használatos egyes jármok *nyugati eredetűek* voltak. Összességében hazánkban *kilenc-féle egyes járom* ismeretes. Elterjedésük, táji tagozódásuk kevés szabályszerűséget mutat.

A legtartósabb járomfejek pl. a Hajdúságban diófából készültek, de nem volt ritka a kőris-, a szil-, sőt az eperfa sem. Legtöbbször díszítették és színezték őket.

A magyar jobbágy-paraszt a XIV-XV. században általában *8-10 ökörből* álló fogattal *szántott*. A *teherszállításra* a négyes ökörfogat szolgált. A XVI-XVII. századtól már inkább a *négyes fogat* terjedt el, ami a XIX. század végére *kettős fogatra* módosult. Az *uradalmaknál* ez a tendencia *nem* figyelhető meg. A *szántást* és a *szekérfogatot* hat illetve négy ökör húzta. Gyakori volt a *vegyes fogat* is a magyar állattartó kultúrában. Sokszor összefogták a lovat a marhával. Erdélyben *bivalyos előfogat* segítette az ökrökkel végzett szántást. Ezt a formát leginkább *legelő-feltörések* alkalmával vették igénybe.

A szántóföldi fogatos munkák közé tartozott a *szántás* (júniusi ugarolás, aratás utáni forgatás, szeptemberi vetés alá való szántás, tavaszi szántás). A rögös földet *tővisboronával* vagy *fogasboronával* simították. A boronáláshoz két ökröt fogtak be. Hasonló igaerőt vett igénybe a *hengerezés* is. Az ökröket járom nélkül járatták a *gabonanyomtatásnál* is.

„A munkalovak ökrökkel szembeni megkülönböztetett megbecsülése minden valószínűség szerint a legutóbbi két évszázadban alakult ki, s összefüggésbe hozható az igavonó ló létszámának megnövekedésével és egyes területeken az ökörhöz viszonyítva kialakult számbeli fölényével. Olyan vidékeken, ahol már a XIX. század végén zömmel a lovat alkalmazták igavonó jószágként, hamarabb kialakult a szarvasmarhával gazdálkodó parasztok csúfnevekben (pl. ökrös) is kifejeződő lebecsülése.” – írja Bodó S. Elfeledvén, hogy a korábbi századokban a kizárólagos igavonó állat az ökör volt.

A szarvasmarha és a ló fogatolásával kapcsolatban elmondható, hogy míg a *szarvasmarha* igazásának hagyományai visszanyúlnak a *Kr.u. I. évezred közepére*, utalván a *bolgár-török* kapcsolatokra, addig a *ló* fogatolása a *finn-ugor*, illetve a *Kr.u. I. évezred második felében* jelentkező *szláv* hatások következtében honosodott meg a magyarok körében.

A ló fogatolásánál fontos szempont a *szügyhám* használatának kérdése, hiszen ennek alkalmazása, mezőgazdasági hasznosítása minőségi változást indított el a földművelő kultúrában. Feltehetően a magyarok a *mai Ukrajna*, a kijevi Rusz déli részén ismerkedtek meg a szügyhámmal, behozták a Kárpát-medencébe, *elterjesztették* közép- és kelet-európai szomszédainknál.

Fogatos járművek a magyar állattartásban

A hazai állattartó kultúrában – amint már említettük – az igaerő egyeduralmát az *ökör* képviselte. A XVIII. század második felétől kezdődött meg az *igaerőváltás*, aminek kizárólagos szerepelője a *ló* volt. A mezőgazdasági munkák végzése mellett az állatok igaerejét vette igénybe a *személyi közlekedés*, a *teherszállítás* is, aminek következtében a fogatos járművek számtalan változata alakult ki. Ezeket széles körben használták, sőt még jó néhányuk napjainkban sem ment ki a „divatból”. Reneszánszukat élük a sport célú fogathajtó versenyek járműveiként.

A *kocsi eredete* visszanyúlik az ókori civilizációkba. Annyi bizonyos, hogy egyik fajtája – három ló befogásával – személyszállító eszközként a *XVI. században Magyarországról* terjedt el Európában, így elnevezése is gyökeret vert az egyes nyelvekben (*4. ábra*). Ez a kocsi-típus a *parasztszekérből* alakult ki. A kocsi szó kezdetben a szekér jelzője, még a XIX. században is gyakori volt a *kocsiszekér* megnevezés. Később elmaradt, és a jelző vált *önállóvá* (kocsi). Magyarországon 1523-ban törvény szabályozta használatát.

4. ábra: Magyar kocsi 1563-ból

Forrás: Bodó, 1990

Az állati erővel vontatott járművek közé tartozik: *taliga, szekér, kocsi, hintó, szán*. A Kárpát-medencében tájanként változik a szekér és a kocsi fogalma. Sőt a szekér elnevezésnek is többféle változata él: ökrös szekér, lovas szekér, társzekér, stb. Némely vidéken a löcsös (a magyarok révén terjedt el) vagy rakoncás járművet nevezik szekérnek. A fontosabb típusok a következők:

Szekér: nehéz terhek szállítására alkalmas, szarvasmarha vontatja járom segítségével, ló használatakor istráng közbeiktatásával.

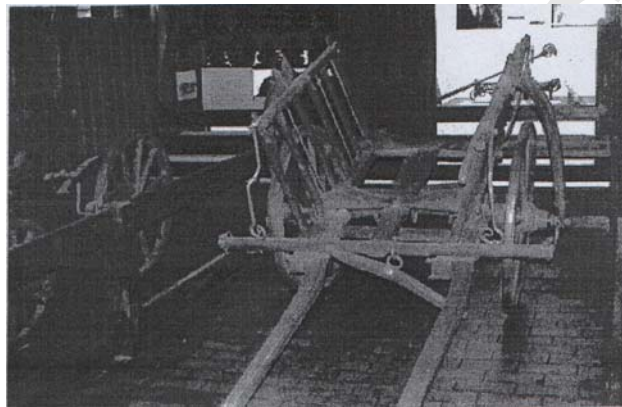
Társzekér: lapos építésű, teherszállításra alkalmas jármű (stráfkocsinak is nevezik).

Kocsi: személyszállításra alkalmas, ló vontatta jármű.

Hintó (gála kocsi): a nyitott vagy zárt kocsiszekrény rugókon nyugszik, ló vontatású.

Taliga: kétkerekű jármű, a ló két rúd közé fogva, istráng segítségével húz (5. ábra).

5. ábra: **Pásztortaliga – Hortobágyi Pásztormúzeum**

Forrás: Bodó, 1990

Kordé (kolesz): teherhordásra használt kétkerekű jármű.

A *kétkerekű fogatos* járműveknek számos tájtípusa alakult ki:

Nyírségi rácsos paraszt taliga

Debreceni taligás kordély

Nyírségi rugós gazdotaliga

Szabolcsi uradalmi taliga tetővel, stb.

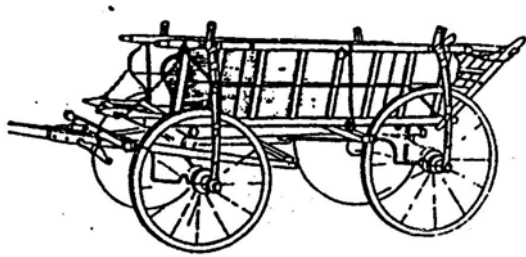
A *városi taligák* esetén az egyoldalt-járó rúdpárt nem használják. A páros rudak jobbra-balra egyenlő távolságra kapcsolódnak a korbához. Az acélvázaz versenytaliga az ügetőversenyeken használatos jármű.

A négykerekű fogatos járművek közé a „*gazdasági kocsik*” gyűjtőnéven ismert járművek tartoznak. A *szekeret* szarvasmarha, főleg ökör vontatta. A szerkezete azonos a lóvontatásúéval, csak a rudazatban van eltérés. Az ökörnél járomot használnak. A *kocsi* oldalait löcsők vagy rakoncák támogatják, és az igaerőt a ló szolgáltatja. Változatok közül említendő: az *alföldi* (rövidebb oldal, nagyobb kerék), a *dunántúli* (nagyobb az önsúlyuk a

terepviszonyok miatt), a *kisalföldi* (az előbbihez képest kicsi az eltérés), a *hegyvidéki* (szélesebb kerékabroncs, fékkel ellátva).

Debrecen jellegzetes járműve a *lőcsös taliga*, ami fennmaradt, az „ősmagyar” kocsi viszont kiment a divatból. Megemlítendő még többek között a *hajdúsági takarmány-szállító kocsi*. De ezen a vidéken alakult ki a személyszállításra használt *ekhó-tető*s kasos kocsi is (6., 7. ábra).

6. ábra: Debreceni deszkáskocsi

7. ábra: Hajdúsági takarmányszállító kocsi

Forrás: Bodó, 1990

Külön csoportot alkotnak a hegyvidéki *faszállító* járművek, amelyek hosszú szálfák szállítására alkalmasak. A *tárkocsi* vagy *stráfkocsi* nagy szállító felülettel (plató) rendelkezik, de csak jó útviszonyok esetén használható.

Egy újabb csoportba tartoznak a *személyszállító* fogatos járművek. A hajtókocsik általában négy személy befogadására alkalmasak. Az ún. *Eszterházy-féle* hajtókocsi az ősi formára utal. További kategóriába tartoznak a *nyitott kocsik*, *félfedeles nyitott kocsik* (fiakker) két lóval vontatva és a *konflis* (egy lovas), valamint a *csukott kocsik*. A *hintók* a kocsizás legkényelmesebb változatai. A *társas kocsik* négynél több személyt tudnak szállítani. A *tarantasz* a vadászatra lett kialakítva.

A szánoknak a *falusi parasztszán* és a *magyar városi szán* típusa ismeretes.

A járművek vontatása fogatolt állatokkal történik. Magyarországon *hámmal* és *járommal* fogatolnak. A lónál a *szügyhám* és a *nyakhám* használatos. A *farhám* alkalmazása a hegyes vidékeken divik. Az ökröknél a *nyakjárom* és a *homlokjárom* terjedt el. Kivételesen használják még az ökröknél a *szügyhámot* gyeplő nélkül. Az ökrös fogatnál a *rúdról járommal* és *rúdról járommal* szerelt *tézslával* történő fogatolás ismert.

A *debreceni fogatolás módjai* közül példaként említendő az *egyfogatú taliga*, amelynek két rúdja egy-egy kengyelvassal van a taliga aljára erősítve. *Négyes fogat* egymás mellé fogott lovakkal. „Szilire fogott” négyesnek hívják. *Ötös fogat*, nyeregből hajtva, *ötös fogat* hosszú gyeplővel, *hajdúsági hatos fogat*, nyeregből hajtva, *nyolcas fogat* nyeregből hajtva. Ez utóbbit Debrecen környékén használták nehéz *mezőgazdasági gépek* vontatásánál.

A magyar állattenyésztés a második világháború után

1945 után az első lépés a *földreform* elindítása volt. Megváltozott politikai viszonyok közt kezdődött el az ország újjáépítése, valamint a gazdasági élet „átépítése”. A nagy- és középbirtok felosztásával a hazai birtokszerkezet a *kisbirtokosság* irányába tolódott el. Ez hatással volt a *falu társadalmi életére*. A gazdálkodók körében minden harmadik ember valamilyen formában újbirtokos lett.

A mezőgazdasági termelés *kötött gazdálkodás* volt, valójában a háborús gazdálkodás továbbvitele. A Földművelésügyi Minisztérium az 1945-1946. évtől előírásokkal szabályozta a termelés egész vertikumát. A *beszolgáltatási rendszer* – a bevetett terület alapján állapították meg, a háborús évek alatt a *Jurcsek Béla* által kidolgozott rendszer helyett – nemcsak *készlet-felhalmozást*, hanem *jövedelem-elvonást* is jelentett. A megszorító intézkedések egyrészt az új politikai, gazdasági rendszer kiépítésének jegyében születtek meg, másrészt a háborús veszteségek pótlására. Ami az állattenyésztést illeti, a *szarvasmarha-állomány* több mint fele, a *lovak* közel 60%-a, a *sertések* 46%-a, a *juhállomány* közel 63%-a, és mintegy 18 millió darab *baromfi* pusztult el. Ez mind hozzájárult a mezőgazdaság sok milliárdos veszteségéhez, amihez társult a *hibás gazdaságpolitikai lépések* sorozata. Az állatállomány minőségi romlása tetézte a számbeli megfogyatkozást.

Az 1945-1948-as évek között – ez a rövid időszak a *kisüzemi mezőgazdaság évei* voltak – 320 ezer darabbal növekedett a lóállomány, a szarvasmarha 923 ezer, a sertés 1,5 millió, a juhek létszáma pedig 250 ezer darabos *emelkedést* mutatott. A faj, kor és nem szerinti megoszlás *aránytalanságokat* takart. A *lovak* szerepe nélkülözhetetlen volt a szántóföldi gazdálkodásban. A fogatok 50%-a egyes lófogat volt. Jelentős volt a hiány az apaállatok terén. Magas volt a herélt egyedek aránya. A *marhaállomány* növekedésében is aránytalanság volt, hiszen 40-50%-át a növendékek tették ki. Hiányoztak a két év fölötti üszök és tinók. Hasonló problémát adódtak az *apaállat-ellátás* terén is. A tehénállomány többcélú használata (igaerő, tej, szaporítás, hús) került előtérbe.

Tovább csökkent a *magyar szürke marhaállomány* nagysága. A tehenenkénti napi tejhozam 4 liter körül mozgott. 1947-ben a tehenek több mint 40%-át igázták. A *marhaállomány minőségi színvonala* esett (több keresztezett egyed, gyengébben tejelő állomány).

A *sertésállomány*, noha létszámban lassabban pótolta a háborús veszteségeket, a *hússertés* aránya ennek ellenére növekedett. Ez a hasznosítási típus fokozatosan terjedt az ország keleti tájai felé.

A *juhokból* alig több mint 300 ezer darab maradt meg a háború után. Mivel a *nagybirtok állata* volt, ennek megszűnése nem kedvezett tartásának. Bár gyarapodott létszáma, 1948-ban távolról érte el az 1945 előtti évekét.

A politikai, gazdasági változások 1945-1948 között nem egyformán érintették a még megmaradt *árutermelő gazdaságokat*, *kisüzemeket* és a *szegényparaszti kisbirtokokat*. Ez utóbbiak az összes üzem számának 68,5%-át, a területnek viszont csak 22,5%-át jelentették. A birtoknagyságtól függetlenül, a földhöz juttatottak közel 2/3-a *szegényparaszti színvonalon* élt, noha jó részük a földosztás után középparaszti nagyságrendű földterülettel rendelkezett. Az *új gazdák támogatása* csak az első évekre korlátozódott: 11 ezer sertést, 1.439 darab juhot, 5 ezer marhát juttattak kedvezményes áron az új földtulajdonosoknak. Ez a támogatás rövid ideig tartott.

A rendszer politikai ideológiájának egyik sarkalatos elemét a *közös gazdálkodás* megteremtése jelentette, de erről 1945-1948 között általános értelemben még nem beszélhetünk. Ennek megszületése több lépcsőben zajlott le:

1949-1956: az átszervezés első szakasza, állami gazdaságok létrehozása, gépállomások létesítése, szövetkezetek alapítása.

1957-1961: a szövetkezetesítés befejezése.

1962-1990: az ún. szocialista mezőgazdaság megvalósítása, az integráció kiszélesedése, a termelés nagyarányú fejlődése.

Ez utóbbi, közel három évtized is több szakaszra tagolódik:

1962-1968: a nagyüzemi mezőgazdaság kiteljesedése, a kudarcok és eredmények éve.

1969-1980: az 1968. évi gazdasági reform és a látványos fejlődés időszaka.

1981-1990: a megtorpanás, visszaesés éve a rendszerváltást megelőzően.

1953: a szövetkezetek szempontjából lényeges fordulatot hozott, mivel enyhült az a szigor, amely a *hagyományos paraszti gazdálkodás* végleges fölszámolására irányult. 1949-1953 között az állam kényszerítő eszközöket alkalmazott, a *beszolgáltatás*, az *adó* és *egyéb közteher* gátolta a termelési kedvet, aminek következtében *1,1 millió hektár szántóterületet* ajánlottak föl a gazdák az államnak. Vagyis a gazdálkodást abbahagyták, és más területen keresték a megélhetésüket. A terméseredmények visszaestek, az *állattenyésztés* hozamai is jelentősen csökkentek.

1956 után: *eltörölték* a beszolgáltatást, megszűnt a vetéskényszer. A föld adás-vétel – 5 kat. holdig – lehetővé vált, és a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok mellett lehetőség adódott egyéni gazdálkodásra is. A *kollektivizálás második hulláma* után (1957-1961) a hazai agrárgazdaság meghatározó üzemi és gazdasági formái az *állami gazdaságok* és a *termelőszövetkezetek* lettek.

Az állatállomány szektoronkénti megoszlása, %

	Állami gazdaság	Szövetkezet összesen	ebből háztáji	Egyéni és egyéb
Szarvasmarha	13,3	80,1	36,5	6,6
Sertés	18,9	69,4	35,7	11,7
Juh	28,6	68,3	8,6	3,1

Az 1956-ot követő konszolidáció ellenére is csak az 1960-70-es évektől beszélhetünk a termelés számottevő fejlődéséről. Az állatállomány számbeli alakulása 1960-1975 között:

	1960	1965	1970	1975
Szarvasmarha (ezer db)	1965	1920	1912	1904
ebből tehén (ezer db)	849	782	763	760
Sertés (ezer db)	6388	6590	7311	6953
Juh (ezer db)	2250	1460	2316	2039
Baromfi (millió)	39,6	47,1	61,3	56,1

1960-1989 között az állattenyésztés bruttó termelése 127%-kal emelkedett, szemben a növénytermesztés 81%-ával. Az állatlétszám kisebb növekedése, illetve stagnálása ellenére új fajták honosodtak meg. Javult a takarmányozás színvonala, a tartástechnológia műszaki háttere. Ezek után érthető, hogy amíg a szarvasmarha-állomány nagysága 1989-ben csak 81%-a volt az 1960. évinek, addig a tejtermelés 46%-kal haladta meg. A sertéslétszám 20%-os növekedése mellett a sertéshústermelés 125%-kal volt magasabb. A baromfiágazatban – hibridizáció révén új fajták, stb. – a létszám 27%-os növekedése a tojástermelésben 148%-os gyarapodást mutatott 1960. évhez képest. Felgyorsult az abrakfogyasztó ágazatok térnyerése. A növénytermesztés aránya az 1970. évi 43,4%-ról 1982. évre 39%-ra esett vissza. Az abrakfogyasztásra épülő ágazatok aránya 56,6-ról 61%-ra emelkedett. A vágóállatok közül a sertéshús mennyisége több mint kétszeresére nőtt. Ezzel szemben a szarvasmarha- és juhágazat által előállított állati termék az 1980-as évek végére jelentősen csökkent.

Magyarországon az állattenyésztés az 1970-es években érte el a növénytermesztés színvonalát, s attól kezdve már felülmúlta. Az 1990-es évek visszaesése ezt az arányt azért nem rontotta el, mert a növénytermesztés visszaesése gyorsabb ütemű volt, mint az állattenyésztésé.

Az állatsűrűség mutatója (1 km²-re jutó állatlétszám) a sertés- és baromfiállománynál javult. Egyúttal a számosállatban kifejezett állatállomány – a ló- és a marhalétszám csökkenése miatt – rosszabb képet mutatott. Az állatállomány állatfajonkénti változása az állattenyésztés szerkezetének módosulását tükrözi. A nagyüzemi gazdálkodás kiépülésekor (1963) a szarvasmarha létszám 53,4%-a volt a szövetkezetek és az állami gazdaságok kezén. A fajtaváltás (a fajtákról később történik említés) üteme az 1970-es években kezdett fölgyorsulni. Ennek eredményeként a tehenenkénti tejtermelés 4,6-4,8 literre emelkedett. 1970-ben ez a mutató 2,3-2,5 liter között mozgott. A tehenállomány fokozatos csökkenése ellenére a kifejt összes tejmennyiség 55%-kal emelkedett. A vágómarhahús mennyisége 250 ezer tonnáról 360 ezer tonnára ugrott, majd 1985-től csökkent.

A sertésenyésztés terén az állomány nagysága az 1980-as évek elején meghaladta a 10 millió darabot. Ez után tudatos visszafejlesztés történt. 1985-1990 között a szeptember végi létszám 9-9,5 millió körül volt. Száz évre visszatekintve az 1980-as évek sertésállományának nagysága – az ország mai területére számítva – rekordnak számít, ami világviszonylatban is előkelő helyet vívott ki magának. A hússertés-fajták térnyerését jelzi, hogy már 1962-ben az állomány 60%-a tartozott ide. A mangalica korszaka a hagyományos paraszti gazdálkodással együtt az agrártörténet lapjaira került. Az 1970-es évektől jelentek meg a nagyüzemekben a hibridsertések és az 1990-es évek elején arányuk jóval felülmúlta az 50%-ot. A nagyszerű eredményekhez a kiváló állategészségügyi helyzet is hozzájárult.

A baromfitartásban a legnagyobb haladást a nagyüzemekben folyó iparszerű termelés jelentette, és természetesen a hibridek megjelenése. A populációgenetika eredményeit először a gyakorlati állattartás a baromfitenyésztésben alkalmazta, amelynek gyökerei az Egyesült Államokban a második világháború utáni évekre nyúlnak vissza (egyéb fajtákról már szó esett). Megváltozott az egyes baromfifajok aránya, növekedett a pulykaállomány és a libák létszáma. Ez utóbbi baromfifélék is „nagyüzemi állattá” váltak. A kistermelők körében szintén tért hódított az iparszerű pecsenye-csirke és tojástermelés. Mindez ellensúlyozta az összes baromfiféle létszámának 1980-1990 között bekövetkező csökkenését, aminek következtében a vágóbaromfi- és a tojástermelés növekedett.

A baromfiállomány termelés 1990-ben az 1980. évi termelés százalékában

Tyúkféle, gyöngyössel	73,3
Liba	187,3
Kacsa	97,2
Pulyka	156,9

Ha megnézzük a *vágóbaromfi-termelést* 1990-ben az 1980. évi százalékában, akkor kitűnik, hogy az 1990. évi meghaladja az egy évtizeddel előtti mennyiséget: 127,5%. A tyúktojás terén ez a mutató 106,7%, míg az egy tyúkra eső tojástermelés (darab) 136,2%-ot ért el.

A *juhtenyésztés* mindig a *nagybirtok állata* volt. Az ország juhállományának több mint fele az 1.000 kat. hold fölötti uradalmakban volt. A legelőterület csökkenése szinte törvényszerűen együtt járt a juhok számának csökkenésével. Az ún. szocialista nagyüzem gazdálkodás megszületésével sem változott a helyzet, hiszen szintén ide összpontosult az állomány javarésze. Az 1970-1980-as években a tenyésztés a vágójuh, elsősorban a *pecsenyebárány* előállítására irányult. A vágójuh 80%-át exportálták, és valutatermelő ágazatnak számított (Ny-Európa, arab világ). A *gyapjútermelés* követte a létszám ingadozását. A *juhtej*-termelésben lényeges előrelépés nem történt. Bár 1945 előtt is csak néhány uradalomban fejték az anyákat. Közéjük tartozott pl. *Károlyi László felgyői gazdasága*, ahol jelentős szerepet játszott a juhtej- és termékeinek értékesítése. Hosszú szünet után a *nagyüzemekben* csak az 1980-as évek végén kerítették sort újra az anyák fejésére.

1945 után az egykori Szovjetunióból számos fajtát hoztak be az országba a *gyapjúhozam* növelése érdekében. 1968 után *újabb behozatali hullám* indult meg, aminek a célja a testtömeg, az izmoltság javítása és a szaporaság növelése volt. Ausztrál és új-zélandi fajtákat is vásároltak a fűrthosszúság javítása érdekében. Majd *Veress Lászlónak*, a Debreceni Agráregyetem állattenyésztési tanszékvezetőjének kezdeményezésére *booroola merinót* is behoztak az országba, amely fajta az ikerellésben jeleskedik. Az 1990-es évek elejére a merinó fajta *fésűs- és hústípusú* változata mellett egy *jó szaporaságú fajta* is bővíti a kínálatot, ami Debrecenhez kötődik. A XX. század utolsó évtizedeiben bővült csak lényegesen az addig egyeduralgó merinó fajta mellett a hazai *juhtartás fajtaválasztéka* (suffolk, ile de france, a tejhasznú awassi, fríz fajták, stb.).

1945 után a hazai *lóállomány* közel 330 ezer darabra csökkent. Noha 1950-re az állomány megkétszereződött, soha sem érte el a háború előtti nagyságot. Továbbá a gépesítéssel, a *traktor* széles körű elterjedésével a lótarás elveszített az igavonásban betöltött szerepét. A nagyüzemi gazdálkodás térhódítása, illetve megerősödése tovább csökkentette az ország lóállományát, s az 1980-as évek végén az 1950-es évek állományának alig 10%-a maradt meg, amelynek 2/3-a kistermelők kezében volt.

A lóállomány létszámának alakulása 1950-1990 között, 1000 db

1950	690	100,0%
1960	490	71,0%
1970	222	32,2%
1980	120	17,4%
1990	76	11,0%

Amint korábban már említés történt az állami ménesek alapításáról, ez alól nem jelentett kivételt az 1945 utáni időszak sem, elsősorban a korábbi magánménesek helyén. Kiemelendő a *hortobágy-mátai ménes* (nóniusz), a *kiskunság-apaji ménes* (mezőhegyesi félvér), a *diópusztai* (angol telivér), a *pusztaberényi* (kisbéri és mezőhegyesi félvér), a *sárvári* (kisbéri félvér), a *rádiházi* és *somogyásárdi* (ügető), a *szenttamási* (angol telivér) és a *hódmezővásárhelyi ménes* (furiosó). A rendszerváltás után a privatizáció révén az állami és termelőszövetkezeti ménesek *bizonytalan* helyzetbe kerültek.

Ami a tulajdonosi réteget illeti, már az 1970-es évektől egyre nagyobb szerepet játszottak a magántulajdonosok, akik szerepe 1990 után egyre jelentősebbé vált. Ugyanakkor a legértékesebb *törzsállomány* továbbra is állami tulajdonban van.

Egy fél évszázad alatt a hazai lóállomány nagysága – 1935-1995 – több mint 90%-kal csökkent. Egyelőre a magyarság, mint „*lovas nemzet*” titulus továbbra is csak a *múlt lapjain* létezik. Viszont biztató, hogy bizonyos jelek már egy *új szemlélet* körvonalazódására utalnak, ami hozzájárulhat a magyar ló- és lovas kultúra megújulásához.

Az állami gazdaságok és a magyar állattenyésztés

A *termelőszövetkezet* mellett az *állami gazdaság* volt az a gazdasági és üzemi forma, ami a második világháború után a hazai mezőgazdasági termelés meghatározó színtere volt. Megítélésük, az évtizedek alatt betöltött szerepük *ellentmondásos* véleményeket tükröz. Annyi bizonyos, hogy a hazai mezőgazdaság – anélkül, hogy jogfolytonosságot és párhuzamot vonnánk – XVIII-XX. századi történetében az *állami birtokok* mindig jelentős szerepet játszottak. A XVIII. századtól az állami tulajdont megtestesítő kincstári birtokok közül a *ménésbirtokok* jelentősége elvitathatatlan. Gazdálkodásukban a *lótenyésztés* elsőbbséget élvezett. Gazdálkodási módszereik, munkaszervezésük, agrotechnikájuk, tenyésztési gyakorlatuk 1867-1944 között is iránymutatóak voltak.

Bár a ménésbirtokok más társadalmi, gazdasági viszonyok között működtek, bizonyos vonásaik rokonságot mutatnak az állami gazdaságokéval. Noha *nem jogutódok*: ***Mezőhegyes*** (1785), ***Bábolna*** (1789), ***Kisbér*** (1853), ***Fogarás*** (1874), de mintaként szolgálnak a korszerű mezőgazdasági vállalat megteremtésében. ***Csekonics József*** (1757-1824) nevéhez fűződik azon előterjesztés, amelyik a hazai lótenyésztés fejlesztése révén az osztrák örökös tartományok hadseregének ló iránti igényét biztosította, II. József jóváhagyásával. Egy kicsit megtévesztő a ménésbirtok elnevezés, mivel Mezőhegyesen már az alapításkor a lótenyésztés társult a *marhahizlalással*, felvásárlással, Bábolnán pedig a *juhtartással*. De elsősorban a hazai lótenyésztés napjainkban is érvényesülő alapjainak lerakásában jeleskedtek a ménésbirtokok. ***Nonius Senior*** nevű mén utódaiból alakult ki a nóniusz törzstenyésztés. Ugyanez mondható el a *Gidrán – Siglavi-Gidrán* törzs alapításáról, kitenyésztéséről. A mezőhegyesi félvér megszületése, a ***Furioso*** és a ***North Star*** egyesítése, valamint Bábolnán az *arab ménes* létrehozása a XIX. század első felében a magyar lótenyésztés egy nagy korszakát jelentik. A kiegyezés után az osztrák érdekkörbe tartozó ménésbirtokok a *magyar állam tulajdonába* kerültek, az irányítást és felügyeletet a *földművelésügyi szakigazgatás* vette át. Ekkortól azonban a főszerepet már nem a ménes játszotta, hanem a *mezőgazdasági termelés*. Ebben az időben a *méntartást* a honvédelmi minisztérium felügyelte. A méneseknek többek között az volt a feladata, hogy a köztenyésztésnek elegendő számú *tenyészállatot* bocsásson rendelkezésére. Ezt a feladatot ***Kozma Ferenc*** (1826-1892) oldotta meg. Bár a katonai célkitűzésekhez igazodó lótenyésztés megszűnt, a hazai tenyésztés a második világháborúig figyelembe vette a hadsereg elvárásait, ami összecsengett a köztenyésztés igényével: *igavonásra* alkalmas típus biztosítása.

Annak ellenére, hogy a ménesbirtokok alapításkori alaptevékenységét a lótenyésztés jelentette, legalább akkora szerepet játszott a méneshez kapcsolódó nagybirtokon a későbbiek során a *modern tőkés gazdálkodás* megteremtése.

A ménesbirtokok területe, művelési ágak a századfordulón, hektár

	Összes terület	Szántó	Erdő	Rét-legelő
Mezőhegyes	17,200	14,200	860	870
Kisbér	6,400	4,027	898	870
Bábolna	4,085	3,107	402	287

Mezőhegyesen a XIX-XX. század fordulóján a *szántóföldi növénytermesztés* holdankénti termésátlaga magas színvonalú gazdálkodásról tanúskodik. Az állattenyésztés kiegészült a szarvasmarha-, sertés- és juhtartással. A fajtaváltás eredményei rövid idő alatt megmutatkoztak. A *szimentáli marha* az 1880-as években került Bábolnára és Mezőhegyesre. Egy évtizeddel később Kisbéren a *berkshire sertésfajta* és a *merinó juh* tartása kezdődött meg. A mezőhegyesi juhállomány a *gyapjúhozamban európai elsőbbségre* tett szert. Egyúttal a tehenészetben is számos *rekord tehén* (később részletezve) volt. A ménesbirtok abban is példát mutatott, hogy miként lehet a *mezőgazdasági termelés vertikális rendszerét* kiépíteni.

Az állami kezelésben lévő birtokok szerepe a két világháború között sem csökkent. Az állattenyésztés terén továbbra is feladatuk közé tartozott a minőségi apaállatok tenyésztése. Mindamelllett a gazdálkodásuk egész rendszere is sokat fejlődött az előző korszakhoz képest. Magas volt az állatlétszám, számos *tisztavérű törzstenyészettel* rendelkeztek. A lóállomány nagysága ugyan csökkent, a helyét a szarvasmarha foglalta el. Mezőhegyesen a tehenenkénti éves *átlagos napi tejhozam* 3,5-4,0 litert ért el, de nem volt ritka a 6,0-10,0 literes hozamú egyed sem. Kisbéren átlagosan 3,6 liter, Bábolnán pedig 4,2 liter tejet fejtek tehenenként.

A sertéstartás és -hízalás a *mangalica* fajtára épült, de Kisbéren már *bacon-típusú* sertéshústermelésről is beszélhetünk. A *juhászatok* országos elismertségnek örvendtek, amit az országos kiállítások díjai is igazolnak.

Amint már említettük, a ménesbirtokok és az állami gazdaságok között nincs jogfolytonosság, de szerepüket tekintve sok *közös vonás* fedezhető föl közöttük. Alapításuk után az állami gazdaságok költségvetési szervként működtek. Tevékenységükre, mint a mezőgazdaság egészére, szintén ránehezedett az *állam gazdaságpolitikája*, és csak az 1950-1960-as évek fordulójára szilárdult meg gazdálkodásuk.

Feladatuk közé tartozott – volna már alapításukkor – az ország tenyészállatokkal való ellátása, a nagyüzemi technika, technológia, üzemszervezés kialakítása és az árutermelés. A tervgazdálkodás nagyban hátráltatta fejlődésüket. 1968 után gazdálkodásukban a *nyereség* elérése lett a mérvadó. Az „önállósodás” elősegítette az eszközellátottság javulását, a termelés széleskörű műszaki háttérének megteremtését.

Az állattenyésztési ágazatok közül kezdetben egyedül a *baromfitenyésztésnél* mutatkozott növekedés, aminek tapasztalata a későbbiek során más területen is hasznosult. Fontos mozzanat az 1970-es évektől az *állattenyésztés arányának bővülése*, különösen a baromfi-, a sertés- és a szarvasmarha-tenyésztés terén. Ezt követően pedig az együttműködés új formájának megjelenése – *termelési rendszerek* –, amiben az állami gazdaságok úttörő szerepet játszottak. A hatékonyság növekedése azonban az 1980-as évek közepéig tartott,

noha a mezőgazdasági *kombinátorok* nemzetközi mércével mérve is komoly eredményeket értek el, kiváltképpen a sertés- és baromfitartásban.

Az Enyingi és az Agárdi Állami Gazdaság fejlesztette ki az *Agrokomplex Iparoszerű Tejtermelési Rendszert*, amely a holstein-fríz marha fajtára épült. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium 1974-ben fogadta el termelési rendszerként. Az Agárdi, az Enyingi és a Sárszentmihályi Állami Gazdaság 1968-ban indította útjára *sertéshús-termelési rendszerét*, amely több kelet-európai országban is elterjedt. A *Tetra Sertéshústermelési Rendszert* a Bábolnai Állami Gazdaság dolgozta ki és terjesztette el. A *Mezőpanel Sertéstartási Rendszer* kialakítása a Hejőmenti Állami Gazdaság révén született meg. A Bábolnai Állami Gazdaság a juhtartásban is kezdeményező szerepet vállalt, kialakítva a *Tetra Báránnyústermelési Rendszert*. Hasonló szerepet vállalt a *Hortobágyi Állami Gazdaság* is, aminek érdekében fajtaelőállító keresztezéseket is folytattak. Kidolgozták az anyajuhtartás, tenyésznövendék-nevelés és hizlalás teljes rendszerét. A Bábolnai Állami Gazdaság a *broiler-és étkezési tojástermelésben* szintén úttörő szerepet vállalt, és 1968-tól már önálló tenyésztőként jelentkezett a nemzetközi piacon. A Bólyi Állami Gazdaságban 1946 óta foglalkoztak *tyúktenyésztéssel*, ami 1962 után új irányban fejlődött: elkezdték az árutojás-termelő *Shaver 288 tojóhibrid* szaporítását és értékesítését. A Bikali Állami Gazdaság pedig a nagyüzemi keretek között folyó *nyúlhústermelés* rendszerét dolgozta ki.

A háztáji gazdaságok állattenyésztése

A XX. század második felének magyar mezőgazdaságában a két nagyüzemi forma mellett jelentős szerep jutott a *háztáji és egyéb kiegészítő gazdaságoknak* is. A **magyar modell**-ként ismert formáció elemeként nagyban hozzájárultak az 1970-1980-as évek nemzetközileg is elismert hazai agráriumának teljesítményéhez. Magyarországon a kistermelés alapformája a szövetkezeti tagság *háztáji gazdaságai* voltak. Ez nem a ház körüli gazdaságot jelentette, bár a szövetkezeti tagok ház körüli gazdálkodása is része volt a háztáji termelésnek, amellelt magába foglalta a meghatározott nagyságú földterületet is. A háztáji gazdaságok megjelenése a termelőszövetkezetek megszervezésének a kezdetéhez kötődik.

1972-ben 1,681 ezer kistermeléssel foglalkozó háztartást vettek számba, amelyek száma az évek során fokozatosan csökkent, és a rendszerváltás (1990) elején már csak 1,396 ezerről van tudomásunk. A *háztájit a mezőgazdasági kistermelés egyik formájának* tekintették, hiszen az 1980-as évek végéig egyéb, mezőgazdálkodással foglalkozó kisüzem is létezett.

Az 1960-as években a kistermelésen belül az *állattartás* jóval nagyobb súllyal esett latba, mivel a nagyüzemi gazdálkodás szervezésekor az *állatférőhelyek* a parasztportákon maradtak. Közel egy évtizedig töretlen volt ez a tendencia, de az állatállomány – *számosállatban* kifejezve – 1975-ben már közel 40%-kal kevesebb volt, mint 1961-ben. Mindezek ellenére az *összállomány* 23%-át birtokolták a kisgazdaságok. Legnagyobb mértékben a *tehenlétszám* esett vissza. Az okok talán abban keresendők, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodók – a *történelmi parasztság* – kihaltak, másrészt a szövetkezeti gazdálkodás megerősödésével a *tagság jövedelme* is jelentősen növekedett, ami fékezte a háztáji gazdálkodás iránti érdeklődést. A többi állatfajnál is hasonló tendencia érvényesült, a *baromfi* kivételt jelentett. A *sertésállomány* egy tizedével csökkent, de még így is a háztáji gazdaságokban volt a sertéslétszám egyharmada. 1967-től a háztáji *juhállomány* szintén fokozatosan csökkent. A *lovaknál* sem volt kedvezőbb a helyzet, 1969 óta 10-11.000 egyed számolt. A baromfitenyésztés viszont a legdinamikusabb ágazatnak számított, amely a későbbiek során is „húzó” ágazat volt. Az állatállomány létszámának változásával megközelítőleg azonos arányú volt az *állati termék* előállítása.

A bruttó termelési érték szerkezetének megoszlása, %

	1961	1970	1975
Szarvasmarha	37,3	26,8	24,3
Sertés	36,2	42,1	47,4
Baromfi	25,2	28,1	24,2
Egyéb állatfaj	1,3	3,0	4,1

Míg az 1970-es évek közepéig a *sertéstartás*, utána viszont a *baromfi* vette át a vezető szerepet, melynek lendülete nem tört meg, még a rendszerváltás átalakuló gazdasági körülményei között sem.

Az állattartás terén lényegében ez a tendencia alapvetően később sem változott, amire utal, hogy 1985-ben a bruttó termelés 62,2%-át adta a háztáji állattartás, és 38% volt a növénytermesztés részesedése. Az 1960-as években a háztáji állati termék előállítás 32%-kal meghaladta a nagyüzemét, de 1985-ben is 44%-kal részesedett az ország állattenyésztésének termelési értékéből. Az 1985. évi felmérés szerint az ágazatok közül a sertéstartás bruttó termelési értékének 58,7%-át, a baromfitartás 43%-át, a nyúl-, galamb- és méhtartás zömét a kistermelők állították elő. A szarvasmarha-tartásban viszont fokozatosan csökkent a kistermelők szerepe. Míg 1966-ban közel 400 ezer tehenet tartottak, addig 1985-ben már csak 177 ezer darab volt az állomány nagysága. 1970-ben a kistermelőknél volt a teljes marhaállomány 38,5%-a, mindez 1985-ben 24,3%-ra esett vissza. Hasonló folyamat játszódott le a juhászatban is, amiből 1985-ben a kistermelők csak 25%-kal részesedtek. Annak ellenére, hogy a szarvasmarhával ellentétben a kistermelői juhlétszám nőtt az 1985-öt megelőző évtizedben. A szarvasmarha-tartásban nem érte el a 25%-ot (23,6%). Mindezek ellenére a *vágóállat-, állatitermék-előállítás* terén (szarvasmarha, sertés, juh), a nagyobb „odafigyelést” és egyedi gondozást igénylő állatfajoknál az előállított *állati termék nagyobb arányú* volt annál, mint amilyen arányban tartották ezeket a jószágokat. Fordított volt a helyzet a baromfitartásban, mert a *korszerű hibridek* nehezebben viselték el a kistermelés külterjesebb tartási körülményeit, vagyis a baromfitartás terén a nagyüzem szerepe volt a meghatározó.

1975-1984 között a gépesített gabona-, ipari növény, a tejtermelés kedvezőbb adottságokra talált a nagyüzemekben. A *sertéshizlalás, baromfihús- és tojástermelés* – azonos fajta és technológia mellett – integráció keretében a kisüzemekben szintén jövedelmezőnek számított. A *kisállattartás* szinte kizárólag a kistermelők körében dívott.

A termelészövetkezeti tagok háztáji gazdálkodása 1964-ben vált „hivatalosan” is a közös gazdaságok részévé. Jóllehet már előtte is bevételt jelentett a parasztnak. 1961-ben a tagság jövedelmének 54,4%-a háztájiból származott. A *takarmánypiac* létrehozása, a háztájiban tartható állatállomány *létszám-korlátjának eltörlése* egy időben függetlenítette a kistermelői állattartást a használatban lévő földterülettől. Az 1970-es évek második felétől jelent meg a *specializált állattenyésztő háztáji gazdálkodás*. Ennek kapcsán *szarvasmarhatartó* (tej- vagy hústermelés), *sertéstartó* (malacnevelés vagy hizlalás), *baromfitartó* (tojás vagy broiler-csirke) és *egyéb állatfajokat* tartó kisgazdaságok jöttek létre. Ezek a kisgazdaságok jórészt részesültek a fajtaváltás, a hibridizáció előnyeiből, de az ugrásszerűen javuló eredményeikhez hozzájárult a *modernizálódó hazai takarmánygazdálkodás* is, közte elsősorban a *keveréktakarmányok* széles körű térhódítása, ami a magyar állattenyésztés látványos fejlődését eredményezte.

Az 1970-es évek végén már 5 ezer *takarmánybolt* árusította portékáit az országban. Ettől kezdve a háztáji állattartás az önellátásra való termelést jóval túllépve, szinte kizárólag *árutermelő kisüzemmé* vált. Mindez a *kistermelés és a nagyüzem integrációját* vonta maga után. A takarmányjuttatás lehetősége alapkérdésnek számított. Az integráció azonban ennél sokkal többet számított. Egyrészt *felvásárlási szerződést* kötöttek, másrészt széles körben elterjedt a *termeltetési szerződés* rendszere, amelynek az állattenyésztésben alkalmazott formája a *termelés kihelyezési* vagy bedolgozói rendszer volt. A nagyüzem átadta állatait a kistermelőnek, aki saját gazdaságában meghizlalta, majd visszaadta. Ez a módszer igen elterjedt volt a *szarvasmarha-, sertéshizlalásban* és a *baromfitartásban*. Mindebből következik, hogy a szoros integráció következtében a nagyüzem állattenyésztésének fejlődése, minőségi javulása érezte hatását a kistermelésben. Gondoljunk az egyes állatfajoknál a fajtaváltásra, új technológiák bevezetésére, ezen felül a takarmányozás hazai fejlődésére. Ezeknek bizonyos, kisüzemi léptékű átvétele mutatkozott a korszak gazdálkodásában, különösen a termeltetési rendszer kapcsán. Az országos állattenyésztési politika a *háztáji* (kisüzemi) *termelésben* is nyomon követhető, különösen a *fajtakérdésben* és a *takarmányozásban*.

A rohamos előrelépés ellenére a *szarvasmarha-tartásban* a rendszerváltásig nem fejeződött be a teljes körű fajtaváltás. Szakmai berkekben még napjainkban is vitatják indokoltságát, irányát. Ennek ellenére a *holstein-fríz* vagy annak *keresztvezése* uralja a mezőnyt, ami alól a még napjainkban is meglévő kisüzemi termelés sem jelent kivételt. A *sertésnél* is hasonló a helyzet, de a zsírsertés kiszorulása talán már véglegesnek tekinthető. Bár várható a *mangalica* nem kizárólag nosztalgiából való bizonyos arányú visszatérése. Amire már az 1980-as évek végén is akadt példa.

Érdekesen alakult a *baromfitartás* helyzete az 1980-as években. A kereslet visszaesése a kistermelőknél csak a tyúkféléket érintette. A kacsállóomány nagysága változatlan maradt. Ugyanakkor a *nagyüzemi liba* (1945 előtt is a nagybirtok állata volt) létszáma és a *pulykaállóomány* nagysága ugrásszerűen megnőtt. A rendszerváltás után a kistermelőknél a *broiler-csirke* és a *tojástermelés* nem veszített súlyából.

A *juhtartás* szinte „eltűnt” a kistermelésből. Már az 1990 előtti háztáji gazdálkodásban sem játszott komoly szerepet. A *lótartás* jelentősége átértékelődött, a rendszerváltás után – már a kisüzemekben is – nem elsősorban igaereje miatt veszik igénybe.

Ha gazdaságtörténeti szempontból értékeljük a nagyüzemi gazdálkodással „szimbiózisban” élő háztáji gazdálkodást, akkor megállapítható, hogy ez a gazdálkodási forma a *hagyományos paraszti termelés mentsváráként* élt az 1945-1990-es évek között. Ugyanakkor a rendszerváltással kiépülő piacgazdaság előfutárának is tekinthető a magyar mezőgazdasági kultúrában, egy *bizonyos szintig* átmentve az *újraparasztosodás* során kialakuló gazdálkodó réteg mezőgazdasági termelésében a *paraszti gazdálkodás történelmi hagyományait*.

Állatfajták a Kárpát-medencében

A XIX. század végéig a *paraszti állattartás* szinte önállóságot élvezett az *állatfajták*, a *tartás* és a *takarmányozás* terén. A hazai állattenyésztésben a század végén értékelődött fel az *állam szerepe*, aminek alapját az 1894. évi XII. tc. fektette le. A központi irányítás híján az ezt megelőző időszak kiváló lehetőséget teremtett a táj adottságaihoz igazodó *tájfajták* kialakulásához, ami nagyrészt a jobbágy-paraszt gazdálkodóknak köszönhető. A XVIII. század második felétől az *allódiális* (uradalmi) *gazdálkodás* térnyerésével azonban lassan módosulni kezdett a hazai *állattartás biológiai háttere*, ami a *külföldi fajták* behozatalának, az

esetleges *keresztezőseknek* köszönhető. Az 1894. évi törvény – az akkori állapotból kiindulva – megpróbálta az egyes állatfajták tartását mederben tartani a *tenyésztési körzetek* kijelölésével. Ugyanakkor a törvény kötelezte a községeket *apaállatok* beszerzésére, amivel a *köztenyésztés* színvonalát kívánták emelni. Az állami szerepvállalás 1918 után is ezen a vonalon haladt. Kiterjesztették az állatállomány *törzskönyvezésének* a körét, bevonták a *parasztagazdaságokat* is a minőségi tartásba. A *tenyészállat-akciók* köre bővült a nőivarú állatokkal és a baromfifélékkel. Az állam támogatta a nagyobb termelésű fajták behozatalát, bármely állatfajról is volt szó. Azonban a *szántóföldi takarmánytermő területek* bővülése, a *takarmánygazdálkodás* színvonalának javulása nem követte a fajtaváltás ütemét. Továbbra is érvényesült a hazai állattenyésztésben az a *megcsontosodott szemlélet*, amely kizárólag a fajtakérdést tekintette megoldandó feladatnak, mellőzve az egyéb, az állattartáshoz szorosan kapcsolódó problémák megoldását. Ez a szemlélet csak nagyon *lassan változott* meg, valójában a XX. század második felében, az *1970-1980-as évek* jelentették a fordulópontot, amikor a magyar állattenyésztés *világszínvonalon* mozgó fejlődési pályát futott be. A *fajtaváltás* a minőségi színvonal emelkedésének csak az egyik eleme volt, amihez társult a *takarmánygazdálkodás* és a *tartástechnológia* nagyarányú javulása is. Hosszú idő telt el azonban a *13.130/1948. sz. kormányrendelet* kiadásától a fejlődés megindulásáig. Ez a rendelet fölszámolta az állattenyésztésben működő szervezeti és irányítási formákat, és az országra ráerőltetett politikai, gazdasági rendszer keretei között kellett megtalálni a középutat. Az 1956 utáni konszolidáció nyertesei között szerepelt a mezőgazdaság, mint sikerágazat. A *történelmi parasztság* még meglévő nemzedékei a *háztáji termelésbe* mentették át a hagyományos paraszti gazdálkodás értékeit, amelyek a nagyüzemi gazdálkodás eredményessége mellett jelentősen hozzájárultak a világszínvonalon mozgó magyar agrárium megszületéséhez.

A **magyar szarvasmarha-tartás történetében** a fajták terén négy korszak különíthető el:

Honfoglalás – Árpád-kor: feltehetően podóliai jellegű ősi fajta (8. ábra)

XIV-XIX. század: magyar szürke marha (9. ábra)

XX. század- 1970/80-as évek: magyar tarka marha

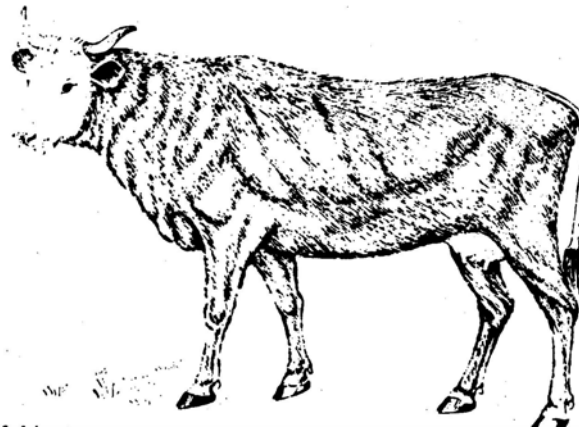
XX. század utolsó évtizedei: magyar tarka marha×holstein-fríz keresztezésű állomány. A tisztavérű magyar tarka marhaállomány részesedése: 18-20% között van.

A **magyar szürke marha** eredetéről megoszlanak a vélemények:

- a honfoglaló magyarok hozták be a Kárpát- medencébe
- a népvándorlás hullámaival vagy a középkorban került be
- helyi házasítás eredményeként született meg

A három elmélet között nincs kibékíthetetlen ellentét, akár mindhárom elképzelés igaz lehet. Annyi bizonyos, hogy *nem endemikus* fajtáról van szó. A helyi fajtákkal kereszteződve alakult ki napjainkban ismert külleme, amelynek időszaka azonban ismeretlen. Továbbá az is elfogadható, hogy jelenlegi formája az Alföldön született.

8. ábra: A kora Árpád-kori szarvasmarhák alkatának rekonstrukciója

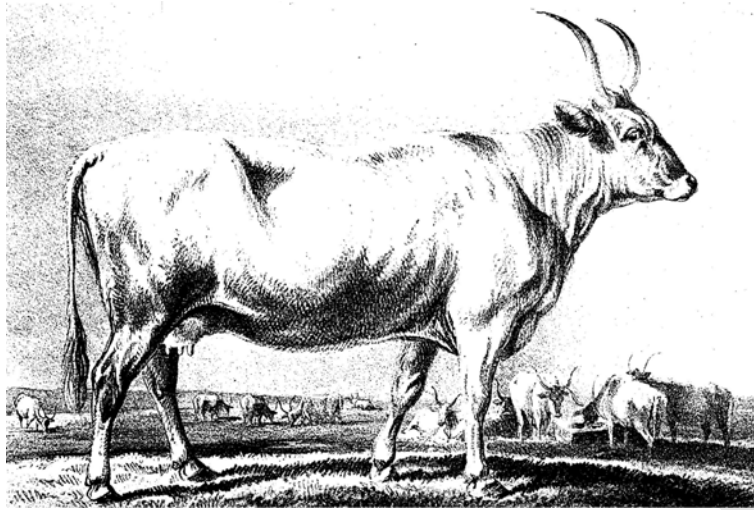
Forrás: Matolcsi, 1982

Az Alföldön a XVIII. század utolsó harmadáig a húsmarhatartás dívott. A rendszeres kivitel, háborús események, fertőző betegségek tizedelték az állományt. A kivihető létszám csökkenése miatt a hiányt egy-egy alkalmi, majd később folyamatos kelet-délkelet-európai marhák behozatalával pótolták. Ezáltal az országban tartott marhák beszerzési helyeinek súlypontja fokozatosan kelet, délkelet irányba tolódott el. A *Podoliai-hátság* (Dnyeper-Dnyeszter közti terület) vidékéről hozták be az egyoldalúan igavonásra használható jószágokat. A primigenius típusú parlagi fajta *moldvai marhaként* a XVI. századtól, *podoliai fajtaként* pedig a XVIII. századtól került be a Kárpát-medencébe, illetve „átutazóként” Nyugat-Európába. Az ide került fajta az Alföldön kiváló környezetet talált, ahol fajtájának legjobb típusává „érlelődött”. Bár a másodlagos pusztásodás fölgyorsulása rontotta életfeltételeit, az ártéri állattartás biztosította fennmaradását, természetes körülmények közötti szaporodását, kiválasztódását, napjainkban ismert küllemének kialakulását. A *magyar szürke marha húskorszaka* a XVIII-XIX. század fordulójával nagyjából lezárult, amit a keresztezések időszaka követett, teret adva az új fajták megszületésének. A tejtermelés, -fogyasztás iránt növekvő érdeklődésnek a fajta nem tudott megfelelni. Genetikai adottságai, szilaj természete konzerválta tulajdonságait. Bár ezzel kapcsolatban megszívlelendők **Korizmics László** szavai, miszerint lehet-e egy fajtának rendszeres koplalás és sanyargatás mellett kielégítően tejelni? A nyugati fajták megjelenésével, különösen 1895-1911 között szembeütő a magyar szürke marha erőteljes visszaszorulása. Egyúttal mind jobban kezdett körvonalazódni egy új magyar fajta kialakulásának a képe.

Noha a magyar szürke marhafajta kialakulásáról a tudomány még nem mondta ki a végső szót, de annyi azonban elmondható, hogy megszületése már *tudatos tenyésztői munka* eredménye. Ez a fajta, az „őshonos” háziállataink körében messze a többi állatfajunk előtt járt. Ez közrejátszik abban, hogy történetéről mind a mai napig összefoglaló *monografikus feldolgozás* még nem született meg. A fajtához a magyar állattartó kultúra egy nagy korszaka kapcsolódik.

Viszonylag könnyebb a tudományos kutatás helyzete a magyar tarka marha fajta kialakulását illetően, hiszen ez a fajta már a modernizálódó hazai állattenyésztés meghatározó marha fajtájának tekinthető, amelyik az XIX. század utolsó évtizedeitől egyre jelentősebb szerepet játszott/ játszik a hazai állattartó kultúrában.

9. ábra: Magyar-faj tehén

Forrás: Pabst, 1860

A magyar szürke marha egyöntetősége ellenére sem képviselt egységes típust, igazodván egy-egy tájegység ökológiai, tartási körülményeihez. Az aprólékos tenyésztői munkát a *tájfajták* esetén főként a *paraszti gyakorlat* végezte el. Két *nagytáji fajtát* szokásos megkülönböztetni: az *alföldit* és a kisebb testű *erdélyit*. A nagytáji megoszlás további típusokat foglal magába, melyek közé tartozott a XX. század elején még föllelhető *kun marha*. A korábbi időszakból, a XIX. század közepén a következő táji változatokat különböztették meg:

*Nagyvárad*i és *erdélyi*

Bácskai

Tisza-vidéki

Kecskeméti

Belső-somogyi és zalai

Rima-völgyi

A két nagytáji változat testtömegben és tejtermelésben különböztek egymástól. Az erdélyi marhának táji változata volt a Kárpátok román parasztjai által tartott *busa* marha, továbbá a *csángó* marha (még kisebb termetű és más szarvállású), amely a csíki és a gyergyói kispászornál volt honos.

„A **magyar tarka marha** épp olyan sajátos terméke a magyar földnek és a magyar népnek, mint kultúrája. A kialakulásában részt vevő szarvasmarha-fajták tulajdonságaiból magába olvasztotta a viszonyaink között előnyöset, s kiküszöbölte a környezet hatása alatt mindazokat, amelyek létét, elszaporodását veszélyeztették. A magyar tarka marha egyesíti magában a kultúrfajták termelőképességét a parlagi fajták nagy ellenálló-képességével” – írja **Bocsor Géza**. A fajta kitűnik alkalmazkodó-képességével, bár átlagos tejelékenysége elmarad a legjobb nyugati fajtákétól, húsának minősége miatt azonban keresett portékának számított/számít. Igavonásra is kiválóan megfelelt. A XIX-XX. század magyar állattenyésztés-történetében jelentősége elvitathatatlan. Rövidebb pályát futott be, mint a magyar szürke

marha. „Megszilárdulására” sem kapott elég időt, a gazdasági kényszer meghátrálásra kényszerítette. Jó példa arra a hazai gyakorlatra, hogy állattenyésztésünk szinte kizárólag a fajtaváltástól várta a javulást.

Kialakulásában számos fajta vett részt. E választék összetételének gazdagsága a magyar mezőgazdaságot formáló tényezőktől származik. A Kárpát-medence Kelet és Nyugat érintkezési pontján fekszik, ami befolyásolta a magyar kultúra egészének fejlődését is. Saját állattartásunk kiegészült a honfoglaláskor már itt élő népesség hagyományaival és a tudatos állatbehozatalok révén.

Korábban az az *általános vélemény* uralkodott, hogy a magyar szürke marha, továbbá a XVIII. századi telepések által behozott fajták, valamint a XIX. században bekerült marhafélék keresztezéséből született meg a magyar tarka marha. Mindez a nézet figyelmen kívül hagyta azt, hogy már századokkal korábban is jelentős számú *keresztezett állomány* létezett, amelyeknek legalább akkora szerepe lehetett, mint a magyar szürke marhának. Ezt alátámasztja, hogy az ország nyugati, észak-nyugati részein – ahol a magyar tarka tájfajtái kialakultak – a keresztezett állomány volt többségben, a magyar szürkével ellentétben. Ezek a bekerült fajták viszonylag „kiegyenlítettnek” tekinthetők, így a helyi állománnyal kereszteződve jelentősen hozzájárultak egy új hazai marhafajta kitenyésztéséhez. A *török hódoltság után* kialakult új tulajdonosú nagybirtokos réteg modern gazdálkodási rendszert vezetett be, amely érvényesült a szarvasmarha-tartásban is. A XVIII. század kedvező terepet nyújtott a magyar agrárkultúra fejlődéséhez, ami szántóföld bővülésével vette kezdetét. Így a hagyományos marhatartás számára egyre szűkebb legelőterület állt rendelkezésre. Bár a XIX. század elején az Alföldön és a folyó völgyekben kizárólag a magyar szürke tartása dívott, de már elkezdődött fokozatos visszaszorulása. Jóllehet becsülték igaerejét és húsát, de egyre több kifogás merült föl alacsony *tejelékenységé* miatt. Az 1860-as évektől egyre gyakoribbá vált a *nyugati fajták* behozatala, ami már a tudatos tenyésztés jegyében történt.

Allgauer, mürztali, berni-szimentáli, kuhlandi, pinzgauer, freiburgi, kelet-fríz, charolais, shorthorn, stb. fajták nemcsak a választékot bővítették, hanem a *köztenyésztésben* is érvényesülhetett tenyészhatásuk. Megjegyzendő, hogy a *paraszti tartásban* csak ott eresztettek gyökeret, ahol a tej és a tejtermékek értékesítésére a piaci feltételek adottak voltak. Mivel a marhaállomány zöme paraszti kézen volt, így az ország állományának minőségi javulása a paraszti tartástól függött.

A magyar tarka marha kialakulásában szerepet játszó különféle hegyi- és lapályfajták XIX. századi behozataláról megbízható adatok csak 1879-től állnak rendelkezésre. Azok a nagybirtokok, amelyek vásároltak külföldi marhákat, a növendékeket eladták, sőt némelyek bikaneveléssel is foglalkoztak. A „fajtabeli zűrzavart” az 1894. évi *XII. tc.* igyekezett fölszámolni, kijelölve a *tenyésztési körzeteket*. Ezeken belül meghatározták a köztenyésztésben a fedeztetésre igénybe vehető bikák fajtáit is. Ahol nagyobb magán tenyészet volt, ott a törvény hatálya nem érvényesült. Olyan fajtájú bikákat használtak, amelyeket számukra megfelelőnek tartottak. Az 1890-es évek végén az ország egyes vidékein a nyugati jellegű marha a *paraszti tenyészetekben* is kezdett elszaporodni, amit jelez az, hogy a teljes állomány 34,1%-a már nem magyar szürke fajtájú volt. A *gazdasági viszonyok változása* kényszerítette ki a fajtaváltást, mivel a magyar fajta tartása nem volt jövedelmező.

A kialakuló *piros tarka tájfajták* megszületésében más-más nyugati fajták játszottak elsődleges szerepet. Ezekben a tájfajtákban az volt a közös vonás, hogy mindegyikük hozzájárult az egységes, eleinte piros tarkának, majd később (az 1930-40 években) magyar tarka marha néven megjelenő új hazai szarvasmarha fajta kialakulásához.

A *tolna-bonyhádi* tájfajta a magyar szürke vérségű utódok és a berni, de esetleg a borzderes, a lapály és a shorthorn fajták keresztezésének az eredménye (10. ábra).

A *nógrádi-honti* tájfajtában a magyar szürkének is jutott szerep, mivel berni-szimentáli, pinzgauai és lapály fajtájú bikákkal keresztezték őket.

A *krassó-szörény megyei* tájfajta keresztezett ősei feltehetően pinzgauai bikák révén születtek meg.

10. ábra: Bonyhádi jellegű üsző

Forrás: Bocsor, 1960

A kialakuló magyar tarka marha gyors térhódítását elősegítette a XIX. század végén kibontakozó gabonaválság, amelynek előidézője az olcsó tengeren túli gabona megjelenése és az egyoldalú, gabonatermesztésre berendezkedett magyar mezőgazdaság volt. Az állam különféle törvényekkel és rendelkezésekkel igyekezett az állattenyésztést, elsősorban a marhatartást, a tehenészet fejlesztését elősegíteni. A behozott bikák jó részét a kistenyésztők között osztották szét. Szakigazgatási intézmények, szakmai egyesületek irányították a tenyésztési munkát. Meghatározó szerep jutott a *szarvasmarha-tenyésztő egyesületeknek*, amelyeknek működési alapjait Ujhelyi Imre rakta le 1896-ban Magyaróváron. A magyar tarka marha terjedését jelezte a kiállításokon való nagyszámú megjelenése. Kétségtelen, hogy kialakításában a *szimentáli fajta* döntő szerepet játszott. Az 1910-es évek elején már a szakemberek szimentáli jellegű pirostarka marhaként említették. A *szimentáli fajta* tömeges felhasználása annak köszönhető, hogy ez a jószág igaerő, hús- és tejtermelésben kielégítette a belterjesedő magyar mezőgazdaság igényeit. *Igásökörként* egyaránt tudták igénybe venni a nagy- és a kispasztorok. Húsának minősége javította a hazai pirostarka *hízómarhaként* való értékesítésének a lehetőségeit. *Tejlelő-képessége* az adott hazai takarmányozási viszonyok közepette is megfelelően alakult. *Alkalmazkodó-képessége* felülmúlta a többi fajtáét.

A magyar pirostarka kialakításában a *termelő-képesség* és a *küllem* együttes megítélése ellenére az előbbi kapott nagyobb hangsúlyt, amire Ujhelyi Imre, az óvári akadémiai tanár hívta föl a tenyésztők figyelmét, szakítva az addigi formalisztikus irányzattal. Ez a szemlélet a bikanevelő kistenyésztők körében is termékeny talajra hullott. Ujhelyi Imre tenyésztési elveinek és módszereinek országos elterjedése azonban gyorsította a hazai fajta termelő-képességében az előrelépést és kiegyenlítetttségének a javulását.

Az első világháború után is voltak olyan szakemberek, akik közügynek tekintették a magyar tarka marha további térhódítását. Közülük is elsősorban **Wellmann Oszkár** szerepe volt a meghatározó. 1918 után a szarvasmarha-tenyésztésben is a minőség lépett előtérbe, az állomány létszámának csökkenését a termelőképeség növelésével igyekeztek ellensúlyozni. Az 1920-as évektől nőtt a magyar tarka aránya, főleg a kistenyésztőknek köszönhetően. 1942-ben már az állomány 83%-át képezte. Az állam is gondot fordított a minőségre. Különös hangsúlyt helyezett az apaállat-ellátásra, amely a *törzskönyvi ellenőrzésre* épült. Évente 800-1.500 darab között mozgott a köztenyésztésre átadott bikák száma. A *tenyésztési irány* változatlan maradt a két világháború közötti évtizedekben is, és már ez a fajta alkotta a hazai marhatenyésztés gerincét. Megjegyzendő, hogy a magyar tarka marha kialakulását nem egyik vagy másik nyugati fajta tette azzá, amilyennek ismerjük, hanem a *Kárpát-medence adottságai*, a *magyar szürke marhafajta* és a *hazai tenyésztői munka*. Az más kérdés, hogy szakembereink 1920 után a tenyésztési irányt a szimentáli jelleg irányába terelték, ugyanis ez adott küllemben és termelésben bizonyos fokú egyöntetűséget. A termeléssel szemben a küllem „túltengése” irányzat szívósan tartotta magát, és az FM csak 1942-ben rendelte el, hogy a köztenyésztésbe kerülő bikáknál az utódaik termelő-képességét is figyelembe kell venni. A szimentáli fajta szolgált a testalakulásban mértékül, s ezen túl keveset törődtek a hasznosítás színvonalával. Maga a szemlélet volt helytelen, nem pedig a szimentáli fajta felhasználása a magyar tarka marha tökéletesítésében.

A magyar tarka marha megteremtőjének *Wellmann Oszkárt* tekinthetjük, akinek köszönhető, hogy viszonylag rövid idő alatt kultúrfajta lett belőle. *Két évtized alatt* európai viszonylatban is számon tartott fajta született meg. A fajtában rejlő lehetőségekre utalnak az 1927-1937 közötti uradalmi adatok, ahol törzskönyvezésre épülő szelekció szolgált zsinórmértékül:

Uradalom	Éves tejtermelés, kg
Martonvásár	5.039
Zalavár	5.200
Réde	5.467
Sárkeresztes	5.943
Öntésmajor	6.427
Tükrösmajor	6.557

A fajta megítélése szempontjából fontos mozzanat, hogy a két világháború között a világrekorder **26 sz. Augusztá** (12.707 kg tej/év) Martonvásáron és a **171 sz. Dáma** (19.664 kg tej/év) Kapuváron, magyar tarka marha volt. Mindkettő viszont kistenyésztők nevelte anyáktól származott.

A *második világháború* harci eseményei nagy pusztítást okoztak a hazai marhaállományban. A magyar szürke fajtából csak néhány ezer egyed maradt meg. A kistenyésztők által megőrzött néhány száz darab kivételével a szimentáli tenyészetek is eltűntek. Miközben a szimentáli fajta beolvadt a magyar tarka fajtába. Az ország marhaállományát a háborútól kevésbé sújtott területek – akkor már széles körben elterjedt – magyar tarka fajta egyedeiből töltötték föl. Az apaállatok is ezekről a tájakról kerültek be a köztenyésztésbe. A minőséget illetően az ország legfejlettebb marhatartással bíró vidékein aránylag kisebb volt a háború okozta pusztulás. A háborús helyzetből adódó szelekció is a fejlődés irányába hatott. Az állami intézkedések egyrészt az állomány regenerálódását, másrészt a minőség javulását eredményezték. Megkezdődött a *mesterséges termékenyítő állomások* hálózatának a kiépítése,

a *szakmai háttér* megteremtése, amelyhez támaszt jelentett a *fertőző betegségek* elleni eredményes fellépés. A háború után a meglévő magyar tarka állomány *szelekciójára* helyeződött a hangsúly, megszűnt a szimentáli fajta fajtaátalakító-keresztezésre történő fölhasználása. Az 1950-es években már nem voltak nagy különbségek az egyes vidékek egyedei között. *Törzstenyészeteket* létesítettek, amelyeknek a feladata a jó örökítőképeségű bikák nevelése volt. Az állatkiállításokon a bikák küllemi bírálata mellett az anyák tejhozamát is figyelembe vették.

A *tájfajtákról* sem feledkeztek meg (*ipolysági, mosoni-soproni, tolna-baranyi, jászági, vas megyei, bonyhádi /völgységi/, kunsági*), hiszen a törzstenyésztő állomások feladataként előírták a legkiválóbb egyedek ivadékainak elszaporítását.

A magyar tarka marha néhány évtizedig a hazai marhatartás gerincét jelentette, majd az 1970-es évektől, egyre gyorsabb ütemben, jórészt átadta a helyét a *lapályfajtáknak* és *keresztezett utódaiknak*.

A *lapályfajták* iránti hazai érdeklődés visszanyúlik a XIX. századba. Kialakulásának területe az Északi- és a Keleti-tenger melléke, elsősorban a mai Hollandia területe. Legrégibb ismert népeisége, a frízek már a Kr.e. 300 évvel foglalkoztak tartásával. A nemesítésre használt alapfajtát a Rajnától északra fekvő területekről szereztek be. Az egymást követő népcsoportok folytatták a frízek által megkezdett munkát. A holland lapályfajta megszületésének feltételeit a Németalföldön kibontakozó új mezőgazdaság teremtette meg. A fejlett városiasodás és az ipari fejlődés serkentette a feudális kötöttségektől mentes parasztságot az ipari- és a takarmánynövények termesztésére, ebből eredően a belterjesebb állattartás megteremtésére. De Hollandiában a szakszerűbb tenyésztői munka azonban csak a XIX. század elejétől indult meg. A szelekciót a magasabb tejtermelésre való törekvés vezérelte. Az *1850-es évektől* gyors fejlődésnek vagyunk a tanúi. Megkezdődtek a *fajtaátalakító keresztezések*, amelyhez elsősorban *holland tájfajtákat* használtak föl, de szerepet kapott a *shorthorn*, a *szimentáli*, a *jersey*, stb. fajta is. Ezzel egyidejűleg élénk kereskedelmet bonyolítottak le számos európai országgal, továbbá Észak-Amerikával. Ez utóbbinak fontos szerep jut a *holstein-fríz fajta* kinemesítésében. A holland marhatartás felvirágzásához nagyban hozzájárultak a rendszeres állatkiállítások, továbbá a szakoktatás megszervezése. A lapályfajták másik nagy tenyészkörzete Németország, ahol a XX. század elején a marhaállomány 60%-át alkotta ez a fajtacsoport. A *német lapályfajtáknak* a hazai tenyésztésben a XX. század első harmadában csak epizód szerep jutott.

A XX. század utolsó harmadában a hazai szarvasmarha-tenyésztésben nagy szerepet játszó holstein-fríz fajta Észak-Amerikában született meg. Az ide történő behozatala *1613-ban* kezdődött el a *holland* (flamand) telepések révén. 1793-ban John Linklaen szállítmánya is a jelentősek közé tartozott. A tömeges behozatala az Újvilágba az 1860-as évektől bontakozott ki. Az import állatok zöme 1875-1885 között került ki Amerikába. A behozott jószágok alapos válogatáson estek át, mielőtt a hajóra kerültek. Így érthető, hogy száz-százhusz év alatt csak 100-150 ezer darab állatot vásároltak meg. Az USA kormánya támogatta a behozatalt azzal is, hogy a törzskönyvezett egyedekre nem rótt ki vámot. Ezt az előnyt azonban a holland fajtákon kívül a brit, német lapályfajták, továbbá a normandiai és a charolais marhák szintén élvezték. Az egyes szövetségi államok külön-külön is felkarolták a lapálymarhák tenyésztését. Kiállításokra, díjazásokra tekintélyes pénzüsségeket fordítottak. Közéjük tartoztak a tejelőversenyek is. Az egyes fajták közti tejtermelési versenyt minden téren a *lapályfajta* nyerte meg.

1885-ben megalakult a *holstein-fríz marhatenyésztők szövetsége*. E fajta genetikai hátterében meghatározó a holland fríz marha, de keletfríz, oldenburgi, sőt holstein is részt vett

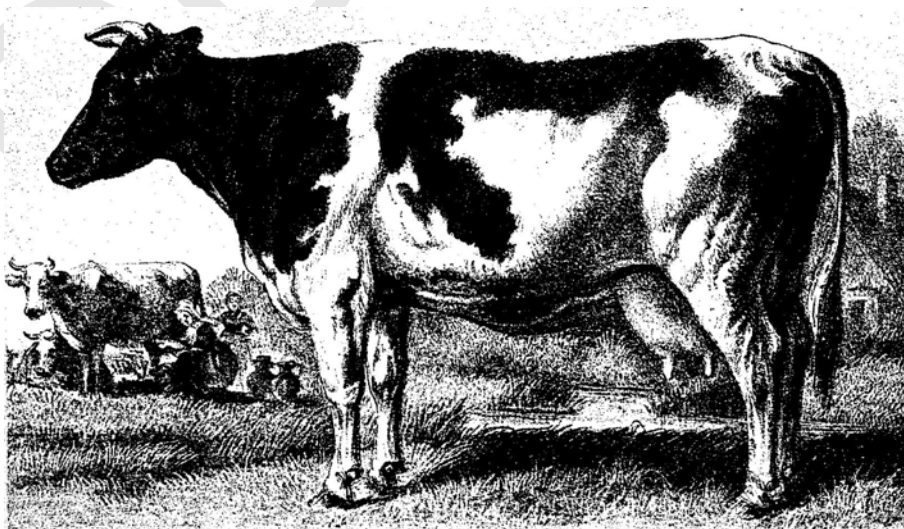
kialakításában. Először 1871-ben a holsteini marha tenyésztőinek egyesülete alakult meg (**holstein**). A lapályfajtát tenyésztők egy része azonban nem értett egyet az elnevezéssel, és 1879-ben megalapították a hollandi marha tenyésztőinek egyesületét (**friesian**). A megbékélés jegyében azonban a két szövetség összeolvadt és fölvette a **holstein-friesian** nevet. Ezzel a névvel illették marhájukat is, s ez a fajta lett az Egyesült Államok legjelentősebb fajtája, elsősorban a *kukorica-övezetben* (corn belt).

A szövetség a törzskönyvön kívül rendszeresen megjelentette *The Advanced Register*-ét, ami a törzskönyvezett fajta-elíteltet vette számításba. A szelekciónál fontos szempont volt, hogy csak a bikáknál helyeztek súlyt az állat küllemére. Az amerikai fajta tejtermelésben mutatott teljesítménye korán megmutatkozott. 1908-ban már belőle került ki a *világ legjobban tejelő egyede*, amelyik éves termelésben 12.472 kg tejet adott. Az amerikai marhatartók korán felismerték, hogy egyetlen fajtánál sem lehet annyira befolyásolni a takarmányozással a tejtermelést, mint a fekete-tarka lapályfajtánál.

A lapályfajták szerepe a magyar állattenyésztésben

A XX. század utolsó harmadától egyre jelentősebb szerepet játszó lapályfajta a hazai állattenyésztésben már régóta ismert volt. Elsősorban a *holland marháról* (11. ábra) szóltak a korabeli adatok: bőven tejel, 30-45 icce tejet ad naponta (24-36 liter). Az egykori szakemberek felismerték, hogy ez a fajta különösen alkalmas a városi lakosság ellátására, mert ez a társadalmi réteg a „hígabb” tejet szereti. A XIX. századi szakvélemény jól példázza a *hazai marhatartás* ellentmondásos helyzetét: Igaz, hogy pl. a svájci, hollandi, stb. fajok elhíresztelt bő tejelők, de vajon, ha esetlegesen a mi magyar szürke (marha) teheneink volnának a nevezett országokban hosszú évek során, ezek nem lennének bő tejelők”. Már az 1857. évi bécsi kiállításon szerepeltek *hazai uradalmi tenyészetekből* származó lapálymarhák. A XX. század elején viszont a holland fajtát a *keletfríz marha* váltotta föl a Hollandiában dúló száj- és körömfájás miatt, ami gátolta a rendszeres kivitelét. A keletfríz marhafajta Németország legjobb tejelő fajtájának számított.

11. ábra: **Hollandi-faj tehén**

Forrás: Pabst, 1860

A kiegyezést követő egy évszázad alatt a *hazai lapálymarha tenyésztéséről* elmondható:

A behozatal a XIX. század elején, majd az 1880-as években főleg a főváros és a nagyobb vidéki települések közelében fekvő uradalmakra korlátozódott, amely szinte kizárólag holland fajta volt.

Az 1900-as évektől a német fekete és vöröstarka (főként wilstermarschi) lapálymarha behozatala került túlsúlyba.

A holland vöröstarka (ijjseli) importja 1913 után megszakadt, és csak 1922-től kezdődött el újra.

A lapálymarhák tartása a későbbiek során is a közép- és nagyuradalmakra korlátozódott, de a keresztezett utódok a paraszti tenyészetek minőségét is javították.

A tejelő típusú fajták megjelenésével nem, vagy csak alig változott meg hazai állattenyésztésben uralkodó általános szemlélet és gyakorlat.

Az első világháború elsodorta a lapálymarha hazai reményeit. A két világháború között sem tudott átütő sikert aratni. Behozatalukra általában akkor került sor, amikor tejhiány lépett föl az országban, de az import mértékének határt szabott a pénzügyi helyzet. A fajtacsoport igényessége gátolta a köztenyésztésben való széleskörű elterjedését. Azok az uradalmak is, amelyek tartották, az országos irányzatnak megfelelően, szimentáli és magyar pirostarka bikákkal keresztezték őket. De ez a *keresztezett állomány* különösen a *Dunántúlon* számottevően javította a *köztenyésztésben* a tehénállomány tejtermelését.

1945 után lépéseket tettek a fajtatiszta lapálymarhák megmentésére, sőt a lapály háttérü egyedek számbavételére is. Erre különösen a Dunántúl, annak is a nyugati része nyújtott kiváló terepet. A lapálymarha iránti érdeklődés újbóli megélénkülése elsősorban **Horn Artúr** akadémikusnak köszönhető, aki 1963-ban javasolta a világon nagy elterjedtségnek örvendő fajta behozatalát. Először a hazai környezethez közelebbi országokból érkeztek vemhes üszők és tenyész bikák. 1966-1972 között azonban a legnagyobb szállítmányok már Hollandiából jöttek, pl. Groningen környékéről. 1973-1974-ben felgyorsult és nagyságrendben is jelentőssé vált a lapálymarha behozatal, amelynek döntő hányada azonban már *holstein-fríz* fajtájú volt. A lapályfajta meghonosításában az *állami gazdaságok* jártak az élen. A termelőszövetkezetek csak az 1970-es évek második felétől vállalkoztak behozatalára és tartására. A tengeren túli fajta iránt – a magas beszerzési költségek miatt – az érdeklődés alábbhagyott, így a figyelem újra az európai, főleg a holland fajta felé fordult. Az országba elsősorban *nőivarú egyedek* kerültek be, s az apaállatok helyett kifizetőbb volt a *termékenyítő anyag* behozatalát bővíteni. A tisztavérű tenyésztés mellett elkezdődött a *magyar tarka marha állomány átkeresztézése* , amely a háztáji és egyéb kiscgazdaságokban is nagy léptekben haladt. 1987-ben a holstein-fríz és a keresztezett állomány aránya már 79,4%-ot tett ki, sőt 1991-ben túllépte a 80%-ot (83,2%). Ezen belül a tisztavérű lapálymarha aránya 25-30% között van. A XX. század végére – egyelőre úgy tűnik – a *magyar tarka marha* a fajtaváltás *kárvallottja* , hiszen csak 18-20%-kal részesedik az ország állományából.

A *tejhasznú fajták* közül a *jerseyt* vették igénybe a magyar tarka marhával történő keresztezéshez, később pedig a *hungarofríz* (50-75% holstein-fríz, 25% jersey, 0-25% magyar tarka) előállításában játszott szerepet. Ez utóbbi fajta a vártnál jóval szerényebb mértékben terjedt el, sőt egyre inkább háttérbe szorult.

A húshasznú fajták közül a *hereford* marha az 1970-es évek elején került be nagyobb számban az országba, a keresztezésekben is szerepet játszik. A *charolaist* tisztavérben is

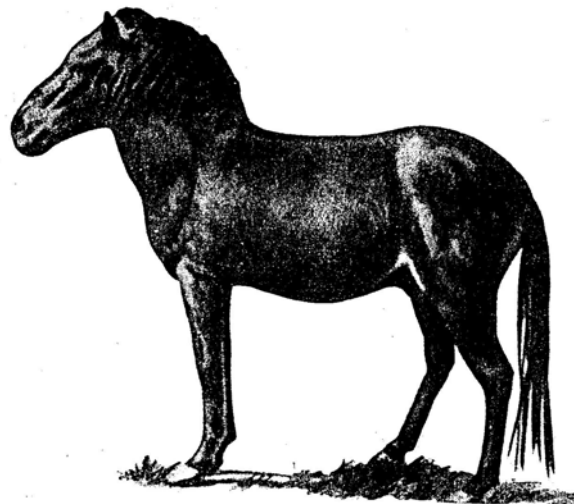
tartják, s keresztezésre is használják. A *limousin* fajta szintén a húshasznú marhák hazai választékát bővíti.

A Kárpát-medencében előforduló fajták között megemlítendő a *kárpáti borzderes* marha, amelyet **Csukás Zoltán** „őshonos” fajtának tekintett. Az egyes típusai között az eltérések aszerint alakultak ki, hogy az egyes völgyekben, medencékben milyen természeti és gazdálkodási viszonyok voltak, sőt hogy honnan származó alpesi borzderest használtak a javításához. A XIX-XX. század fordulóján néhány tenyésztő vásárolt *tej-shorthorn* fajtát is, amivel a szimentáli jellegű pirostarka fajtát kívánták javítani. A testformák javultak, sőt a tejtermelésre is kedvező hatást gyakorolt.

1945 után az egykori Szovjetunióból bekerült néhány *kosztromai tenyészbika* is, amellyel a még meglévő borzderes fajta tejelékenységét igyekeztek javítani, de kísérleti szinten a magyar tarka marha és a kosztromai *kereszteзések* is folytak. Ezt a szovjet fajtát 1944-ben ismerte el a mezőgazdasági népbiztosság, és megszületésével a *Liszenkó-féle új agrobiológia* tudományos létjogosultságát kívánták igazolni a sztálini időszak szakemberei az állattenyésztésben is.

A magyar *lótartás* kultúrájának gazdag hagyománya van. A honfoglaló magyarok fajtáját illetően a mai álláspont szerint a mongol puszták vadlovára, a *takira* vezethető vissza (12. ábra). De már a középkori magyar lóállomány sem volt egységes, amire történelmi forrásaink is utalnak. A magyar lótenyésztés történetében a XVIII. század fordulópontot jelentett. A megcsappant állomány pótlása, a tenyésztés fölkarolása – központi irányítással – nagyarányú fajtaváltást indított el, ami a régi lófajták eltűnéséhez vezetett. Az állami méntelepek létesítésével elkezdődött a tenyésztés tudatos irányítása, ügyelve arra, hogy a táj adottságaihoz illő fajták honosítására, tartására kerüljön sor. A régi, főleg paraszti kézen lévő fajták az 1880-1890-es évekre kiszorultak a köztenyésztésből.

12. ábra: Przewalski-ló
(Mongólia-Tachin-Sah hegység)
(ázsiai vadló)

Forrás: Horn, 1955

Az *ősi magyar ló* eltűnt, esetleg elvéve fordult elő az erdélyi parasztnál. Ezt a fajtát **Kovácsy-Monostori javítatlan paraszt lónak** nevezte (13. ábra). A *javított magyar ló* vagy parlagi ló tájanként változott – a parasztság közel két évszázadon át ezt fajtát tartotta – aszerint, hogy milyen fajtát használtak a keresztezéshez. Az *erdélyi ló* a régi magyar lóval azonos, de mutatja a paraszti tenyésztés hatását. Az erdélyi lófajtákon belül elkülönült egymástól a *székely ló* és a *mokány ló*. Ez utóbbinak a létezését **Hankó Béla** nem fogadta el, de más szakemberek a Keleti-Kárpátok egykori tájfajtájaként ismerték. A *békási* tájfajta a *hucullal* rokon, de nemesebb fajtát jelöl. A hucul ló *tarján* származék – jelentős *taki* vérrrel – és szintén a Keleti-Kárpátok vidékén honos. Számon tartották még az apró termetű *podóliai* fajtát, amely eljutott az Alföldre és Észak-Dunántúlra is. Baranyában a XX. század elején teherhordásra vették igénybe a török vagy *szlavóniai* lovat. Dunántúl nyugati részének hidegvérű fajtája a *pinkafői* és a *muraközi ló* volt. Eredetük Stájerországba és Karinthiába vezet.

13. ábra: Magyar parasztlóvak a 19. század elején

Forrás: Dóczy, 1934

A *hazai tenyésztés* révén kialakult fajták közé tartozik a **nóniusz**, aminek eredete a napóleoni háborúk időszakába nyúlik vissza. Hadizsákmányként egy Nonius nevű anglo-noman mén 1816-ban Mezőhegyesre került. *Nonius Senior* közel két évtizedig volt tenyésztésben. A törzsmén ivadékaik közül további ménekkel folytatták a tenyésztői munkát, időnként rokontenyésztést alkalmazva, aminek eredményeként egy konszolidált fajta alakult ki, közepnehéz katonai háttas és hámos típus, a hadsereg igényeihez igazodva. Angol telivér mének révén kiküszöbölték a nem kívánatos hibákat. S egy genetikailag stabil, egyöntetű fajta született meg. Jóllehet 1945 után megszűnt a ló katonai használata, jelentősége megmaradt, a köztenyésztésben, főleg az Alföldön terjedt el, mint igásló.

A **Furioso-North Star** az 1785-ben alapított Mezőhegyesen kitenyésztett fajta, korábbi nevén *mezőhegyesi félvérként* ismert. Kialakulása 1841-től számítható, amikor a Furioso nevű angol telivér ménnel kezdték meg a fedezetést. 1852-ben Mezőhegyesre került a North Star telivér mén, amelyikkel főleg az angol háttérű kancákat fedeztették. 1867 után *Kozma Ferenc* irányításával a két mén utódait egymás között tudatosan tenyésztették. A visszakeresztezéssel sikerült kialakítani egy angol félvér fajtát, amelyek igáslóként és hintóként is beváltak, sőt a hadsereg háttaslóként használta. A XX. század háborúi megtizedelték az állományt. Szerencsére a köztenyésztésben is elterjedt, így lehetőség nyílt fennmaradására és a tenyészállomány megújulására.

A fajtaalapító **gidrán** gyökerei Egyiptomból eredeznek. A spanyol kancától származó Gidran II nevű utódmén került Mezőhegyesre és a gidrán fajta alapítójává vált. 1855-től önállóan törzskönyvezték, s azóta lehet önálló fajtáról beszélni. Kialakításában angol telivér méneket is használtak, majd alkalmazták fajtatiszta gidrán ménnel a visszakeresztezést. Az első világháborút követő román megszállás során csak 13 egyed maradt belőle az országban, s ebből kellett a fajtát megújítani. 1990. évtől a kancacsaládok még föllelhető egyedei vásárlás

útján visszakerültek a hazai tenyésztésbe. Egyúttal sikerült megmenteni a köztenyésztésben lévő gidrán háttérű egyedeket is.

A **Shagya-arab** fajta Bábolnához kötődik, amely kezdetben Mezőhegyes filiájaként (fiókja) működött. 1816. évi határozat alapján kezdték el a bábolnai kancákat keleti eredetű ménekkel fedeztetni. Innen számítható a bábolnai arab lótenyésztés korszaka. E fajta története is kapcsolatos a napóleoni háborúkkal és báró Fechting közel-keleti vásárlásaival. Amint *Mihók Sándor* írja: „Az eredeti bábolnai és radautzi kancák (családok) ivadékainak eredeti arab ménvonalaktól származó ivadékai, a fajta legelterjedtebb törzse után shagya-arab néven kerültek 1978-ban önálló fajtaként nemzetközi elismerésre.”

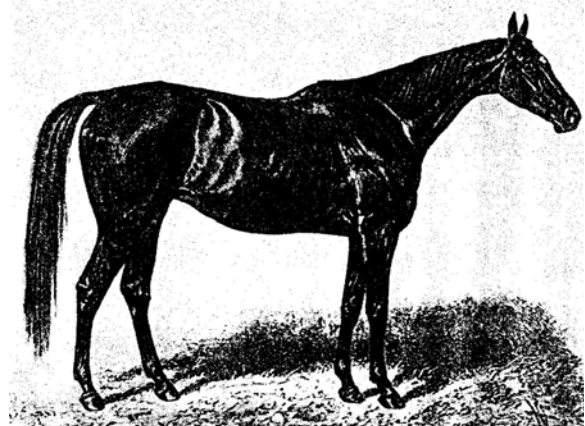
A **kisbéri félvér** az egykori ott fekvő Batthyány-uradalomban alakult ki. Az angol telivérek mellett egyéb fajtájú állomány is került Kisbérre. Gondos szelekcióval és angol telivér mének fedeztetésével megszületett egy angol telivérhez közel álló, de tömegesebb, nagy munkabírású hátsó típus. Felhasználták a trakehneni fajtát is. A háborús események komoly károkat okoztak. A megmaradt törzstenyésztésből és a köztenyésztésből kikerülő egyedekből egy modern sportló típust alakítottak ki.

Mozgalmas múltat tudhat maga mögött a világfajtaként számon tartott **lipicai ló**, amelynek története nyolc törzset foglal magába. A fajta múltja négy évszázadot ölel át, és a névadó Lipizzához kötődik. Az arab ló hatását a *Siglavý* nevű mén fémjelezte. A ménes viharos időket élt át, többször kellett áttelepíteni, így 1809-1815 között Mezőhegyesen található. A spanyol lóra épülő fajta a díjlovaglás, fogathajtás lovainak zömét adja. A mai hazai állomány nagysága több mint 400 egyedet foglal magába. A Kárpát-medencében az egykori bars-megyei Kistapolcsányban, az erdélyi Fogarason és Szilvásváradon található lipicai ménes. A fajta nem hazai nemesítésű.

Az **angol telivér** meghonosítása *Széchenyi István* és *Wesselényi Miklós* nevéhez kapcsolódik. Ennek a fajtának a korszaka a reformkor várakozásteli évtizedeiben lendületet adott a magyar állattenyésztés fejlődésének. Széchenyiék 1822-ben a **hazai lóversenyzés** elindításán fáradoztak. 1824-ben életre hívták a *Pályafuttatási Társulatot*, s 1827-ben került sor az első versenyre. Az **első méneskönyv** 1832-ben látott napvilágot. A kiváló egyedek között világhírűek is akadtak, így *Kisbér* a csodakanca, és *Kincsem* (14. ábra), szintén kanca, amelynek szobrát *Vastagh György* mintázta meg és a Mezőgazdasági Múzeumban található. Volt mit tanulni az angoloktól, hiszen fajtájuk megszületésének feltételeit I. Jakab (1603-1635) teremtette meg a lóversenyzés megszervezésével.

Az angol telivér **ménescönyvének** első kötete 1793-ban jelent meg. A fajtában az ősi *galloway* ló és a **keleti** (Berley Turk, Darley Arabian, Godolphin Arabian) mének vére csörgedez.

14. ábra: „Kincsem” kanca

Forrás: Éber, 1961

A **hazai juhtenyésztés fajtatörténete** is bővelkedik megoldatlan kérdésekben. A racka eredete – a magyar szürke marhához hasonlóan – eltérő vélemények keresztútjében áll. Már közel évszázada foglalkoztatja a hazai szaktudományt ennek az ősi fajtának a származása, továbbá az, hogy mikor kerülhetett be a Kárpát-medencébe. A fajta (magyar racka, hortobágyi racka) a XVI-XVII. században tűnt föl, helyi nemesítés vagy délről behozott fajtaként. Az is bizonyosnak tűnik, hogy a honfoglalás-kori leleteknél a szarvak nem 45 fokos szöveget zárnak be, hanem nagyjából vízszintes tengely körül csavarodnak. Általánosan elfogadott vélemény az is, hogy Magyarországon a XVII. században a legelterjedtebb fajta a magyar juh volt, amit a rackával azonosítanak. A racka juhra vonatkozó első adat 1648-ból származik, a gyalui uradalmi összeírásban. A racka elnevezés *racsko* formában 1799-ben bukkant föl írott alakban. Eredete nem tisztázott. Annyi bizonyos, hogy Magyarországon a XVII. században a „tekeredett szarvú” *krétai juhot* (Kréta szigete az őshazája, ahonnan Törökországon és Erdélyen keresztül jutott az Alföldre), a XVII-XVIII. század fordulóján pedig a „pödrött szarvú” *juhot* nevezték magyar juhnak. Az utóbbival együtt jelent meg a Kárpát-medencében a harmadik racka-féle, amelyet *oláh* (török, rác, pursa, macedon) juhoknak (rackának) nevezték. A *szarvcsapok* alapján valószínű, hogy a *XVI-XVII. században* a **krétai** és az **oláh juh**, a *XVII-XVIII. századtól* pedig a **moldvai juhok** jutottak el a Kárpát-medencébe, és a *XVIII-XIX. század* fordulóján jelentek meg a **magyar** (debreceni) **rackák** (15. ábra). A *gyapjú hosszúsága* a XVIII-XIX. század fordulóján ismert adatok alapján a magyar rackánál rövidebb volt, mint a többi fajtánál. Mindhárom fajta a hosszúgyapjas juhok csoportjába tartozik.

15. ábra: Magyar racka kos

Forrás: Éber, 1961

A gyapjú színe egységesen *fehér* volt, bár Erdélyben már a XVII. században felbukkant a *fekete* színű racka is. Ez utóbbi állomány nagyságát az 1940-es évek elején 500 darabra becsülték. A *debreceni* fekete rackanyáj 150 darabot tett ki. Ez idő tájt Ecseg-pusztán és Hajdúbozsörményben is előfordult még belőle nagyobb létszámú állomány. A racka elterjedése, Európában való megjelenése összefügghet a *török hódítással*. Így hazánkban kezdetben a *krétai juh*, majd később a *moldvai* és végül az *oláh juh* néven ismertté vált racka juhok terjedtek el. Őshazájuk Kis-Ázsia, Mezopotámia, Közép-Ázsia lehetett. A világ többi részén – nem sok helyen – izolált környezetben találhatók. Európában csak a Kárpát-medencében honosak

A *gyimesi racka* a székelyek és a csángók juhajtája. Elnevezése *Döhrmann Viktortól* és *Schandl Józseftől* származik. A **cigája** a XVIII. században került be a Kárpát-medencébe (16. ábra). Feltehetően kisázsiai eredetű. További elnevezései: *berke*, *zombori juh*, *oláh juh*. 1918 után tenyésztése a Duna-Tisza közé szorult vissza. Ezen a vidéken tejelő változatát is kinemesítették. Erdélyben a fekete fejű fehér cigája mellett fekete változata is előfordul. A **curkán** (curkán racka, vlach juh, burszán, pursa) – a Hajdúságban pursa névvel illették az oláh juhot – fajta Erdélyben az 1940-es évek elején nagy számban fordult elő. A Partiumban is meghonosodott *fésűs-gyapjas merinó* fajtát a paraszti állattartás is kedvelte, gyapjáért és

tejéért tartották. A **cikta** vagy tolna-baranyai svábjuh a XVIII. században behozott dél-német fajta honosodott változata. A **merinó** fajta tenyésztése Magyarországon II. József 1786-ban kiadott rendeletével indult útjára. A gyapjú-hasznú tartásának virágkora a XVIII. század közepétől egy évszázadig tartott.

16. ábra: Cigája anya

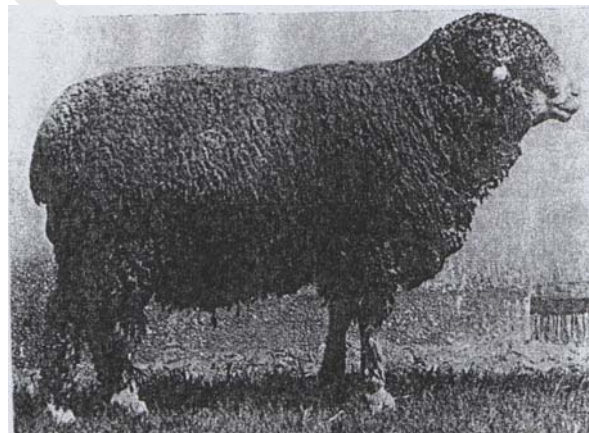

Forrás: Éber, 1961

A fajta eredete Észak-Afrikába vezet vissza, ahonnan átkerült az Ibériai-félszigetre, ahol gyapjútermelő képességét kinemesítették. Pontosán nem ismert, hogy az *ókori Karthágóból* került ide, vagy az *arabok* révén a Kr.u. VII. században. A merinó juh a XVI. századig csak Spanyolországban fordult elő. Európa többi részén csupán a XVIII. században honosodott meg. Az angolok vele folytatott hazai elterjesztése kudarcot vallott. De Ausztráliába kikerülve sikeres pályát futott be. A franciáknál is eredményes volt a honosítás, az 1786. és az 1799. évi behozatalból alakították ki a *rambouillet* fajtát.

A merinó juh fajta típusa – a gyapjúkonjunktúra megszűnésével – változott Magyarországon is. A durvább gyapjas **magyar fésűs-merinó fajta** megszületése az 1920-1930-as évekre tevődik, és az Alföldön vált népszerűvé. A paraszti állattartásban is kedveltségnek örvendett. Az „ósi” racka tartásának csak néhány szigete maradt fenn a XX. század közepéig az 1920 utáni Magyarország területén. A juhállomány döntő hányadát a merinó vagy merinó származék adta (17. ábra).

17. ábra: Magyar fésűs merinó anya

Forrás: Éber, 1961

A juh fajták hazai történetében megemlíthető még a török hódoltság előtt bekerült – német telepesek révén – pl. a *német parlagi juh*, amelynek további sorsáról nem állnak rendelkezésre adatok.

(Napjaink fajtáiról, köztük a szapora merinóról már korábban történt említés.)

A **sertéstartás** gazdag fajtaválasztéka jelzi, hogy elterjedt háziállatról van szó, ami a tájfajták bőségében mutatkozott meg. De az sem kizárt, hogy néhány helyi fajtát tájanként másként neveztek. Valószínűleg az altípusok azonosak voltak a Kárpát-medencében. Enesei **Dorner Béla** (mezőgazdasági szakíró – 1869-1954) a következő fajtákat említi: *bakonyi, szalontai, lengyel, hegyi, mangalica, báznai*. **Hankó Béla** (zoológus – 1886-1959) nyolc fajtát sorakoztat föl: *szalontai, tüskésszőrű, bakonyi, alföldi (magyar disznó), réti, siska, túrmezei, hegyi*.

A történelmi források szerint a Kárpát- medencében az alábbi sorrend állítható föl:

Történelmi sertésfajták: szalontai, bakonyi, lengyel vagy hegyi, tuskésszörű erdélyi

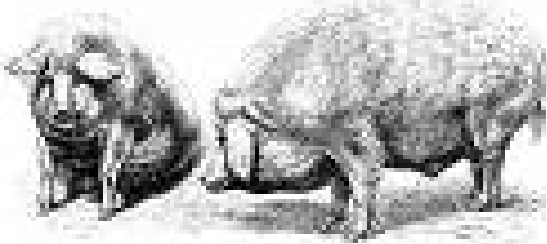
Mangalica- félék: szőke, fekete, fecskehasú változat

Hússertések csoportja: cornwall, berkshire, yorkshire (a XX. század közepéig)

A tájfajták kialakulásában bizonyára részt vettek az európai primitív fajták is. Közéjük tartoztak a *szláv-kelta-ibériai sertések*. Ezek őseit a rómaiak nemesítették és tartották. Hogy mekkora szerepet játszhat egy primitív fajta a későbbiek során, azt fémjelzi a *seelandi sertés*, amely hozzájárult a híres *dán lapálysertés* megszületéséhez. A *göndör-szörű sertések* kialakulása a rómaiakhoz és a népvándorlás-kori népek állattartásához kötődött. Legjelentősebb képviselőjük majd később a *mangalica* fajta lesz.

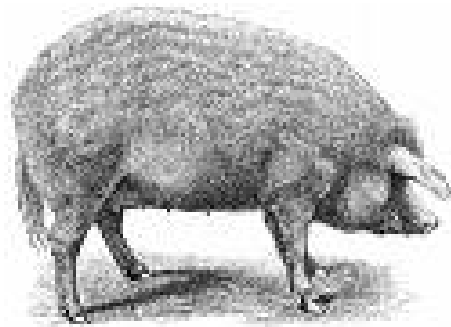
A **bakonyi sertés** (18. ábra) gyökerei feltehetően a keltákig nyúlnak vissza. Tenyészterülete főleg a Dunántúlon volt, de átterjedt a Mátra-Bükk vidékére is. Tartása a XIX. század közepével lezárult. A bakonybéli és a tihanyi bencés apátságok XI. századból származó okleveleiben szó esik a Bakony erdőségeiben makkoltatott sertéscsordákról. A Sárközben *kese* disznóként említették. Bár az országban már régen kihalt, az 1950-es években a horvátországi parasztok még tartották. A **szalontai sertés** (19. ábra) eredetéről megoszlanak a vélemények. Nagytestű, erős alkatú fajtáról szólnak a korabeli leírások. Az 1830-as évektől terjedő mangalica fajta szorította ki a hazai sertéstartásból. Utolsó képviselője feltehetően a mangalicával kevert új szalontai vagy **vörös mangalica** fajta volt. A **siska** valószínűleg nem ősi fajta. Elképzelhető, hogy a bakonyinak egy helyi változata, elnevezéssel is megkülönböztetve (siska=lelőgő fülű). Horvátországban az 1970-1980-as években széles körben tartották. Az **ősi alföldi sertés** esetén föltehető, hogy a korábbi századokban a Balkánról feljövő sertésfajták kereszteződtek az ősi alföldivel, aminek révén megszületett az ősi alföldi magyar zsírsertés (Hankó Béla említi).

18. ábra: **Bakonyi sertés**

Forrás: Enesei Dorner, 1925

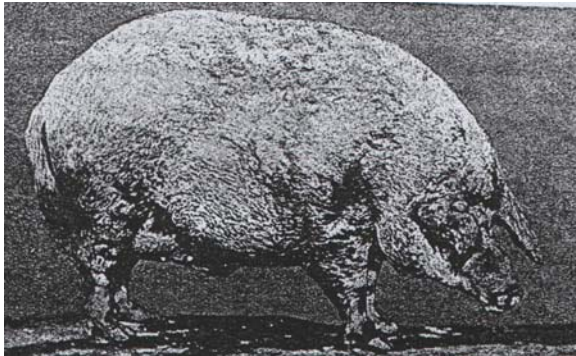
19. ábra: **Szalontai sertés koca**

Forrás: Enesei Dorner, 1925

Vélhetően ez volt a mangalica alapfajtája, és a behozott *sumadja* fajta (20. ábra) csak javította az ősi magyar zsírsertés zsírtermelő hajlamát. A **túrmezei** sertésről sincs egységes vélemény. De viszont az is tény, hogy a horvát parasztok az 1950-es években még tartották ezt a külterjes tartású fajtát. Egyúttal az sem zárható ki, hogy ez a fajta a sumadja helyi változata volt. A **lengyel** (hegyi) sertés a szláv sertés tájfajtája. **Dely Mátyás** – a Hortobágy legendás állatorvosa (megh. 1918-ban) – *surányi* nevű fajtaként ismertette. A **tuskésszörű erdélyi** fajtát Hankó Béla említi, amely a Kárpátok vonulatának vidékén alakult ki. Ismeretes még a *túróci* vagy oláh sertés (21. ábra) megnevezés is.

20. ábra: Szerb sumádia mangalica

Forrás: Enesei Dorner, 1925

21. ábra: A keskeny, csapottfarú, magas sörtetarajú romániai tüskés sertés

Forrás: Enesei Dorner, 1925

Az 1800-as évek közepétől az 1950-1960-as évekig a **mangalica** fajta volt az ország legelterjedtebb sertésfajtája. Erdélyben is népszerűségnek örvendett. Terjedésének kedvezett, hogy megjelenése idején megélnékült a kereslet a zsírsertés iránt. Színváltozatai közül a *szőke* került az élre, ezt követte a *fekete*, majd a *fecskéhasú* típus. Ez utóbbi változat a szőke mangalica és a szerémségi tájfajta keresztezéséből alakult ki. A **szerémségi sertés** 1526 után terjedt el a Dráva-Száva közben, és 1849 után eljutott a bihari Esztárra, ahol **Szunyogh Bertalan** a fekete színű szerémségi fajtát a szőke mangalicával keresztezte, aminek eredménye lett a fekete és a fecskéhasú mangalica változat. De a mangalicának *barna* színű változata is ismert, amelyet barisnak neveztek a korabeli források. A **báznai** sertés a mangalica és a berkshire (kan) angol fajta keresztezéséből született meg Erdélyben, Ehrlich nevű medgyesi földbirtokos révén, az 1870-es években. A köztenyésztésben is gyorsan elterjedt. A XIX. század második felétől a mangalica egyeduralma egy időre megszabta a hazai sertéstartás irányát. Jelentőségét tovább növelte, hogy a gomba módra szaporodó *nagy hizlaló-telepek* is ezt a fajtát részesítették előnyben. A fajta kiváló zsírtermelő-képességét érvényre tudta juttatni a kukoricatermesztés széleskörű elterjedésével.

A *hússertések* megjelenése az 1870-es évekre tehető, ami jelezte a fogyasztói igény változását. Ezt észlelték azok a bácskai és torontáli gazdák is, akik jórészt kukoricát termesztettek, hogy angol hússertéseket hoztak be, próbálkozván honosításukkal. Kétségtelen viszont az, hogy a tejgazdaságok terjedése és a hússertés térhódítása kapcsolódott szorosan egymáshoz. A tenyészállat behozatal azonban csak 1929-től vált rendszeressé Angliából, majd Németországból.

A legkorábban behozott angol fajták közé tartozott a **berkshire** fajta, amely Anglia délnyugati részén alakult ki a XIX. század elején, gondos tenyésztés eredményeként. Főleg Erdélyben, Bácskában és Torontálban honosodott meg. Belőle készítették a brassói és a nagyszebeni hentesek a húsos szalonnát, ami kolozsvári szalonna néven is ismert. A tartásra nézve nem olyan igényes volt, mint a fehér angol hússertés fajták. A **cornwall** sertést Dél-Angliában nemesítették ki, noha csak 1910-ben vált ismertebbé. Ezt a fajtát is behozták az országba, ami Pick Oswaldnak köszönhető, aki a magyar mezőgazdák szövetkezetének volt a szakértője. Gyorsan terjedt, Vas, Zala, Sopron megye parasztgazdaságai is tenyésztették. A mangalica kocákat gyakorta keresztezték cornwall kanokkal, mert a *baris* (ordas) színű malacokból kitűnő hizóállat vált. Az 1920-as években is ajánlották tenyészállatok behozatalát.

A **lincolnshire** sertés is azon régi fajták közül való, amely hazánkba is bekerült az 1870-es években. Ezt *Tormay Béla* az FM miniszteri tanácsosaként említette az 1878. évi párizsi világkiállítás kapcsán. A **yorkshire** fajta az 1790-1800-as években tűnt föl Angliában, amelynek több helyi változata is volt, végül az említett néven vált ismertté. Kitűnő növekedési erélye miatt hazánkba is behozták és tenyésztették. Darányi Ignác földművelésügyi minisztersége alatt az állattenyésztési osztály vezetője, *Pirkner János* miniszteri tanácsos több ezer yorkshire fajtájú tenyészállatot hozatott be és osztott szét kedvezményes áron a gazdaságok között. Az 1920-as években a nagybirtokon elsősorban yorkshire fajtát tartottak, sőt Dunántúlon, Vas és Sopron megyében a paraszti állattartó kisgazdaságok is. Jelentős számú tenyészetben fordult elő a berkshire, a cornwall és a lincolnshire fajta is. Ez utóbbinál a hústermelés hizodalmassággal párosult, de nem olyan mértékben, mint a mangalicánál. Az 1920-as évek második felétől pedig jelentős számú **német nemesített sertés** került be az országba.

1923-ban megalakult a **Hússertésenyésztők Országos Egyesülete**, amit 1926-ban a **Mangalicatenyésztők Országos Egyesületének** a megszületése követett. A hússertés terjedése nem volt töretlen, országgrészenként eltérő ütemben és arányban zajlott. Az állami állattenyésztési politika nem sokat tett a hazai sertésenyésztés fejlődéséért. E nagyarányú munkából oroszánrészt vállalt a Hússertésenyésztők Országos Egyesülete, annak két meghatározó egyénisége, enesei **Dorner Béla** és **Kertész Ferenc**. A fajtaváltásból kivette a részét a parasztság is, ami végül megszabta a jövőbeni sertéstartás irányát. A keresztezésből származó előnyöket a kisgazdák is számításba vették.

A második világháború utáni korszakban – a kezdeti nehézségek ellenére – folytatódott az 1930-as években elindult folyamat, és 1962-ben már az ország sertésállományának 61,6%-át a **hússertés** tette ki, a mangalica 5,5%-kal, a keresztezett állomány pedig 32,9%-kal részesedett. Az 1967-ben meghirdetett **sertés-program** a mangalica-korszak végét jelentette, aminek hatása érvényesült a háztáji állattartásban is. A **hibridizáció** gyakorlati megjelenése új alapokra helyezte és **sikerágazattá** tette a hazai sertésenyésztést. A hazai nemesítésű fajták közül megemlíthető a **magyar nagy fehér hússertés**, amely az angol nagy fehér hússertés honosításából született meg, egyéb fajták bevonásával (angol, német, svéd). A **magyar lapálysertés** fajtát 1980-ban ismerték el. Alapját a svéd lapályfajta jelentette, de mellette felhasználták még a holland és a német lapályokat is. Említhetnők még – a hibridizáció során használt fajták – a dán lapályt, a duroc és a pietrain fajtát, a belga lapálysertést, stb.

A **hazai tenyésztésű hibridek** első képviselői között szerepel az 1960-as évek közepén a Herceghalmon lévő Állattenyésztési Kutató Intézetben, **Csire Lajos** vezetésével előállított, **Hungahib 39-es** fajta-konstrukció, és az 1960-as évek végén **Anker Alfonz** irányításával megszületett **Ka-hyb**, amelynek tenyésztési programja rotációs keresztezésre épül.

A Kárpát-medencében a **baromfitartás** mindig jelen volt, de az állattenyésztési politika, a tudományos kutatás, sőt még a statisztika is mostohán bánt vele. Ebben az ágazatban indult utolsóként a nemesítéssel összekapcsolt fajtaváltás is. A két világháború között sem változott a korábbiak során kialakult, a mezőgazdaság egészéhez viszonyítva, még **külterjesebb** állapota. Ennek ellenére igen **jövedelmező** ágazatnak bizonyult. Az állománysűrűség legmagasabb aránya a **búza- és a kukoricatermő vidékekre** esett. A **hagyományos lúdtartás** a folyószabályozások miatt visszaszorult. A XX. század első felében viszont a kacsállomány növekedett. Míg a **kacsa a kisparaszti gazdaságokban**, addig a **liba a nagybirtokon** és a nagygazdánál örvendett nagyobb népszerűségnek. A tyúktartás megtartotta korábban is élvezett fölényét. A **pulyka** – noha régóta ismert – csak a XIX-XX. század fordulóján vált jelentőssé, még fő tartási körzetében, a **Dél-Alföldön** is. A kertés tanyák kedvelt baromfi-

féleségének számított. Az Alföld a hazai baromfitartásban a *húselőállítást* jelentette, a Dunántúlon a *tojástermelést* illetve az elsőbbség. Erdélyben és a Felvidéken a két haszonvétel aránya kiegyenlített képet mutatott.

A legelterjedtebb tyúkfajta a **paraszt tyúk** (magyar parlagi tyúk), amelynek kialakulásában szerepet játszhatott a tatárjárás idején bekerült nagyobb testű *ázsiai tyúkféleség*, a török hódoltság korában a *balkáni* és a *mediterrán* eredetű fajták, továbbá a *XVIII. század telepesei* által behozott fajták. A XVIII-XIX. században már többé-kevésbé egységes típussal lehetett számolni. A XIX. század végétől meginduló fajtanemesítés eredményeként az 1930-as évek közepén a hazai tyúkállomány 80%-a keresztezéssel javított, 15%-a még a parlagi fajtához számított, és 5%-a külföldi fajta volt. Az 1880-as években hozták be az amerikai **sávozott plymouth**-ot, az 1890-es években az angol fehér és sárga **orpington**-t, majd az 1930-as években a **Rhode Island**-i fajtát. A paraszti baromfitartás révén maradtak fenn a már kinemesített hazai fajták, ugyanis a második világháború harci eseményei elpusztították az állami kísérleti telepek állományait. Végül ezeket a fajtákat a *hibridizáció* szorította ki véglegesen a köztenyésztésből. Honosult fajtának tekintjük az **erdélyi kopasznyakút**, amely török örökségnek tekinthető. A **bosnyák tyúk** szintén honosult fajta, és az 1950-es évekig tartották. A **sárga magyar**, a **fedett** és **kopasznyakú kendermagos** fajtákat, mint őshonos magyar baromfiféléket mind a mai napig használják anyai vonalra alapozott keresztezések során. A *tojóhibridek* közül három évtizedre tekint vissza a *Tetra SL*, továbbá a *Hy Line Brown* és a *Shaver*, amelyekre a hazai tojástermelés döntő hányada épül.

A **lúdtartásnak** szintén régi hagyományai vannak a Kárpát-medencében. A parlagi fajták mindenütt előfordultak. A sokoldalú hasznosításból kiemelendő a libamáj-termelés. A **magyar parlagi lúdnak** számos színváltozata, egyúttal *tájfajtája* alakult ki. A parlagi fajta javítására hozták be a **toulousei** fajtát, amelyből az **emdeni** ludat is nemesítették. Az 1880-as években tűnt föl a **fodrostollú** fajta, amely délkeletről került be a Kárpát-medencébe. Feltehetően a Duna-völgye és a Fekete-tenger környéke megszületésének színtere. Napjaink hazai nemesítésű fajtái közül a **sentesi nagyfehér** és a **magyar nemesített alföldi** fajtát említhetjük. A *hibridizációval* elsősorban hús- és májtípusú fajtákat állítottak elő.

A **kacsa** a parasztság legfontosabb viziszárnyasa volt. Míg a libát leginkább eladásra nevelték és tolláért tartották, addig a kacsa a *család ellátását* szolgálta. A **magyar parlagi kacsát** ősi fajtaként tartották számon. Elsősorban *fehér* színű változata terjedt el, de előfordult tarka, barna, fekete és szürke színváltozatban is. A *törökök* által behozott fajták beleolvadtak a hazai állományba. A XX. század elején a francia **roueni** fajtával, majd a két világháború között a **pekingi kacsával** javították a parlagi fajtát. Ez a típus még napjainkban is előfordul az *alföldi tanyákon* és *Erdélyben*. Napjainkban a pekingi kacsa hazai nemesítésű változatai: *hortobágyi pekingi* és a *szarvasi K 94* fajta.

A **pulyka** az Újvilág ajándéka. Főleg a *Duna-Tisza közén* terjedt el fekete és fehér változatban. A külterjes tanyás tartás fennmaradt a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezéséig. A **magyar pulykát** (fehér változat) a mexikói fajtával nemesítették. A **rézpulyka** Boszniából került be. A **bronzpulyka** a legrégebb fajta, amely az egész világon elterjedt. Bekerült a Kárpát-medencébe is, ahol keresztezésre használták, de fajtatisztán is tartották. Az ország legismertebb fajtája lett. A hagyományos paraszti pulykatartás visszaszorulása egybeesett a bronzpulyka eltűnésével, amely az 1960-as években következett be.

A **gyöngytyúk** gyakori szárnyas volt a parasztportákon. Főleg az Alföldön maradt fenn folyamatos tartása. Leggyakoribb a *kékesszürke* és a fehér színű változata. A ház körüli tartása az *állati kártevők* elleni védekezésben is nagy segítséget jelentett. Modern fajtái közé tartozik a *Hortobágyi hibrid* fajta, amely azonban korszerű tartást, takarmányozást igényel.

A **galambtartás** a Dél-Alföldön a tanyás gazdálkodás tartozékának számított. De Erdélyben is gyakori volt már tartása a XVI-XVII. században. A dél-alföldi tanyák jellegzetes építményei voltak a galambdúcok és a galambházak. Különösen a *Szeged környéki tanyavilág* jeleskedett tartásában. Hazai nemesítésű fajták is születtek: *magyar tyúkgalamb*, *alföldi keringő*, stb.

A **kecsketartásnak** nincs önálló kultúrája. Hazai története a *tiltások* és *szabályozások* sorozatából áll. A köznévelkedés a szegény ember teheneként ítélte meg. Feltehetően őseink is hozták magukkal, de a Kárpát-medencében élő népek is tartották. A **parlagi kecske** őshonos fajtának számít. Noha elismert tájfajtái nem voltak, mégis különbséget tettek *egyres tájak kecskefajtái* között. Így számon tartották pl. a **jászsági kecskét** (szürke színű). Az Alföldön a *fehér* változatot tartották. Az Északi-hegyvidéken a *szarvált tarkát* részesítették előnyben. Hozzá hasonlóan Erdélyben és a Felvidéken is. 1915-ben létesítették az első *törzstenyészetet* a hazai *tejelő fajta* kinemesítésére. A második világháború éveitől újra felvetődött a *törzsnévelkedés* létesítése, ami azonban csak rövid próbálkozásnak bizonyult. A nemesített magyar kecske megszületésére továbbra is várni kell!

A **szamárnak** mint háziállatnak a megjelenése az ókori világba nyúlik vissza. Homérosz még nem említette. Itáliába jóval később jutott el, ahol *asinus*-nak vagy *somaro*-nak is nevezték, ami teherhordó állatot jelent. A *Kelet állataiként* honosodott meg Európában. Bevonult a *kereszténységbe* is, mint az alávettség jelképe. A hazai tartása az 1920-as évektől látványosan háttérbe szorult, és csak a háborús években vált újra jelentősebbé a lóállomány pusztulása miatt. A szamarak zömét a *Dunántúlon* tartották. De kötődött a *szőlő-gyümölcskertkultúrához*, a *pásztorkodáshoz*, és gyakran a *nem mezőgazdaságból* élő népességhez. A szegény ember lovaként maradt meg közmegítélése. A juhtenyésztés fénykorában sokféle tartották, de rendszeres szamártartás nem volt a Kárpát-medencében. Szaporításának fő akadályát a *szamárcsődörök* hiánya okozta. De mivel nem volt igény az öszvérről, így az apaállatok iránt sem volt különösebb érdeklődés. Hazánkban *idegenkedtek* tartásától, ugyanakkor a *Mediterráneumban* az öszvér tartásának jelentős hagyománya alakult ki. A francia *Pointonban* folyó tenyésztéstől messze elmaradtak a hazai próbálkozások, így a *bábolnai* és a *mezőhegyesi ménésbirtok* szerény nagyságú öszvértenyésztései. (Megjegyzendő, hogy amennyiben az anyaállat a ló, akkor *lóöszvérről*, ha pedig szamár, akkor *szamáröszvérről* beszélünk. A hazai köznyelvben a *szamáröszvér* volt az öszvér, a lóöszvér pedig a *müli*. A két állatfaj keresztezését a *kisázsiai népek* „találták föl.” Az ókori mezőgazdaságban előszeretettel tartották, noha a *mózesi törvények* tiltották „előállítását.”)

A Kárpát-medence gazdasági állatai közé kell sorolni a **bivalyt** is. Általánosan elfogadott vélemény, hogy őshonos gazdasági állatfajról van szó. Az 1911. évi összeírásról 150 ezer egyedről van tudomásunk. Igénytelensége miatt különösen *Erdélyben* örvendett nagy népszerűségnek. De *Somogyban* és *Zalában* is megszokott háziállatnak tekintették. Tartásának gyakorisága mindig összefüggött az ország gazdasági helyzetével. Tájfajtákról nincs tudomásunk.

A **méhészet** kettősséget takar, egyrészt paraszti haszonvétel, másrészt üzemi ágazat. A kaptáros típusa már nem tudott beleilleszkedni a paraszti gazdálkodásba, egyúttal az ún. népi méhtartás fölött is eljárt az idő. Így naivitásnak tűnt az 1930-as évek állami próbálkozása, amely a korábbi kasos tartás korszerűsített változatát kívánta újra a régi idők rangjára emelni, és a parasztság körében elfogadtatni. Egyúttal a nagybirtok is csekély érdeklődést mutatott az árutermelő méhészet iránt.

A hazai **selyemhernyótartás** hazai története két és fél évszázadot ölel át, amely a faluhoz kötődött, de nem a paraszti gazdálkodáshoz. Az iránta megnyilvánuló érdeklődést mi sem

jelzi jobban, mint az, hogy 1957-ben jelent meg egy vele foglalkozó szakkönyv, majd az 1980-as években egy kandidátusi értekezés. Ezzel lényegében lezárult a magyar selyemhernyó-tenyésztés története.

A hazai állattenyésztés a mezőgazdasági kiállítások és vásárok tükrében

A helyi és országos mezőgazdasági seregszemlék kiváló terepet nyújtanak a mezőgazdasági termelés színvonalának bemutatására. Magyarországon kezdetben ezek az ismétlődő számvetések elsősorban a hazai mezőgazdaságban rejlő *lehetőségekről* adtak számot, nem pedig az ország mezőgazdaságának általános színvonalát tükrözték. Nem beszélve arról, hogy a nagybirtoknak is csak egy szűk rétegében dívó gazdálkodásról adtak képet. A paraszti – főleg a kis-és közép-paraszti – gazdaságok eredményeinek a bemutatása elenyésző nyilvánosságot kapott. Ezek a kisgazdaságok – főként az állattenyésztésben – nem tudták fölvenni a versenyt a jól szervezett, viszonylag eredményesen gazdálkodó nagybirtokkal.

Az 1848-1949 közé eső egy évszázad magába foglalta egyrészt a nagybirtoktól a nagyüzemig vezető út évtizedeit, másrészt a parasztgazdaságok kialakulását. A modernizáció az állattenyésztésben a fajtaváltást, az istállózás terjedését, a szántóföldi takarmánytermesztés megindulását jelentette.

Széchenyi István kezdeményezésére már a reformkorban is rendeztek kiállításokat, de ezeken főleg ipari termékeket mutattak be. Még az 1860-as évek közepén az OMGE (Országos Magyar Gazdasági Egyesület) által rendezett juh- és sertéskiállítás is gépkiállítással volt egybekötve. 1867 után viszont megváltozott a rendezés alapelve: a *szántóföldi növénytermesztés* és az *állattenyésztés* korszerűsítését hivatott ösztönözni. A kiállítások kezdeményezője és szervezője zömmel a nagybirtok érdekvédelmi szervezetéhez, az OMGE-hez kötődött. 1881-ben indította útjára az **Országos Tenyészállat-kiállítások és Vásárok** sorozatát, amely az évtizedek során **Országos Mezőgazdasági Kiállítás és Vásár** néven vált ismertté. Az OMGE által kezdeményezett seregszemléknek döntő lökést adott az 1879. évi *székesfehérvári gazda-kongresszus*, amely lényegében irányt szabott a magyar agrárium fejlődésének. Az állattenyésztés szempontjából fontos volt az 1914. évi *országos kukorica-kiállítás*, ami jelezte e fontos takarmánynövénynek a jövőben betöltött szerepét.

Az első világháborúig tartó évtizedekben szembetűnő volt a szarvasmarha-tenyésztésben – a fajtaváltás eredményeként – a kettős, illetve a hármas hasznosítású fajták arányának növekedése. A magyar szürke fajta még tartotta hadállásait, de *igavonó* állatként szinte kizárólag a *nagybirtokra* szorítkozott, mivel ez a birtok-kategória még elegendő legelővel rendelkezett. A *parasztgazdaságokban* viszont erőteljesen gyarapodott az *igavonó lovak* száma. A XIX. század végétől számottevő a *húsjuhok* számának növekedése a kiállításokon. A bemutatott sertések fajtái között egyre nagyobb szóhoz jutott a *mangalica*.

A századfordulóhoz közeledve egyre *több kisgazdaság* képviseltette magát – főleg az állattartás terén –, bemutatva a *sertés-* és a *baromfitartásban* eredményeket.

Az első világháború után alapvetően megváltozott az ország politikai, gazdasági környezete. Ennek tudható be, hogy a századvég nagy seregszemléihez hasonló kiállításokat és vásárokat először csak 1927-ben rendeztek. 1935-ben vált véglegessé a seregszemle elnevezése: **Országos Mezőgazdasági Kiállítás és Tenyészállatvásár**, amelyből a Horthy-korszakban az utolsót 1942-ben rendezték.

Az állattenyésztés korszerűsítése széles témakört ölelt magába. Erre utalt az 1926-ban a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara által Debrecenben rendezett első *Országos Legelő- és Rétgazdasági és Takarmánytermesztési Kiállítás* is.

1930-ban tovább tagolódott, illetve bővült az állatbemutató a *ló- és haltenyésztéssel*. Általános tendencia a *nóniusz* fajta túlsúlyának a kialakulása, továbbá a *húsertések* mind gyakoribb megjelenése. Az 1920-as évektől a szarvasmarháknál a kiállított jószágoknál egyre nagyobb teret kapnak a *szimentáli* és a *hazai pirostarka tájffajták*. A húserminók és az angol húsjuhok megjelenése utalt ennek a hasznosítási típusnak a térhódítására. Az 1931. évi kiállításon fordult az érdeklődés a *kisgazdák baromfitartása* felé. Fontos mozzanat, hogy 1935-ben a *gazdasági szakoktatás és kísérletügy* is a kiállításon teret kapott.

1945 után a mezőgazdasági minisztérium 1948-tól évente, 1959-től három, 1970 után pedig öt évente hívta seregszemplére a mezőgazdaság szereplőit. Kezdetben a múlt és a jelen szembeállítása szolgált zsinórmértékül, ezzel is szolgálva a propagandát. Az 1959-1961 között végrehajtott kollektivizálás után a kiállítások a nagyüzemi gazdálkodás fölényének igazolására szolgáltak. Csak az 1960-as évek közepétől kezdett igazolódni a korábban csak politikai propagandaként hangoztatott fölény, körvonalazódott az a *magyar agrármodell*, ami a XX. század hazai mezőgazdaság-történetének több mint másfél évtizedét íveli át, sikeres gazdálkodási formát alakítva. Mindezt tükrözte az 1970. évi seregszemle, amely a *magyar élelmiszeripar* súlyát érzékeltette. Az állattenyésztésben a háztáji és kisegítő gazdaságok a nagyüzemek egyenrangú partnereként képviseltették magukat. Az 1980-as években a mezőgazdasági termékek egyharmadát állították elő, bár politikai, ideológiai megítélésük a rendszerváltásig alapvetően nem változott.

Lótenyésztési kiállítások

Noha az állattenyésztési kiállítások története 1881-gyel veszi kezdetét, a lótenyésztés terén az előzmények visszanyúlnak a XVIII. század utolsó harmadára. II. József, majd később József nádor intézkedéseivel, jutalmazásaival igyekezett a tenyésztés és a tartás színvonalát javítani. *Széchenyi István: A lovakról* című, 1828-ban megjelent munkájában még nem tett említést a kiállításokról. Az 1840-es években viszont a *pesti lófuttatások* alkalmából már lehetőség nyílt „paraszt lovak” bírálatára és jutalmazására is. *1848/49 után* alapvetően megváltozott a központi kormányzat álláspontja a hazai lótenyésztéssel kapcsolatban, mivel Bécs külföldi lóbeszerzési forrásai beszűkültek, és a hadsereg szükségletének kielégítésére szinte kizárólag Magyarország nyújtott lehetőséget. Méntelepek, méntelep-osztályok további létesítésével a minőséget kívánták javítani. 1857-től háromezer aranyat fordítottak kancacsikók és vemhes kancák jutalmazására. 1869-ben a magyar földművelési tárca átvett négy méntelepét és három katonai ménest. A kiegyezés korában a fajtakérdés háttérbe szorult. A kiállításokon elsősorban a *hasznosítás módját* vették figyelembe: hintós, könnyű kocsi, hátas, gazdasági.

Kozma Ferenc határozott elképzelésekkel került a hazai lótenyésztés élére. Fontos feladatnak tekintette az állami méngazdálkodás megteremtését, a fedező mén genetikai adottságainak javítását és állományuk növelését. Az állami beavatkozással a gazdasági lótenyésztést kívánta új alapokra helyezni. Természetesen mindez nem zárta ki azt, hogy a katonai szempontok ne érvényesültek volna. Rendszeressé váltak a díjazások, nemzetközi kiállításokon való részvételek, stb. Az első jelentős hazai *lószemlére 1871-ben* került sor. A debreceni agrároktatásban is szerepet vállaló *Tormay Béla: A falusi lótenyésztő* című munkája a köztenyésztés javítása érdekében kapott nyomdafestéket. *A Lótenyésztés Emelésére Alakult Társaság* az 1880-as évektől a fővárosban ménvásárt szervezett. De az állam is szerepet vállalt a tenyészállatok értékesítésében. Nyilvános árveréseken értékes jószágok cseréltek

gazdát. Az angol telivérek a **Lovar Egylet** révén és a *Tattersall*-ban évente tartott árveréseken kerültek eladásra.

Esterházy Miklós kezdeményezésére 1877-ben megalakult – már említett – társaság elsősorban a félvér tenyésztést támogatta. Évente két alkalommal kiállítást és vásárt tartottak. Istállókat, fedett lovardát, ügető pályát építettek, ami *Tattersall* néven a magyar lótenyésztés fontos intézményévé vált. Ezen túlmenően létrehozták a **Magyar Tattersall Egyesületet**, amelynek célkitűzései megegyeztek az előbbi szerveződéssel. Első ténykedésként lókiállítást szerveztek, de visszhang nélkül maradt, sőt nem is folytatódott. Jóval sikeresebbek voltak az OMGE által szervezett lóárverések, amiben a magánmésesek voltak érdekelve.

Az 1870-es években a vidéki nagyvárosok is szerepet vállaltak országos jellegű kiállítások és vásárok szervezésében. Az első ilyen kiállítás sikerében oroszánrész jutott **Kozma Ferencnek**, aki a tenyésztési eredmények bemutatására törekedett. Negyven magánméses képviseltette magát. A főszerepet az arab, a kisbéri és a gidrán játszotta. A legjobb eredményeket a hagyományos *lótenyésztő megyék* (Békés, Csongrád, Fejér, Torontál) érték el. Az 1896. évi tavaszi luxus-ló kiállítás határkőnek számított, hiszen közel ezer egyedet vonultattak föl. Az állami ménesek bemutatkozása is ezen a seregszemenlén történt meg. A *magánmésesek* közül kitűntek a Döry-féle félvérfogatok, a Jankovich- és a Majláth-féle lipicai lovak. Egyúttal a kistenyésztők közel négyszáz kiállított egyede is igazolta, hogy milyen fontos szerep jut az állami méneseknek a köztenyésztés javításában. A tájfajták szintén hallattak magukról. **D'Orsay Olivér** 1892-ben létrehozta a **Mezőhegyes-vidéki tájfajta lótenyésztő szövetséget**, amely bemutatta nóniusz és mezőhegyesi félvér kancáit. *Debrecen* is képviseltette magát nóniusz ménekkel.

A hidegvérű fajták iránt megnyilvánuló érdeklődés hatására 1913-ban **Falusházy Lajos** a fővárosban megszervezte az első *igásló-kiállítást*, amelyet több is követett.

Az első világháború, valamint a román megszállás súlyos veszteségeket okozott, főleg a Tiszántúl loállományában. Ez visszavetette a kiállítások sorozatát is, így csak 1924-ben került sor a háború után az első seregszemenlére. 1929-től már csak az *országos mezőgazdasági kiállítások keretében* kerültek az érdeklődők elé a hazai lófajták. A bemutatott egyedek a csontosabb, tömegesebb típust képviselték. A kistenyésztők lovain is látszott a tudatos tenyésztői munka. Kiemelkedett a tolnatamási félvérek csoportja. Geist Gyula félvér ménese, Esterházy Ferenc tatai arab ménese a magánmésesek színvonalát példázta. Az 1930-as évek közepén tartott országos seregszemenlén kitűnt *Debrecen* öt ménje, köztük *Délceg*, a későbbi Nonius B XXXI-es törzsmén.

A bécsi döntést követően érzékelhető volt a határmódosulás hatása, hiszen a kiállításokon nagyon eltérő minőségű állomány került az érdeklődők elé. Kárpátalja visszacsatolásával megjelent a *hucul* fajta is.

Az 1938 utáni években az FM nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a visszakerült területek köztenyésztésének javításához elegendő fedező mén álljon rendelkezésre. Sőt az állam révén az erdélyi kiscgazdák anyaországi kancákhoz is hozzájutottak.

A második világháború harci eseményei megtizedelték az állományt. Az 1938. évi 890 ezer nagyságú állományból 1945-re 329 ezer egyed maradt meg. A lótenyésztő intézmények újjászervezése 1948-ban történt meg. A háború utáni első kiállítás loállománya magángazdaságokból került ki. 1950-ben már szembetűnő volt, hogy sikerült helyreállítani a korábban elpusztult *fedezettő állomások* hálózatát. Megkezdte munkáját a szikszói *mesterséges termékenyítő állomás* is. A további évek sikerét jelzi a nagydíjas *Széplak I.*

törzsmén (Kisbéri Állami Ménes) megjelenése, amely 1948-1965 között, de azóta is a hazai lótenyésztés legnagyobb tenyésztésű egyedének tekinthető. Az 1954. évi kiállításon kirajzolódott, hogy a *gazdasági típus* kialakítása vezérelte a tenyésztőket. Ezt a típust leginkább a **hortobágyi nóniusz** testesítette meg, továbbá Mezőhegyes *181 Furioso „A” XXVI* nevű kancája.

Az 1950-es években a tenyésztéspolitikai lényegesen nem változott. A nagydíjakon felváltva (mén-kanca) *Bábolna* és *Mezőhegyes* osztozott.

A második kollektivizálási hullám (1959-1961) idején, mivel a kisparaszti gazdaságok megszűntek, ugyanakkor a szövetkezetek sem istállóval, sem pedig takarmánnyal nem rendelkeztek, az állatok válogatás nélkül vágóhídra kerültek. Az állami méntelepeket megszüntették, az állami ménesek törzsállományát az egyes gazdaságok között szétosztották. 1962-ben már észlelhető a tenyésztéspolitikában történt változás, vagyis *versenylo-tenyésztés* fölkarolása, amihez kapcsolódott az átszervezett törzstenyésztetek bemutatása. A soron következő években mérséklődött a korábban dívó „*lóellenes hisztéria*”, ami éreztette hatását az országos seregszemléken is.

Külön alapítottak *Tenyésztési Nagydíjat* is, amit elsőként a Szentgáli Állami Gazdaság hidegvérű kanca-ivadékcsoportja nyert meg. 1967-ben már egy konszolidálódott mezőgazdaság képe tárul elénk. Az állami ménesek állományával közel azonos minőségű szövetkezeti törzstenyésztetek egyedeit mutatták be. Az 1970. évi OMÉK tekinthető az utolsó nagy lótenyésztési kiállításnak, noha lényeges változást nem mutatott. 1980-ban a legszebb mén és a legszebb kanca díjat lehetett kiérdemelni. 1985 is bővelkedett kiváló egyedekben (Coversano XXIII. Törzsmén, 169 Aldato Adós kanca). Az 1990. évi seregszemle már a rendszerváltás jegyében szerveződött. A hivatalos díjakon kívül az újonnan megalakult tenyésztő szervezetek is jutalmaztak. Közülük is a legjelentősebb a **Magyar Lovasszövetség** díja volt a sportban legeredményesebb kanca tenyésztőjének.

Szarvasmarha-kiállítások

1829-ben Pesten az első „állatmutatáson” *Széchenyi István* szorgalmazta, hogy a kistenyésztők (telkes jobbágyok) is részt vehessenek. Ezen a bemutatón hízó ökröket és tehén gulyát is lehetett látni. Az alkalmi kiállítások majd csak a század második felében váltak rendszeressé.

A modernizálódó magyar mezőgazdaság 1881-1913 közé eső korszaka egyet jelentett az állattenyésztés minőségi fejlődésével. Ez különösen a szarvasmarha-tartásra volt jellemző. Azok a gazdák, akik a korszerű termelés mellett tették le a garast, azok figyelmé a *nyugati fajták* felé fordult. Megindult Svájcban a berni, a szimentáli, Ausztriából és Bajorországból a borzderes, a pinzgau és a mölltali, Hollandiából a fríz fajták, Angliából pedig a tejelő shorthorn marhák behozatala. A nyugati fajtájú bikák használata – mint már említettük – hozzájárult a hazai pirostarka kialakulásához. Természetesen a rendszeressé váló kiállításokon jelen voltak a fajtatiszta nyugati marhátartó tenyésztetek egyedei is. Noha a XIX. század utolsó harmadában még a magyar szürke uralta a mezőnyt, az 1881. évi kiállításon viszont a nyugati fajták aránya már 83% volt. Ezzel is jelezvén a követendő irányt. A kiállított állatok bírálata a *Tormay Béla* által kidolgozott szempontok szerint zajlott le. Ezekben az évtizedekben a kiállított jószágok, tartozzék bármely fajta, az *uradalmi tenyésztetekből* kerültek ki: Csekolics Endre, Sennyey Lajos uradalma, a Schönborn-féle birtok, Albrecht fh. Óvári és bélyei uradalma, stb.

Bár a nyugati fajták iránt nőtt az érdeklődés, a magas árak miatt ekkor még ritkán kerültek ezek a fajták a köztenyésztésbe. A bemutatott magyar szürke fajtájú egyedeket pedig a bírálók elmarasztalták küllemük, termelésük és fejlettségük miatt. Bár szép számban állítottak ki erdélyi magyar szürke jószágokat is. Az ország nyugati részén a marhatartás színvonalát jelezte a *Vas-megyei Gazdasági Egyesület* tejszövetkezeti tagjai által nevelt – vasi tájfajta – egyedek bemutatása. 1894-ben fontos mozzanatnak tekinthető a *bonyhádi tájfajta* megjelenése (170 darab), ami a magyar tarka fajta kialakulásához vezető út egyik fontos állomásának tekinthető. Tudvalevő, hogy ez a tájfajta országosan is elterjedt.

Az *ezredéves kiállításra* a szarvasmarha-ágazat túlsúlya nyomta rá a bélyegét. A kiállított tehének tejtermelése a következő képet mutatta:

Magyar alföldi szürke	600-800 liter
Magyar erdélyi szürke	1000-1200 liter
Szimentáli	2478 liter
Berni	2230 liter
Pinzgau	2152 liter
Borzderes	2765 liter
Bonyhádi tf.	2254 liter
Soproni tf.	2030 liter
Vasmegyei tf.	2350 liter
Nógrádi tf.	2000 liter
Krassó-szörényi tf.	1866 liter

Az 1897-1913 között rendezett kiállításokon (1904-től) a küllemi értékelésen túl figyelembe vették, hogy az egyedek az *országos törzskönyvben* nyilván voltak-e tartva, védekeztek-e a gümőkór ellen, stb. A bírálók figyeltek a tenyésztési célokra is. 1913-ban már tejtermelési díjra is lehetett pályázni. Az első díj az 5.000 literen felül termelő egyed tenyésztőjét illette meg.

Csak 1910 után fordult nagyobb figyelem a *kistenyésztők* marhaállományának javítására. A köztenyésztés részére a gazdasági felügyelők vásároltak tenyészállatokat.

A két világháború közötti évtizedekben fokozódott az érdeklődés a szarvasmarha-tenyésztés iránt. A határmódosulás átszabta a marhaállomány fajtamegoszlását. A létszám közel 70%-a a határ túlsó oldalára került. Ezen belül elvesztettük az erdélyi magyar fajta 82%-át és a nyugati fajták 63%-át. A tehénlétszám visszaesett. A svájci hegyi marha helyzete viszont tovább erősödött, amit jelzett a nagy- és a kisüzemek növekvő igénye a behozatalból származó üszők és tenyész bikák iránt. (Részletezve a magyar tarka marha kialakulása c. fejezetben.) 1926-tól előírták, hogy a kiállításokon elsősorban törzskönyvezett állatokat lehet bemutatni, ami a minőségi kívánalmak térhódítására utalt. Az 1920-1940-es években a pirostarka fajták döntő fölénybe kerültek, ami tükrözte a marhatartásban az irányváltást.

A bírálatok során módosult a fajták besorolása:

1./ telivér szimentáli, 2./ szimentáli, 3./ magyar tarka, 4./ bonyhádi tájfajta (Tolna megyéből származó magyar pirostarka jellegű), 5./ borzderes (főleg allgauti), 6./ magyar szürke (tisztavérű származással).

1928-tól a Tormay-féle 50 pontos bírálati rendszert a *Wellmann-féle* váltotta föl, ami a testtájakra adandó pontozást jelentette. 1940-ben pedig már a *Horn Artúr* által kidolgozott egyszerűsített bírálati rendszer lépett érvénybe. Az 1930-as években fokozatosan háttérbe szorult a marhák igazása, ami a bírálatokban is megmutatkozott, mivel az ún. gazdasági típust képviselő egyedek kedvezőbb minősítést kaptak a korábban elfogadott nagytestű, erős csontozatú jószágokkal szemben. A születendő magyar tarka kiváló genetikai hátterére utalt a Dreher Antal tenyészetéből származó *26 Augusztá* nevű tehén, amelynek éves termelése 12.707 kg tej volt, 6,04%-os zsírtartalmat jelentett. 1931-ben Dőry Frigyes uradalmának *100 Ruca* nevű egyede 15.897 kg tejet adott, 3,71%-os zsírtartalommal. Hasonló termelést ért el Pajzs Gyula rácalmási gazdaságának *1 Fribourg* nevű tehene, amelynek éves termelése meghaladta a 10.000 kg-ot, 3,9%-os zsírtartalommal. Az 1935. évi kiállításon szerepelt az Esterházy-féle hitbizományi uradalom három rekord tehene:

<i>171 Dáma</i>	19.664 kg tej	3,54% zsírtartalom
<i>160 Basa</i>	13.313 kg tej	3,36% zsírtartalom
<i>10 Belfa</i>	11.527 kg tej	3,36% zsírtartalom

Kiváló tehenészet működött a már említett Pajzs Gyula újgalambosi gazdaságában is. Magas színvonalú tenyésztés folyt a mezőhegyesi, bábolnai és a kisbéri ménésbirtokon is. A köröstimen inárcsi Farkas Ferenc telivér szimentáli bikái éveken keresztül a díjazottak közé tartoztak.

A két világháború között sokat fejlődött a köztenyésztés, különösen Somogy-megyében. Amihez nagyban hozzájárult, hogy a kiállításokon bemutatott bikák 60-80%-át a megyei gazdasági felügyelőségek vásárolták meg a köztenyésztés számára, amit a törvényi háttér is segített.

A második világháború szintén komoly károkat okozott a hazai marhatartásban. Az összes szarvasmarha 54,7%-a, a tehenek közel 50%-a esett áldozatul. S talán a legnagyobb veszteséget az jelentette, hogy a nagybirtok kitűnő tehenészetei ezekben az években tönkrementek. Az új hatalmi rendszer 1948-ban fölszámolta az európai szinten működő állattenyésztési szervezeteket, s csak 1953-1954-ben szerveződtek újjá. Az országos kiállítások 1948-tól folytatódtak, amelynek szereplői főleg az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek tenyészetéből kerültek ki. A kistenyésztők jelenléte fokozatosan háttérbe szorult.

1961-1990 között a szarvasmarha-állomány létszámban, fajtaösszetételben és hasznosítási irányban jelentős változáson ment keresztül. 1972-ig szinte kizárólag a kettős hasznosítású magyar tarka fajtát tartották. Bár 1952-től *Magyari András* kezdeményezésére elkezdődött a magyar tarka×kosztromai keresztezés, majd a borzderes×kosztromai, a magyar szürke×kosztromai, továbbá Márkus József ösztönzésére a magyar tarka×dán vörös formáció. 1954-ben *Horn Artúr Bozó Sándorral*, *Dohy Jánossal* és *Dunay Antallal* karöltve négyirányú keresztezést indított el:

1. tejelő magyar barna marha (50% jersey génhányaddal)
2. tejelő magyar tarka fajta (25% jersey, 75% magyar tarka)
3. hungarofríz fajta (1966-tól A és B változat)
4. magyar tarka×holstein-fríz fajtaátalakító keresztezés

Ez utóbbi terjedt el széles körben úgy a nagyüzemekben, mint a háztáji gazdaságokban, és az ezredfordulóra megszabta a hazai állomány összetételét. Egyidejűleg megindult a *húshasznú fajták* behozatala is, amelyek tartására mindként nagyüzemi forma egyaránt vállalkozott. Ez a „túlzott” sokszínűség tükröződött az országos mezőgazdasági kiállításokon is. Egyúttal nőtt az átlagos tejtermelés, a törzskönyvi ellenőrzés kiterjedt szinte az egész állományra. Mindez a fejlődés csak a takarmányozás javulásával karöltve jöhetett létre. Két évtized munkája azt eredményezte, hogy az 1980-as évek végére az egy tehénre jutó *átlagos tejtermelésben* a világ marhatartó országai között a *hatodik helyre* kerültünk.

Az országos állatbemutató seregszemlék szervezését 1948-ban a *Magyarországi Állattenyésztő és Törzskönyvelő Szervezetek Országos Szövetsége* végezte. 1949-1990 között pedig az FM, majd pedig a MÉM feladatai között szerepelt. A bírálatokat az *Országos Törzskönyvező*-, később az *Állattenyésztési Felügyelőség* bonyolította le. A bírálatok során a mezőhegyesi, a kiskunsági, a kisbéri magyar tarka, a szimentáli, a borzderes és a magyar alföldi típusokat különítették el. 1952-től viszont a fajtánkénti besorolás vált általánossá, tej- és hústípusra bontva.

Az 1948. évi kiállításon még a főszerepet a kistenyésztők játszották, hiszen a nagybirtok állománya nagy károkat szenvedett. 1950-től növekedett az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek tenyészteteiből származó egyedek száma. 1952-ben vezették be az ún. *értékpontozást*, ami a következő szempontokat vette figyelembe:

	Küllemi pont	tej, kg	tejzsír, kg	átl. zsír, %
I. osztály	90	6000	210	3,5
II. osztály	81	4500	158	3,5
III. osztály	70	3500	123	3,5
IV. osztály	70	3000	105	3,5

1955-ben felemelték az átlagos tejtermelés határait az egyes osztályokon belül. 1956-tól a kiállításokon *fajtabemutatókat* is tartottak. 1957-1967 között folytatódott a kiváló termelésű tehének és tenyész bikák, tehéncsaládok, ivadékvizsgált bikák és utódaik felvonultatása. 1970-ben módosultak a bírálati szabályok, szigorodtak a kiállításon való részvétel feltételei, és ezek köre is bővült. Egyúttal az elismerést szolgáló díjak számát is gyarapították (teljesítmény díj, aranyérem, miniszteri vándordíj).

Az 1980-as évek kiállításain az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek tenyésztetei már *azonos színvonalat* képviseltek, ami a díjak megoszlásában is tükröződött. De nem merült feledésbe az őshonos *magyar szürke fajta* sem, amit jelzett, hogy 1985-ben a Középtiszai Állami Gazdaság tenyész bikája aranyérmet kapott. A bemutatott marhaállományból 11 egyed képviselte az őshonos fajtát.

Az országos kiállításokon (1948-1990) nyomon követhető, hogy miként módosult a szarvasmarha-tenyésztés *technikai, technológiai háttere*:

- 1950: a gépi fejés bemutatása
- 1955: a hideglevegős szénaszárítás módszere (a Vámosi- féle)
- 1962: a termelőszövetkezetek részére ajánlott korszerű tehénistálló, itatásos borjúnevelés bemutatása
- 1964: rövidállásos tehénistálló típusai
- 1967: gépesített tehénistálló – kötetlen tartású növendékmarha istálló
- 1990: állattenyésztő vállalatok működésének, termelési adatainak közzététele

Sertésenyésztési kiállítások

Az országos állattenyésztési seregszemlék módot nyújtanak arra, hogy nyomon követhessük az egyes állatfajok, -fajták tenyésztéstörténetének fontosabb állomásait, a fejlődés szakaszait a magyar állattartó kultúrában. Szemmel tartható a fajtaváltás, a tartási körülmények változása, a tenyésztési eljárások fejlődése, végső soron a magyar állattenyésztés múltja, és ebből eredően jövője is. Ez alól nem jelent kivételt a sertésenyésztés sem, amelynek jelentősége jól lemérhető az állatkiállítások és -vásárok történetében.

Az 1829-ben megtartott kiállítás még nélkülözte a sertést, s erre csak 1885-ben került sor, amit **Egán Ede** méltatott a Gazdasági Lapok hasábjain. Két évvel később már 120 jószágot láthattak, amelynek egyedei zömmel a „*hazai kondor*” fajtát képviselték (a *mangalica* elnevezése a XX. század első évtizedéig). Az angol hússertések is jelen voltak, különösen a **poland-china** fajtát kedvelték, mint a mangalica kiváló keresztezési partnerét. A hazai mangalicatartó *uradalmak* közül említendő Wenckheim Frigyes, Kohner Zsigmond és Károly állománya. Az angol fajták közül a *berkshire* futotta be a leghosszabb pályát, hiszen több mint fél évszázadig játszott szerepet a hazai sertéstartásban (egyéb angol fajtákról már korábban történt említés).

1892-ben a kiállított állatok megvásárlására is lehetőség nyílt. Az OMGE lapja, a *Köztelek* már megpendítette, hogy a nyugati fajták tenyésztése indokoltá válik, hiszen irántuk nagy a kereslet. Ennek ellenére a hússertés tartása csak nagyon lassan vált elfogadottá hazánkban. Mindez tükröződött a bemutatott állatok számában. Az uradalmak minden kiállításon nagy számban vettek részt. Köztük szerepelt Mezőhegyes és Kisbér is. Ez utóbbi *szalontai* fajtával szerepelt.

1897-1914 között – 1911 kivételével – évente rendeztek tenyészállatvásárt, bár a sertésvész nem múlt el nyomtalanul. Már ekkoriban a szakemberek egy része kétségbe vonta a *mangalica* *jövedelmezőségét*. 1905-ben tetemesen megnőtt a kiállított állatok száma, de a hangsúly továbbra is a *mangalicán* volt. Az 1908. évi seregszemle tenyésztéstörténeti szempontból is jelentős, mivel a „vezérszerepet” a *yorkshire* fajta vette át, amelynek felgyorsult hazai térhódítása. **Kovácsy Béla** – a XIX. század utolsó harmadának jeles szakembere – azonban megjegyezte, hogy ahol a viszonyok a *nyájbéli tenyésztésnek* kedveznek, ilyen helyekre jobb, alkalmasabb sertés a mangalicánál nincs. A háború előtti években, elsősorban 1912-ben, a kiállított sertések száma már ezer fölé ugrott. Két új fajta bemutatására is sor került: *lincolnshire*, *cornwall*. Ez utóbbi fajta fél évszázados „tündöklése”

innen datálható, hiszen a kistenyésztők körében is páratlan népszerűségnek örvendett. A háborús évek azonban megakasztották a sertésenyésztés fejlődését.

A háború után 1921-ben tartották az első kiállítást, amelyen figyelmet érdemelt a mezőhegyesi és a bábolnai ménésbirtok, a szatmári püspökség és a piarista rend uradalmainak mangalica tenyészetei. Berkshire fajtavál jelentkezett Pannonhalma és Kisbér. A bírálatokon részt vett többek között enesei Dorner Béla és Schandl József. Az 1923. évi kiállítás kapcsán merült föl először a *sonkasertés-kérdés*, amely a két világháború között megteremtette a 60-70 kg-os sonkasüldő típust, mint a hússertés hasznosításának – a jövőre nézve is – klasszikus formáját.

A következő években a berkshire és a cornwall fajta népszerűsége fokozódott. Ugyanakkor Szabolcs Bálint Szilfamajori tenyészetéből származó állatok jelezték a fejlődés irányát, mivel a *middle york*(shire) egyedei a klasszikus *sonkatípus*, a *large york*(shire) fajtájúak pedig a *bacon típus* előállítására voltak alkalmasak. A soron következő években a kiállított állatok már törzskönyvezettek voltak, legyen szó hússertésről vagy akár mangalicáról.

Az 1930-as évek a *hússertésre való áttérés* lázában teltek el. Noha a mangalica-tenyésztésben is jelentős minőségi javulás történt, amelyben meghatározó szerepet játszott a debreceni akadémiai tanár, **Rátz Mihály. Csáky Ferenc** pedig kidolgozta a *mangalica fajta express hizlalásának* módszerét, aminek révén 11 hónapos korban az állatok vágásra éretté váltak. Ezekben az években vált elfogadottá a *mangalica × berkshire utódok* express hizlalásra való felhasználása. **Kertész Ferenc** megjegyzi, hogy a fővárosi piacon az egyik legkeresettebb sertésféléssé vált a 110-120 kg-os hússüldő, amely új irányt adott a hazai sertéstartásnak. A yorkshire fajtát az 1941. évi katalógus először említette *fehér hússertésként*. 1944-ben már nem tudták megrendezni a sertéskiállítást.

A harci cselekményekben a sertésállomány $\frac{3}{4}$ része elpusztult. De ennél nagyobb veszteség volt a genetikai háttérrel biztosító *törzstenyészetek* megsemmisülése. A földreform, a kisbirtokosodás sem kedvezett a minőségi munkának. Ennek ellenére két év alatt a hazai állomány megduplázódott, és az első országos seregszemenlén, 1948-ban ott voltak a sertések is. Szakmai szempontból fontos volt, hogy a *bacon-süldő*, *kissúlyú sonkasüldő* és a *tőkesertés* előállításához alkalmas fajtákat külön kategóriába sorolták.

1952-ben megjelentek a kiállításon a kísérleti gazdaságok, tangazdaságok is, ami nagyobb lehetőséget teremtett az állami tenyésztéspolitikára érvényesítésére. Ez a *hússertések* arányának növelését szorgalmazta. Az 1954-ben kiállított sertések $\frac{2}{3}$ része tartozott ez utóbbi csoportba. A következő évi seregszemenlén váltak ismertté **Kovács Józsefnek**, a Keszthelyi Agrártudományi Főiskola tanárának a bacon-típushoz tartozó sertései, amelyek nagy növekedési eréllyel rendelkeztek és későn zsírosodtak. 1956-ban jelent meg a *német öves* és a *dán lapályfajta*. Míg a német fajtát két évtizedig tenyésztettük, addig az utóbbi napjainkig a legnagyobb genetikai értéket hordozó fajtáink közé tartozik.

Az 1960-as évek kiállításain a fehér hússertés egyeduralma érvényesült, az állomány $\frac{3}{4}$ részét képviselték. A bemutatott egyedek több mint felének *hízékonysági háttérét* is megismerhették. A bacon típusú *nagyfehér hússertések* bírálatokor megkülönböztették az angol és a svéd jelleget. 1970-ben a koca nagydíj már a lapály fajtákat illette meg. Ezen a kiállításon mutatták be a *KA-HYB* néhány vonalát. Ez a seregszemenle azért is jelentős volt, mivel ekkor búcsúzott el a *mangalica* a köztenyésztéstől. Lezárult egy több mint egy évszázados korszak, ami lényegében a paraszti sertéstartáshoz kötődött. 1972-ben lett államilag elismert fajta a *KA-HYB Anker Alfonz* jóvoltából. 1975-ben bővült a lapálycsoporthoz tartozó fajták száma. Egyúttal megjelent a *duroc* és a *hampshire* fajta, továbbá a bábolnai *TETRA-S* és a

herceghalmi *HUNGAHIB* konstrukció. 1985-ben a kiosztott díjak mindegyikét a termelőszövetkezetek tenyésztői nyerték el, s a lapályfajták helyett már csak a *magyar lapály* szerepelt.

Egy korszakot zárt le az 1990. évi Nemzetközi Mezőgazdasági Élelmiszeripari Kiállítás és Vásár, amely már előre vetítette a rendszerváltás gazdasági következményeit. Bár sikerült előállítani egy *új tőke-típusú* végterméket nyújtó *keresztezési konstrukciót*, és 1992-ben az FM államilag elismert fajtának minősítette ennek a *kan-vonalát* (pietrain×duroc-kan), amelyet fehér hússertéssel (elsősorban magyar lapálllyal) keresztezve a már említett típus előállítását tette lehetővé.

Juhkiállítások

Közismert, hogy a magyar állattenyésztés történetében – amint már említettük – a XIX. század a „kos jegyében” telt el. A juh nemesítését a gyapjú iránti növekvő kereslet ösztönözte. Ez egyrészt új fajták behozatalát, másrészt pedig magyar fajták kinemesítését jelentette.

Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar mezőgazdaság modernizációjából a lótenyésztés mellett a juhtenyésztés játszott megbecsült szerepet. Különösen az uradalmak jártak az élen a merinó fajta meghonosításában. Nagy elismerést váltott ki az 1873. évi bécsi világkiállításon a Hunyady család ürményi, a Károlyiak tótmegyeri és mágócsi, a Pálffyak szomolányi, a Schaumburg-Lippe hercegség verőcei és dárdai tenyésztéséből bemutatott jószágok.

1881-ben az első hazai kiállításon a juhek $\frac{3}{4}$ része a merinó fajtacsoportba tartozott, amelyek közel 60%-a a posztógyapjasok közül került ki. De ezen a seregszemlén már angol húsfajták is szerepeltek.

1881-1914 közötti évtizedek kiállításai közül kiemelkedő jelentőségű volt az 1885. és az 1887. évi, amely igazolta a magyar juhtenyésztés nemzetközi színvonalát és gazdasági jelentőségét. 1885-ben a posztógyapjas tenyésztetek között szerepelt Károlyi Alajos tótmegyeri állománya. A hazai fésűgyapjas típusú juheket a verőcei, a csabacsüdi és a tápiógyörgyei uradalmak tenyészteteiből származó kosok képviselték. Külön színfoltot jelentettek **Rodiczky Jenő fríz** juhai, amelyeket a Kassai Gazdasági Tanintézet részére vásárolt. A mezőhegyesi, a bábolnai és a kishéri ménesbirtok, valamint a *debreceni* és a keszthelyi gazdasági tanintézetek bemutatott állománya elismerést váltott ki. Az 1887. évi bemutatón továbbra is magas volt a *posztógyapjas* merinók aránya. A húsmerinókat külön bírálták el. Ami a fajták iránti érdeklődést, esetleg a tenyészirány módosulását jelezte, a húsmerinóknál volt érzékelhető: az angol húsfajták iránt csökkent, a *húsmerinók* iránt viszont növekedett az érdeklődés. A *Tormay-féle* bírálati rendszer 1937-ig volt érvényben, amit a 100 pontos rendszer váltott föl.

A *millenniumi kiállításon* továbbra is a posztógyapjas élvezte az állami támogatást. A nagydíjat József fh. Alcsúti uradalmának juhai nyerték el. De a többi uradalom is ezt az irányzatot részesítette előnyben. A *fésűgyapjas* irányzat jóval kisebb figyelmet kapott. A tejelő- és hízó juheket keresztezett egyedek képviselték. A hortobágyi rackák elismerő oklevelet kaptak.

Érdekességként említendő, hogy 1892-1913 közötti bemutatókon a posztógyapjas irányzaton belül versengés folyt a *Károlyi-nemzetségbe* tartozó egyes családi birokok juhászatai között. A legjobb juhtenyésztetek a Károlyi család *tótmegyeri, mágócsi* uradalmában voltak.

A *fésűsgyapjas* tenyészetek kialakításában a századfordulón váltak ismertté a *Wenckheim-család* és a *Pallaviciniek* juhászatai. A húsfajták tenyésztését elsőként a stomfai Károlyi birtok karolta föl. A XIX. század utolsó évtizedében bekerült a **karakul** fajta Kolozsmonostorra, továbbá Alsóságra és Kisszékelyre, ahol a fajtát az alföldi rackával keresztezték, értékesebb bundájáért.

1920-1944 közötti kiállításokon már a díjak 2/3-át *fésűsmerinó*, 1/3-át *húsmerinó* juhászatok kapták. Károlyi László híres törzsjuhászata *Felgyőre* került (Csongrádtól 12 km). A felgyői birtokon kezdtek el hazánkban **elsőként** az *anyajuhok rendszeres fejését*. A gyulavári Almássy- és a békéscsüdi Széchenyi uradalmak tenyészetei a rendszeresen díjazottak közé tartoztak. Kiváló juhászata volt az *egri főkáptalan* nagyszögi gazdaságának is, amely **Európa legnagyobb merinóállományával** rendelkezett. Az Esterházy-féle hitbizomány a merinók tejhasznosításában jeleskedett. De említhetnők még a balmazújvárosi Semsey-birtok kőnyi vagy a Wenckheim-birtok tenyészeit.

A *húsmerinók* terén jó eredményeket mutatott föl a Keszthelyi Gazdasági Akadémia juhászata, a piarista rend tulajdonában lévő göllei uradalom, valamint Kornfeld Móric felsőiregi gazdasága. A korszakra jellemző volt, hogy általában a *fésűsmerinók* iránt mutatkozott nagyobb kereslet.

A *cigája* tenyésztése a Duna-Tisza közének déli részén volt elterjedve. A csanádi püspökség bánrévei uradalmának juhászata, a püspökpusztai bérgazdaság állománya több ízben is a díjazottak között volt. Mivel a fajta a merinónál kedvezőbb tejelésű, a parasztgazdaságok is szívesen tartották.

A húsfajták közül hosszabb ideig a *hampshire* fajta maradt meg tenyésztésben. A mezőhegyesi ménesbirtokra behozott *ile de france* juhok iránt az 1940-es évek elején tartott kiállításokon csak lanyha érdeklődés mutatkozott. Hasonló megítélés alá esett a tejelő *fríz* fajta is. A *racka* tartási közege visszaszorult *Debrecen* és a *hajdúvárosok* környékére. A két bécsi döntés után bekövetkező területnövekedéssel újra megjelentek a bemutatott állatok között a visszakértült országrészek fajtái, így pl. a *curkan* különböző típusai.

A két világháború között erősödött a juhtenyésztés szervezeti háttere, nagyobb hangsúlyt kapott a törzskönyvezés. 1935-ben az OMGE keretén belül létrejött a *juhtenyésztési szakosztály*. A Tiszántúli és az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamarák égisze alatt már 1926-ban megkezdtek a törzskönyvezést. A minősítési rendszer egységesítése és felügyelete az **Országos Törzskönyvelő Bizottság** felügyelete alá tartozott. 1937-ben megalakult a **Juhtenyésztők Országos Egyesülete** az OMGE keretén belül, amely segítette és összefogta a tenyésztési munkát. (Egyéb szerveződésekéről másutt történik említés.) 1936-ban csatlakozott az ország a *római törzskönyvezési egyezményhez*, így a hazai tenyésztési adatok nemzetközi hitelességet nyertek.

Új törzskönyvezési szabályzat kidolgozására is sor került **Tóth József** jóvoltából, amely kisebb módosításokkal 1994-ig érvényben volt. 1935 után a kiállításokon már csak *törzskönyvezett tenyészetek* egyedjeinek a bemutatását engedélyezték.

A második világháború után a *kistenyésztők, kispászok* állománya uralta a mezőnyt. A következő seregszemléken viszont már a *nagyüzemek* túlsúlya érvényesült: Mezőhegyes, Nagyunsági Állami Gazdaság, Pankotai Állami Gazdaság. De megemlítendők az első termelészövetkezeti juhászatok is: Karcagi Táncsics és a Túrkevei Táncsics termelészövetkezetek magyar fésűsmerinó kosai. Az 1950-es években azonban a magas színvonalú tenyésztés letéteményesei a *törzstenyésztő állami gazdaságok* (Pankota,

Kiskunság, Mezőhegyes, Komádi), *kísérleti gazdaságok* (pl. Herceghalom), *célgazdaságok* (pl. Köröstetétlen) és néhány *termelőszövetkezet* (pl. Karcag, Balmazújváros, Túrkeve) volt.

1956-ban hirdették meg az *országos gyapjútermelési versenyt*. 1958-ban tenyésztési díjat kapott a Pankotai Törzsállattenyésztő Állami Gazdaság és a Balmazújvárosi Vörös Csillag termelőszövetkezet. Megjelentek a kiállításokon a Szovjetunióból behozott *finomgyapjas merinófajták* (kaukázusi, aszkániai, sztavropoli) is. Az 1950-es években a merinótenyésztésben újra a *gyapjútermelés* vált meghatározóvá. A racka és a cigája csak a fajtakínálatot színesítette. A későbbi évek során megtartott seregszemléken felértékelődtek a *termelőszövetkezetek juhászatai*, amit alátámasztanak a számukra odaítélt díjak száma.

1970-ben nagy érdeklődést váltott ki Mezőnagymihályi Állami Gazdaság *első hazai hibridizációs* bemutatója, amely a magyar fésűs merinóból indult, az első keresztezési partner a fríz, a befejező pedig a suffolk fajta volt. Ismét megjelentek az angol – *suffolk, hampshire* – húsfajták.

Az 1975. évi kiállításon a *húsmerinó* irányzat vette át a szerepet. A kaposvári és balatonszabadi törzsjuhászatok megalapozásából *Anker Alfonz* oroszlánrészt vállalt. Bábolna új *juhibrid* programmal, az Állattenyésztési Kutató Intézet pedig *háromfajtás juhtenyésztési modellel* jelentkezett. Az ISV (Ipari Sertéstenyésztő Vállalat) *bárányszaporítási technológiát* dolgozott ki. 1980-ban már egyértelművé vált a juhtenyésztésben a *termelőszövetkezetek* fölénye.

1975-1990 között bemutatott merinóállományt tömeges, jó húsformákkal rendelkező egyedek képviselték. Az 1970-es években terjedő *sűrített elletés* lendülete megtört egy évtized múltán a piaci kereslet változása miatt.

Az 1990. évi seregszelen jelentkezett Lédeczi Benő bácskai eredetű *tejelő cigája*-állománnyal, amely az egy juhra eső 143 literes tejtermeléssel minden fajtát megelőzött. Újdonságot jelentett a PATE Kaposvári Karának *booroola*, a DATE Kismacsi Kísérleti telepének *szapora merinó* fajtajelölt kosainak a bemutatása. Ez utóbbi – amint már korábban említettük – Veress Lászlónak, a DATE volt tanszékvezető egyetemi tanára munkásságának eredménye.

Baromfi-kiállítások

A magyar állattartó kultúrában a XIX. század utolsó harmadáig szinte alig esett szó a baromfifajokról, noha évszázadok óta a jobbágy-paraszti állattartás megbecsült háziállatainak számítottak. A korabeli fajták kiválóan alkalmazkodtak a külterjes tartáshoz, így takarmányozásuk különösebb gondot nem jelentett.

Az 1885. évi, Budapesten rendezett nemzetközi kiállításon mutatkozott be először a külföldnek a magyar baromfitenyésztés: tyúkok, pulykák, gyöngytyúkok, kacsák, ludak és galambok korabeli fajtái kerültek az érdeklődők elé. Bemutatták az első keltetőgépet és a csibenevelő műanyát is.

Az 1890-es évtized második felében már szerepeltek a *nemesített magyar fehér, sárga és kendermagos* tyúkok. Az 1896-os év a fajbaromfi-kiállítás jegyében telt el. A főváros mellett a nagyobb vidéki városok is vállalkoztak országos hatókörű bemutatók szervezésére, így Szeged (1899), Pozsony (1902). Ez utóbbi helyszín adott otthont az *első magyar baromfitenyésztési kongresszusnak* is. A regionális és országos kiállítások jelezték a baromfi-félék iránt megnyilvánuló növekvő érdeklődést. 1913-ban a *fehér orpington* fajta vált ismertté, amelyet a köztenyésztés megújítójának tekintettek. 1914-ben újdonságnak számított

az új nemesített magyar fajta, a **Hungária tyúk**. A bemutatott, főleg *francia fekete és fehér pulyka* tenyésztése az angliai kivitel alapját jelentette.

A *tolltermelés* növelését szolgálta az *emdeni ludak* és a *pekingi kacsák* behozatala. Az 1914. évi kiállítás mérete jóval meghaladta a korábbiakét, ahonnan már nem hiányoztak a gépek, eszközök sem, noha a baromfitartásban való széles körű elterjedésükre még várni kellett.

A háború után 1922-ben *Debrecen* szervezte az első országos baromfi-kiállítást, ahol *Bogyay Elemér* emdeni ludai szereztek elsőséget, majd pedig pekingi kacsái. A kiállító személyi tenyésztetelepe azon több száz telep egyike volt, ahol az állami felügyelet alatt *tenyésztőjásokat és -állatokat* állítottak elő a *köztenyésztés* számára.

1922-1942 között évente megtartották a regionális vagy országos baromfi-kiállítást. Az országos mezőgazdasági seregszemlén mindig volt baromfi bemutató is. Az 1920-as évek végére szembetűnő volt a *rhode islandi* fajta térhódítása, amely igazolta elfogadottságát. Megjegyzendő, hogy az ország baromfiállományának takarmányát továbbra is a *legelő* biztosította. Mivel szezonális tartásról volt szó, csak a *téli törzsállomány* kukoricaigényét vették figyelembe. A külterjes tartás ellenére azonban már szemtanúi lehetünk a *gépi keltetés* megjelenésének. Az 1930-as években már gyártottak 20 ezer darab tenyésztőjás befogadására alkalmas keltetőgépeket. 1937-ben Budapesten nyitották meg azt a *nemzetközi baromfi-kiállítást*, aminek vezérgondolata a *tojás- és a baromfi-export* körül forgott. Sokszor a baromfi-kiállítások fogadták be a *galamb* bemutatókat is. Az 1941-1942-ben kitört *baromfipestis* véget vetett egy időre a seregszemléknek, és az évente jelentkező járványt csak az 1950-es években sikerült megfékezni, a kötelező védőoltás bevezetésével.

A második világháború után csak 1955-ben nyílt meg először a teljes ágazatot bemutató kiállítás. Ekkor már a tyúkállomány 80%-a a *nemesített magyar fajta*hoz tartozott. Meghonosodott és keresztezésben kiváló partnernek bizonyult a tojó-típusú *leghorn*, a kettős hasznosítású *rhode islandi*, a *new-hampshire-i* és a *plymouth* fajta. Ketreces csibenevelők, vándor-ólak, mélyalmos nevelés, infralámpás fűtés már utalt a közeljövő technikai hátterére. Az 1956. évi OMK-n már lehetett naposcsibét és tenyészakaszt vásárolni.

Az 1960-as évek nagy áttörést hoztak a *broilercsirke* előállítás terén. Noha az első hazai húshibridet (B-61) a Felsőbabádi Állami Gazdaság állította elő, a vezető szerep a Bábolnai Állami Gazdaságé, amely hús- és tojóhibridjeivel, a Bólyi Állami Gazdaság szintén tojóhibridjeivel járult hozzá a **magyar baromfiágazat világhírnevéhez**. 1967-ben bemutatott újabb hibridek utaltak az intenzív fejlődésre. De sikeresnek bizonyult a *magyaróvári szürke gyöngytyúk*, az angol eredetű *Matthews pulyka*, és a *dunaföldvári bronz pulyka* bemutatkozása is. A víziszárnyasokat a *tatai pekingi kacsá*, a *gödöllői landesi*, a *nemesített lúd tizsasülyi* és *orosházi* változata képviselte. Az 1970-es években terjedt a *pulykák mesterséges megtermékenyítése* és megjelentek a *pulykahibridek* (Fehér gyémánt). Tartástechnológiájuk kialakításában meghatározó szerepet játszott a Nádudvari Vörös Csillag Mg. A Hortobágyi Állami Gazdaság *hústermelő olasz lúd*, a Tiszafüredi Állami Gazdaság *landesi*, számos nagyüzem pedig *rajnai lúd* tartásával és tenyésztésével foglalkozott. A Palotási Állami Gazdaság a *hibridkacsá* nevelésére fordított a figyelmet.

Az 1980. évi baromfi-kiállítás Bábolna, Bóly és a GATE (Gödöllői Agrártudományi Egyetem) sikerét hozta. A Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát lendülete megmaradt, hiszen 1985-ben baromfihús és tojástermelési rendszeréért teljesítménydíjat kapott. Hasonlóan a Bólyi Mezőgazdasági Kombinát is a tojástermelés növelése érdekében kifejtett munkájának eredményéért. Nádudvarnak viszont a pulykatermelési rendszere kapott méltó elismerést. A kacsatermelési rendszer kidolgozásáért a Palotási Állami Gazdaságot illette meg a

teljesítménydíj. Az „OMÉK-közi” években is sor került baromfi- és galambkiállításra, pl. 1987-1988-ban.

Az 1990. évi OMÉK az állattenyésztés, ezen belül a kisállattartás visszaesését tükrözte. Divatba jött az *őshonos baromfifajták* bemutatása. Újdonságnak számított a GATE *babati májhibridje* (lúd) és a tolltermelésre nemesített *magyar lúdja*.

A hazai baromfitenyésztésben az első világháborúig a baromfitartás főleg a *parasztgazdaságokban, kisüzemi módszerekkel* folyt. 1920 után a *nagy gazdaságok* is mind szélesebb körben karolták föl az ágazatot, de a *tartási módszerek* nem változtak. A második világháború után terjedt el az ipari jellegű *nagyüzemi tartás*, korszerű (*hibrid*) *fajták* hasznosításával.

Debrecen állattenyésztése

A XVII. század végéig *Debrecen állattartása* jelentőségében felülmúlta a növénytermesztést, amely egyet jelentett a gabonatermesztéssel. Bár a középkorban, az újkor elején a *nyomáskényszer* miatt a határhasználat a természetű növényhez igazodott, ennek ellenére az állattartás előnyt élvezett a mezőgazdasági kultúrában. Ezt a kettőséget jól feloldotta a Debrecen környékén fekvő, Tisza járta nagy kiterjedésű legelők bőséges takarmánya. De a tarlók és ugar legeltetése is beletartozott a gazdálkodás rendjébe. A városhatár gazdálkodási övezeteiről a XVIII. századból vannak pontos adatok. Az állattartás szempontjából jelentős volt a *kezes jószágok* számára fenntartott *belső legelők* övezete. A távolabbi részeken, az erdős-pusztákon teletették az állatállományt, az árvízjárta puszták a nyári legeltetés színterei voltak. A *mezei kertek* a pusztai legeltetés és elhelyezés célját szolgálták. Megközelítő számítások szerint a XVIII. század közepén azokat a területeket, amelyeket már a XIV-XV. században is legelőként igénybe vettek, 13-14.000 szarvasmarha, 18.000 juh és több mint 1.000 ló takarmányát biztosította.

A XVI. században a legjelentősebb háziállat a *szarvasmarha* volt, vagyis a magyar szürke marha, amely ma ismert küllemét a debreceni határban nyerte el. A XVI-XVII. század virágzó marhakereskedelmének egyik haszonélvezője Debrecen városa volt. A debreceni *tőzsérek* koruk vállalkozó szellemű állattartói, akik valószínűleg nemcsak az állatok vásárlásával, feljavításával és eladásával foglalkoztak, hanem tenyésztést is folytattak. A nagyarányú marhatartás újabb és újabb legelők megszerzését, bérlését igényelte.

A *juhtartás* a XVI. században még elmaradt a marha mellett. Ez a helyzet azonban megváltozott a XVII. század végére, ami összefüggött a gyapjú kézműipari feldolgozásának a térhódításával (szürkésítő, gubacsapók, szűcsök, posztókészítők). A *lótartás* és -kereskedelem a debreceni gazdálkodók körében közkeletűségnek örvendett. A XVI. század közepén pl. több ezer lovat adtak el a lengyel királyságnak.

A város vezetése kijelölte azokat a területeket, ahol az egyes állatfajok legelhettek. A sertések „kártételük miatt” a Hortobágy mellé kerültek. A makkoltatás az állatok télre való feljavítását szolgálta.

Állandó összetűzést okozott a város vezetése és a pásztorok között, hogy az állatokat erdei teletelő helyekre terelték, ideiglenes szálláshelyet készítve, amit a város – erdővédelmi okokra hivatkozva, jogosan – tiltott. Szokásban volt az is, hogy télen a szántóföldet is meghajtották az állatokkal. A városi tanács szabályozta a *legeltetés rendjét*, betartására szigorúan ügyeltek.

1708-ban határozat született, hogy a méneseket össze kell terelni, hogy ne járjanak szerteszét a pusztán.

Ebben az időben a debreceni állattartást a *pusztai legeltetés* határozta meg, ami elsősorban a város legmódosabb gazdáinak érdekét szolgálta. A belső legelők (bellegelő) használatára szinte minden civisgazdának megvolt a lehetősége, vagyis elvileg mindenki legeltethetett. Az ún. kezes jószágokat csordában őrizték, pásztorokat fogadtak föl. Minden utcának külön csordája volt, összesen mintegy 7.000 marháról volt szó. Az utcák ügyeit az *utcakapitányok* intézték, akik az állatok körüli teendőkért feleltek.

Debrecen állattartásának méreteiről még a *külföldi források* is beszámoltak, kiemelve a marhatartást. A gulyát a hajdúk legeltették, az állatok télen is a szabadban tartózkodtak. A szénát a hóra szórták ki. De tetemes volt a ménesek száma is. Sok csikót neveltek, amelyeket leginkább a Felvidéken adták el. A marhákat a győri és az érsekújvári legelőig hajtották el, ahonnan a helyiek hajtották tovább őket.

A XVIII. század végén Debrecen a *török hódoltság* sújtotta országrész *legnépesebb mezővárosa* volt. A *határhasználat* rendje a korábbi századok hagyományát követte. Az *állattartás két típusa* létezett: 1./ söre (hizómarha) tartás és a 2./ ház körüli állattartás (fejőstehén, juh, sertés, ló). A pusztai legeltető tartásra jellemző szálláskertek fokozatosan eltűntek, és megjelentek a *mezei szállások és karámok*. Az előbbieket a szénakazlak, boglyák mellett létesített ideiglenes építmények voltak, a karámok könnyen mozgatható menedékhelyet jelentettek az állat számára.

A szántóföldi növénykultúra szerepe még nem változott a korábbi századokhoz képest. A XVIII. század első évtizedében *új legelőhasználati forma* terjedt el: nyaranta a jószágtartó gazdák társultak, közösen tartott gulyákat, méneseket és juhnyájukat állítottak össze, pásztorokat fogadtak, akik állataikat a Hortobágy környéki pusztákon legeltették. A belső legelőkön már korábban kialakult az állattartó gazdák legeltető társulása. Fajok és korcsoportok szerint különítették el az állatokat (fejős-, borjú-, ökörcsorda, őrlős ménes, malaccsürhe). A juhtartó gazdák egyénileg külön legeltették állataikat a belső legelőn, fejésre behajtották őket. A szaporítás és gyapjúnyerés céljából a juhokat viszont fogadott nyájjuhászok felügyelete alatt a külső legelőkön tartották. A korábbi századokban kialakult tartásmód csak a juhoknál élt tovább. A szarvasmarha- és ló tartás egyre inkább a szántóföldi növénytermesztés részévé vált, ami befolyásolta a határhasználatot is.

A XVIII. században az állattartásnak köszönhetően a határhasználat annak a területnek a hasznosítása, ahol a legeltetés folyt, de *nyári-téli legelőként* területileg is külön vált. A nyári legelőkön közösen fogadott pásztorok vigyázták az állatokat. Szent András (nov. 30.) körül szétválasztották az állatcsoportokat, és minden gazda maga gondoskodott állományáról. Leginkább pásztort fogadtak, mezei szállásokon vagy erdei kaszálókon karámban tartva az állatokat. Tavasszal – Szt. György (ápr. 24.) környékén – a jószágokat újra a külső közös legelőre hajtották.

A **XVIII. század második felében** alakult ki Debrecen állattartásának az a rendszere – erre utal az egyes állatcsoportok elnevezése is –, amely a XX. század közepéig lényegében fennállott.

Az 1770-es évektől a bécsi udvar intézkedései szorgalmazták a mezőgazdasági termelés színvonalának emelését. A *lótenyésztés* javítása mögött katonai érdek húzódott meg. Ekkoriban Debrecen lóállománya egyáltalán nem felelt meg a minőségi elvárásoknak. A *szarvasmarhatartás* fejlesztését főleg Bécs húsellátásának biztosítása vezérelte, de ez a

szándék találkozott Debrecen érdekeivel is. A *juhtenyésztés* javítása mögött is birodalmi érdek volt, de ez ütközött Debrecen elvárásaival. Hiszen elhárították a merinó és a páduai fajta honosítását, mondván, ez a vidék a birkának nem kedvez. Ugyanis ekkor már a magyar racka tartása mind szélesebb körben elterjedt.

1794-ben a város vezetése bizottságot nevezett ki, azzal a feladattal, hogy a szarvasmarha- és lótenyésztés helyzetét föltárja és ajánlásokat dolgozzon ki. A kedvezőtlen *elhelyezési* és *takarmányozási* körülményeket csak tetézték a gyakran jelentkező *elemi csapások* (1816 telén marhák, juhok ezrei fagytak meg), tovább rontva az amúgy is alacsony termelési színvonalat. Különösen mostoha viszonyok uralkodtak a legelőkön. Hiányoztak a megfelelő *itatási helyek*. A lekaszált fű jó része a renden maradt és megrothadt a gondatlan betakarítás miatt. A gyakori *járványok* szintén óriási pusztítást végeztek az állatállományban.

A régi szokásjog alapján az 1775. évi rendezés után is tovább élt a határszabadulás rendszere, ami a kaszálókon a széna, a szántóföldeken pedig a termés betakarítása után a legeltetést lehetővé tette. A XVIII-XIX. század fordulóján jelentősen megnőtt a juhállomány nagysága, ami gondot okozott takarmányozásukban. Annál is inkább, mivel a szántókon, erdőkben csak a fagy beállta és a hó leesése után volt engedélyezve tartásuk. 1785-ben a nyári legelőket területileg is elkülönítették az egyes állatfajok számára. A *legeltetési sorrend* (időben) megállapítása is ezt a célt szolgálta, közben ügyelve a legelő minőségére. A szarvasmarha, ló, juh követte egymást ebben a sorrendben. A sertéseknek a ligetes, mocsaras részek jutottak. A gyarapodó juhállomány a kijelölt legelőterületek bővítését igényelte volna, de 1944-ig erre nem került sor.

A XVIII. században a lóállomány minőségének javítása érdekében a tenyésztésre szánt lovakat *szilaj ménesbe* verték össze, különválasztva az ideiglenesen tartott ún. *kupecménesektől* (állatkereskedéssel foglalkozó kereskedő, aki nem tartja, csak veszi és árulja a jószágot). A szekeres és a malmos gazdák lovai Pallagon az *őrlys ménesbe* jártak (kondíciójavításra szoruló egyedek).

A XVIII-XIX. századtól lehet beszélni a *tanyásgazdálkodás* térhódításáról, ahol a gazdálkodás súlypontja már a földművelésen volt (gabona-kukorica), de az állattartás sem vesztett még korábbi szerepéből.

Az 1819. évi rendelkezés értelmében átalakult a debreceni határhasználat:

1. A külső legelőkön megszűnt a korlátlan legeltetés, a meghatározott állatlétszám fölött a gazda legelőbért fizetett.
2. Megváltozott a szántó- és legelőföldeken kialakult szabadgazdálkodás rendszere, az erdős-pusztákon feloldották a szántóföldi művelés tilalmát.
3. A város nyugati határában (mezőségen) szembetűnő a földművelés térhódítása és az állandó lakhellyé váló tanyák számának gyarapodása, sőt a távolabbi részeken – a parasztanyáktól eltérő szerepet játszó – majorok megjelenése. (Lakói nem cselédek voltak, hanem állandó lakosú napszámosok, akik csak akkor kaptak fizetést, ha dolgoztak. Az asszonyok baromfit tartottak, sőt kerti dohánytermesztéssel is foglalkoztak.)

A XIX. század első harmadában a *szántóföldi takarmánytermesztésnek* még csak a nyomai lelhetők föl, viszont a szénatermés is a természettől függött. A *kukoricatermesztés* még a kezdet kezdetén volt, jóllehet a sertéshizlalásban már felismerték szerepét, és a megtermelt mennyiség távolról sem fedezte a szükségletet. 1829-ből származó összeírás szerint több mint

2.000 hízósertést tartottak nyilván, mindamellettt megjelent a *mangalica* fajta is. A juhtartás már jóval szélesebb gazdálkodói körben jelentette az állattartás alapját, és a birkaállomány (merinó) létszáma jelentősen növekedett, ami a gyapjú iránti keresletnek köszönhető. A marhatartás viszont a XIX. század közepére visszaesett.

Debrecen állattenyésztésében is fordulatot hozott a *tőkés gazdálkodás* terjedése, ami együtt járt a földművelés és az állattartás egymáshoz való viszonyának a változásával. A debreceni gazdák felismerték, hogy a gazdálkodás akkor jövedelmező, ha a növénytermesztés mellett az állattartás sem szorul háttérbe. Annak ellenére, hogy a XIX. század második felétől előtérbe került a földművelő gazdálkodás, a XX. század elején az állattartás is tartotta „hadállásait”. Ennek ékes bizonyítéka, hogy a *külső legelők* feltörése elmaradt. Bár ebben az is közrejátszott, hogy a még feltöretlen legelők már feltétlen legelők voltak, vagyis a föld minősége miatt csak legeltetéssel lehetett hasznosítani.

Az *állatállomány létszáma* az 1850-es évektől az első világháborúig jelentősen változott. A marhák és a lovak száma növekedett, bár egyenetlenséget takart. A sertéseknél is szintén hullámzó volt. Mindehhez hozzájárult az is, hogy az összeírásokat nem azonos időpontban hajtották végre. A korszak nagy vesztese a juh volt, aminek háttérében az ausztrál gyapjú európai megjelenése húzódott meg. Mindez társult a XIX. század végének agrár-válságával, ami különösen a juhágazatot sújtotta. Ebben természetesen közrejátszott a gyapjú iránti kereslet általános csökkenése. Az 1910-es évtized elején a lóállomány létszáma 12.000 fölött volt, a marháé túllépte a 20.000 egyedet, a juh közel 30.000-re rúgott, a sertésállomány nagysága pedig 27.000 körül állandósult. A baromfi-állományt, mint az állattartás „mostohagyermekét” csak 1895-ben vették számításba, közel 70.000 darabbal. Ennek az állomány nagyságnak a rendelkezésére álló legelőterület nagysága, a *bellegelő* kiosztása és jórészenek *feltörése* után nem módosult, újabb feltörésekre nem került sor.

Debrecen sajátossága közé tartozott, hogy más alföldi településtől eltérően, az *igaerőt* a ló biztosította, nem pedig az ökör. 1912-ben a lófogatok száma közel nyolcszorosa volt az ökörfogatokénak. Egy ökörfogatra 7,6 lófogat jutott. A fogat típusai közül az egy-, illetve két lovas kocsik városi közlekedési eszközök voltak. A gazdálkodással kapcsolatos szállításokra szerkeret használtak. Jellegzetes módozat volt a *kétkerekű talyiga*, ami a város útviszonyaihoz kiválóan megfelelt. A vasút megjelenése után sem veszített jelentőségéből a lovas szekéren történő szállítás. A lovak zöme *herélt* volt, a csődörök aránya közel 10% körül mozgott, a kancáké 55% volt. Mivel az *ökörfogatok* száma az országos átlagtól elütött, így a szarvasmarhák között is alacsony volt az ökrök aránya.

A marhaállományban a tehenek aránya 30-40% között mozgott. A növendékek részesedése 45-50% közé esett, ami jelzi, hogy az állattartás gerincét a növendéktartás jelentette. Ami az ökörfogatok arányát illeti, megjegyzendő, hogy zömük vágóállatként hasznosult, folytatódván az évszázados hagyomány, vagyis a legelőn történő följavítás. Noha a hortobágyi legelők megmaradtak, fűhozamuk alacsony volt, így takarmányozásuk gondot jelentett. Az 1910-es évek elejére országos átlagban az ökrök aránya állandóan csökkent, Debrecenben ez mit sem változott, jóllehet már eredetileg sem volt akkora szerepük.

Már korábban is a *szarvasmarha*, a *ló*, a *juh* és a *sertés* alkotta a város állattartásának a gerincét, ami később sem változott. A szamár, az öszvér és a kecske, sőt a bivaly csak elenyésző szerepet játszott. A méhészet jelentőségére utal a kaptárok számának emelkedése. A selyemhernyótartás Debrecenben sem vert gyökeret, noha az 1900-as évek elején elindított újabb honosítási kampány viszonylag több eredményt mutatott föl, ha mást nem, akkor az *eperfák* ültetését. Ez a **Debreceni Kertészeti Egylet** égisze alatt történt. Az eperfa *gyümölcsének* hasznosításával a sertéstartás vált kedvezményezetté.

Debrecen állattenyésztésének ágazati megoszlása

A mezőgazdasági termelésben minőségi támpontot nyújt az állatállomány, a népesség és a szántóterület arányának vizsgálata. A mutatók közül az állatsűrűség (területegységre vetítve), a birtokkategóriák közti megoszlás és a szántóterületre eső állatlétszám jó támpontot nyújt az állattenyésztés megítéléséhez. Hiszen ezek a mutatók jelzik az állattartás súlyát a termelésben, sőt utalnak színvonalára.

A *szarvasmarhatartás* a XIX. század első felében még a nagyobb földbirtokkal rendelkező gazdálkodókat jellemezte. A század végére azonban egyre inkább eltolódott a súlypont a *kisbirtok* felé. A *lóállomány* zöme is a *kisbirtokra* összpontosult. A *sertés* szintén a *kisbirtok* állatának számított. A *juh* kifejezetten a *nagybirtok* jószágaként jött számításba. Ezt támasztja alá, hogy a közel 40.000 ezer juh az 1870-es években 241 juhtartó gazda birtokában volt, holott a földdel rendelkezők száma négyezer fő közelében járt.

A sertéstartás a legszélesebb körben dívott. Még a birtok nélküli „gazdálkodók” is hizlaltak állatot. A sertés- – főleg a hizlás – és juhtenyésztés az 1850-es évektől kezdett tőkés vállalkozássá formálódni. A sertéstartás lendülete a későbbiekben sem csökkent, ami viszont a juhtenyésztésről már nem mondható el. A XIX. század második felétől egyre inkább a *sertéshús* tölti be azt a szerepet, amelyet előzőleg a juh, azt megelőzően pedig a marha játszott. A sertés egyeduralma csak a XX. század második felétől kezdett megtörni, amikor megjelent a broilercsirke, az 1990-es évektől pedig a pulyka iránt nőtt meg a kereslet.

Debrecenben a sertéstartásban érvényesült legjobban a töke szerepe. Ami talán abból is lemérhető, hogy a XIX. század végétől a *sertéshizlás* egyre jobban önállósította magát, szinte „iparaggá” vált. Ez együtt járt a kukoricatermesztés szerepének felértékelődésével. A *kukorica* „*saroknövény*” lett a földművelő gazdálkodásban, s ebben a parasztgazdaságok az élen jártak. A sertésnél és a juhnál zajlott le a legkorábban és a leggyorsabban a széles körű *fajtaváltás*. Az 1870-es években a Hortobágyon a magyar juh fajta állomány már nem érte el a 2.000 darabot, holott az 1850-es években még 15 ezres nagyságú állományt legeltettek. A *merinó* fajta tért nyert a magyar (debreceni) racka megszületésének színterén. Bár ez jóval lassabban ment végbe, mint a sertés esetében. Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a sertésnél is, ahol a *szalontai* fajta a XVIII. században még egyeduralmat élvezett, de viszonylag gyorsan kiszorult a köztenyésztésből, és helyét a mangalica foglalta el. Debrecenben a szőke és a fekete színváltozatot kedvelték. A hagyományhoz való ragaszkodás Debrecenben is jellemezte, hiszen sokkal vontatottabb volt a mangalica visszaszorulása a húsertéssekkel szemben, annak ellenére, hogy a fogyasztói ízlés már a századfordulón igényt tartott rá. A *Steinfeld-féle* macsi uradalomban – egy jobb húsarányt mutató típus kialakítása érdekében – hozzáfogtak a *mangalica* × *kínai húsertés* keresztezéséhez. Noha ez alapvetően nem rendítette meg a mangalica helyzetét a város gazdálkodásában.

Az 1900-as évek elejétől a *juhtartásban* is elkezdődött egy újabb fajtaváltás, amit az ausztrál gyapjú megjelenése váltott ki, és a hazai juhtenyésztésben a későbbiek során a *fésűsmerinó* kialakulásához vezetett. Ami a *juhhúsfogyasztást* illeti, mint haszonvételt, az iránta megnyilvánuló érdeklődés végül is az alföldi tájra szorult vissza. Ugyanakkor a húsjuh fajták nem tudtak gyökeret eresztetni. Debrecen maradt meg a racka mentsvárának, noha az 1911. évi felmérés szerint kimutatott aránya már nem érte el az 5%-ot.

Magyar racka:	1.401 darab	(közel 4,7%)
Birka (merinó):	21.259 darab	(közel 71%)
Húsjuh:	7.206 darab	(közel 24,3%)

Hasonló sorsra jutott „a táj szülötte”, a *magyar szürke marha* is. 1870-ben a színes marhák aránya nem érte el a 2%-ot, ami később sem változott. A *behozott fajták* egy jó része a **Debreceni Gazdasági Tanintézet** birtokában volt, oktatási célból. Az 1910-es évekre azonban nyugati fajták aránya 20% fölé emelkedett, jó részük szimentáli fajta volt, sőt borzderes is előfordult. Ennek ellenére a debreceni marhatartás őrizte legtovább nemcsak a fajtáját, hanem tartásmódját is. A magyar szürkéhez való ragaszkodás a későbbi évtizedekben is élt tovább. Sőt Debrecen a **szürke marha nemesítése** terén is lépéseket tett *Tormay Béla* gazdasági akadémiai tanár és igazgató jóvoltából, ami a két világháború között sem veszített jelentőségéből. Bár általában a késlekedés miatt a fajtán „túllépett” az idő. A debreceni kezdeményezésnek az országban másutt is akadtak követői, de ezek nem sok eredménnyel jártak.

A XIX. században a *lótenyésztés* jóval kedvezőbb helyzetben volt, jóllehet a gazdák tenyésztés helyett inkább vásároltak. Ezt támasztja alá, hogy 1828-ban már létezett a **törzsménes**, amit 1771-ben alapítottak, és 1861-től már folyt törzskönyvezésük. *Kozma Ferenc* végezte a tenyésztendő fajta kiválasztását. Mezőhegyesről megvásárolták a 498 Nonius XXIX-G nevű mént, amely megalapozta a ménes hírnevét. Fontos szerepet játszott *Markovics Gyula*, aki ménesmester volt. (A **törzsgulyát** 1880-ban létesítették, Mezőhegyesről és Zombolyáról 2 magyar szürke bikát és 50 előhasi üszőt vásároltak meg.) A ló és a marha törzsállomány a két világháború között is a legértékesebb tenyészetek közé tartozott. A törzsménes megléte a gazdálkodók tulajdonában lévő állomány nemesítésére szolgált. A városi ménes csődöreivel történő fedeztetés a gazdák számára ingyenes volt. Ami a fajtát illeti, a *nóniusz* játszott vezető szerepet. Az 1916. évi *FM besorolás* Hajdú megyét és Debrecen a félvér és a nóniusz fajta körzetébe tette. A tenyésztés szempontjából a ménesek egyedeit a cifra és a renyhe csoportba sorolták. A *ciframénes* kancáit egy bizottság jelölte ki, és a város ezek számára biztosította a csődört. Az említett csoportból kimaradt kancákból állt a *renyhe ménes*, amihez viszont a gazdák szereztek fedező méneket. A *szűzménessel* pedig a genetikai leromlásnak kívántak gátat vetni.

1875-ben a Csige és az Újkert között megépült a *méntelep*, ami garanciát jelentett a tenyésztés színvonalának fenntartására, sőt javítására. A hosszú ideje meglévő **örlős ménest** 1861-ben megszüntették, ami az érdekeltek rosszallását váltotta ki. Ebbe a ménesbe a vidékiek lovait is befogadták. Ide kerültek azoknak a gazdáknak az igáslovak, amelyek a téli időszakban a takarmányhiány miatt legyengültek, vagy a tavaszi munkák után kondíció-javításra szorultak. Az örlős ménesből nem jártak haza naponta az állatok.

Az örlős ménes kapcsán nem kerülhető meg a tartásmód kérdése. A korszerű állattenyésztés a takarmánytermesztésre és az istállózásra épül, sőt a legelők és a rétek termése sem minden esetben közvetlenül hasznosul. A hazai hagyományos gazdálkodásban a *téli istállózó-takarmányozás* és a *nyári legeltetés* rendszere terjedt el. Az alföldi települések övszerű határhasználatában elkülönült egymástól a **külterjes** (gulya, ménes, sertéskonda, juhnyáj – a tél kivételével a legelőn) és a **kezes tartás** (igásló, -ökör, fejős tehén, vemhes juh, fejős juh, hízósertés). Ez utóbbiak naponta hazajártak a legelőről, és egész évben takarmányozták őket.

Az állatellátás színtere, ami egyúttal tartásmódot is jelentett, az alábbi képet mutatta:

Külső legelő (Hortobágy) – kezes jószág részére: tőkemarha (hízó), marhagulya, méneslovak, nem fejős juhok, maglósértések (süldők)

Belső legelő (bellegelő – várost övezte): kezes jószágoknak fenntartva – igavonók, fejős tehének, borjak, fejős juhok, házi sertés

Ház utáni, béres földeken épült **tanyák**

Erdei kaszálókon lévő **tanyák** – külső legelők állatainak téli szállása

Ez a rendszer a bellegelők felosztásáig – 1876-ig – fennmaradt, ami komoly tartási és takarmányozási gondot okozott. Az istállózó-takarmányozó tartásmódra való áttérés elmaradása feszültséget okozott a legelőt használó marhatartók és a juhtenyésztő gazdák között, ami tovább élt a XX. század első évtizedeiben is, eltérően az alföldi városok többségétől. Egyúttal az erdei kaszálók birtokba adása után az erdős-pusztákon való teleltetés is bizonytalanná vált. Annyi bizonyos, hogy a *debreceni állattartás négy „színteréből”* csak a bellegelő esett ki, ami viszont érzékenyen érintette a marha- és juhtartást. Ahelyett, hogy istállózó állattartásnak engedtek volna teret, viták kereszttüzebe került a megmaradt legelők használatának a kérdése. A hagyományos tartáshoz való ragaszkodás miatt szinte évente ismétlődtek a takarmányozási gondok. De olyan kérdésben sem sikerült előbbre jutni, mint az állatok egészséges ivóvizének a biztosítása, ami azután később szivattyúk beállításával részben megoldódott.

A legeltető tartásmód és az istállózó állattartás arányairól elmondható, hogy a XIX. század végén legeltetésre már csak a Hortobágy nyújtott lehetőséget, amelynek viszont korlátozott volt az állattartó-képessége. Mindez azt jelentette, hogy Debrecen állatállományának egy jelentős részét vélhetően *istállóban* tartották és takarmányozták: a lovak közel felét, a marhák 40%-át, a juhok egy negyedét és a sertések majdnem 90%-át. Más településekhez viszonyítva Debrecen a hagyományaihoz szívesen ragaszkodó városaink közé tartozott.

Az *állati haszonvételek* egyrészt függenek a fajtától, másrészt a tartástól és a takarmányozástól. A tehének közel felét fejték. A birkát (merinó) elsősorban gyapjújáért tartották. A rackát ellés után 2-3 hónapig fejték (0,5-0,6 liter/nap). A húsjuhok csak a XX. században kezdtek terjedni. Ugyanakkor a gyapjúárak miatt a merinók egy részét is gyakorta hizlalták.

Debrecen állattartásának gyökereiben a haszonelvűség és a hagyományörzés együttesen érvényesült, tradíciót teremtve a cívis város mezőgazdasági kultúrájában.

A **két világháború között** a magyar állattenyésztés piaci és jövedelmezőségi viszonyai kedvezőtlenül alakultak. Mennyiségi fejlődésről alig lehet beszélni. De bizonyos fokú minőségi javulás annál inkább érzékelhető, így nőtt az állatok vágósúlya, az átlagos tej-, gyapjú-, tojáshozam. Egyéb jelek is utaltak a fejlődésre:

- köztenyésztésben emelkedett az apaállatok száma,
- javult az állategészségügyi helyzet,
- rendszeressé váltak a mezőgazdasági kiállítások és bemutatók,
- bővült – főként az 1940-es évek elején – az állattartás műszaki háttere.

Az országos tendencia ellenére a város állattartása csak nehezen szakított évszázados gyakorlatával. A politikai és a gazdasági helyzet sem kedvezett a nagymérvű változásoknak. A háborús évek megrikították a város lóállományát. A hadsereg élelmezése a marhalétszám csökkenését eredményezte. A román megszállás szintén jelentős kárt okozott a város állatállományában, kiváltképpen a tenyészállatok körében. Az állatlétszám alakulása jelzi a mennyiségi visszaesést, amelynek minőségi következményei is voltak.

Az állatállomány alakulása 1925-1942 között, db

	1911	1925	1935	1942
Szarvasmarha	21.766	13.829	16.375	20.847
Ló	12.454	8.506	9.281	11.048
Sertés	29.866	14.792	17.594	18.478
Baromfi	67.896 (1895)		156.685	

Az adatokból kitűnik, hogy a sertés kivételével a létszám csak az 1940-es évek elejére érte el az 1914 előtti szintet. A juh esetén viszont a konjunkturális és hasznosítási változások okozták az ágazat visszaesését.

A Hortobágy továbbra is mint alapvető legelő Debrecen állattartásában. Kiterjedése 42.718 kat. hold volt. A közös legeltetésre 39.377 kat. hold szolgált. A terület földrajzi elnevezése eredetileg jóval nagyobb területre terjedt ki. **Bíró János** (1861-1936) – a korszak jelentős rét-legelőgazdálkodási szakembere – a pusztai állattartó-képességét 16.043 darab számosállatra becsülte. A táblázat szerint ennél jóval több állat járta a legelőt, ugyanakkor a legelő általános jószágbírása nagyon eltérő minőségű területekből állt. A jobb talajú részeken egy számosállatra 2.400 nől, a gyengébb területeken 3.600 nől (3 kishold) legelővel számoltak. A fűhozam nagyságát az időjárás szabta meg. A legeltetési rendet a **Hortobágyi Intéző Bizottság** állapította meg, amelynek tagjait az állattartó gazdák maguk közül választották meg. A legelőt felosztották, csak azok határain belül lehetett legeltetni: gulyákat, nyájakat, méneseket. Az 1930-as években az egyes állatfajok az alábbi legelő csoportokra oszlottak: 8 tehén gulya, 2 tinó gulya, 1 szűz gulya, 1 bika gulya, 1 ökör gulya. A tenyészgulyák közül a cifragulya válogatott tehenekből állt, közel 500 egyedre rúgott. A lóállomány tagolódása: 7 renyhe ménes, 3 cifra ménes, 1 törzskönyvezett tájfajta polgári törzsménis, 1 csődör ménes. Szembetűnő volt, hogy a Hortobágyon a legeltetett állatok száma évről-évre csökkent, aminek oka a jövedelmezőség csökkenésében és a nyári időszak gyenge fűtermésében keresendő.

A két világháború között a *szarvasmarha létszáma* kisebb-nagyobb ingadozást mutatott. A fajtamegoszlást tekintve a magyar szürke aránya 1942-ben 38,3%-ra esett vissza. A pirostarka marhák 65,2%-át alkották a város állományának. Még a borzderes fajta szült bele egy rövid ideig a „két nagy” versengésébe, de a háborús évek alatt teljesen kiszorult a köztenyésztésből. Debrecen állattenyésztés-fejlesztésének programja **Zöld József** tevékenységéhez kötődött. A takarmányozást illetően zabot csak a választott borjak kaptak. Az üszők vemhesítésére három éves korukban került sor. A külterjesen tartott teheneket nem fejték. A borjak elválasztására kilenc hónapos korban került sor. A tenyészbikák átlagos súlya 700, a teheneké 600, az üszöké pedig 450 kg volt. A debreceni gazdák 1926-ban létrehozták a **Debrecen-Hortobágyi Tenyészbikatelep Legeltetési Társulatot**, ami elsősorban a **magyar szürke fajta** tenyésztésének fejlesztését szolgálta a köztenyésztés színvonalának emelése érdekében. Minden évben bikaárverést rendeztek, ami nemcsak a helyi érdekeket szolgálta. A *Hajdú vármegyei* és a *Debrecen városi m. kir. gazdasági felügyelőség* közös tevékenységbe fogott a marhaállomány fejlesztésére. Javasolták a rendszeres szelekciót, a törzskönyvezés megindítását, a szarvasmarha-tenyésztő egyesület megalakítását. A **Debreceni Gazdasági Egyesület** elfogadta *Surgóth Jenő* javaslatát a debreceni törzskönyvezés megindítására, ami azonban csak 1937-ben lépett érvénybe. Hozzáálltak a magyar szürke tejhozamának javításához. **Batta Pál**, az OMGE főtitkára már jóval korábban elmarasztalta a hazai állattartókat, hogy méltánytalanul bántak a szürke fajtával, példaként említve a Pó-síkságon tartott *romagnyoli* és *maremanne* fajtaikat. Az „**ötvenes törzsgulyák**” létrehozását az FM támogatta. A Hortobágyon 1936-ban nyolc darab gulya 406 egyeddel, 1937-ben már tizenkét gulya 649 egyeddel legelt a pusztán. Az FM a Debreceni Gazdasági Egyesület korábban elindított törzskönyvezését elismerte, így hivatalossá vált. Noha az FM támogatta a magyar szürke nemesítését, a megyei gazdasági felügyelőség ugyanúgy patronálta a megyei és a városi szarvasmarha-tenyésztő egyesületet is, amelyek a **magyar tarka marha** térhódítását kívánták elősegíteni. A maremanne bikákkal – Olaszországból hozták be – 1934-ben kezdték el a magyar szürkével folytatott keresztezéseket. Az iránta megnyilvánuló nosztalgia nem csökkent a háborús évek alatt sem. Az FM különösen a kistenyésztőket karolta föl ezen a területen (kedvezményes tenyészállat kihelyezések). Mindezek ellenére azonban terjedt a

keleti országrészben is a magyar tarka marha. Így Debrecen marhaállományában is mind nagyobb arányt képviselt. 1931-től megindítják a törzskönyvezését, bár ez csak az állomány töredékére terjedt ki. Az uradalmaknál e téren sokkal jobb volt a helyzet. A törzskönyvezés évente rangsorolta a gazdaságokat, és 1937-1943 között minden évben a *Pallagi Gazdasági Akadémia* tenyésztete érte el a legjobb eredményt a tejtermelésben. Hasonlóan jó eredménnyel dicsekedhetett a *Semsey uradalom*, a *Steinfeld birtok* és *Eszenyi Józsefné tenyésztete*. Az uradalmakkal a köztenyésztés nem tudta fölvenni a versenyt, amire példa Semsey László gazdasága, ahol már az 1940-es évek elején a téli hónapokban a tehenek *kukorica-szilázst* kaptak, abrakként főleg *kukoricadarát* és *napraforgó pogácsát*.

A város **lótenyésztésében** az állomány nagysága változó képet mutatott az 1920-1944 közti években. 1942-ben már túllépte a 11 ezres létszámot, megközelítve az 1911. évit. Szembetűnő a melegvérű fajták aránya. 1924-től egy kiváló adottságú mén – **460 Nonius XXXI-2** – kezdte meg tevékenységét, amely közel másfél évtizedig járult hozzá a város lótenyésztésének javításához. Általánossá vált a csontosabb, tömegesebb testű lovak tartása, amelyek gazdasági munkára alkalmasabbak voltak, de a honvédségnek is megfelelték. A debreceni lótenyésztés szervezeti munkája is példásan működött. Mindent megtettek a köztenyésztés érdekében, egy egyöntetű típus megteremtésében. Kedvező hatást fejtett ki az 1927-ben vásárolt mezőhegyesi mén – **Nonius XXXVI** – is, amellyel három éven át fedeztettek. Lovasnapokat szerveztek, lóversenyeket tartottak, sokszor ezer fölötti létszámmal. A gazdasági válság (1929-1933) veszélybe sodorta a debreceni ménest is, amelyet azonban sikerült megmenteni, és csak a második világháború eseményei következtében szűnt meg. 1931-től az állam fölvásárolta azokat a méneket, amelyek a köztenyésztést szolgálták. Elhelyezésükre a debreceni méntelepen került sor. A törzsménes feladata volt a fajtatiszta nóniusz jellegű állomány terjesztése. A város állattenyésztését a gazdasági tanácsnok, **Veress Géza** irányította. 1932-ben **Micsky Imre** lett a méntelep vezetője. Három vérvonalat alakítottak ki. 1938-ban elkészítették a város ménésének törzsfáját és a kanca családfát is. Micsky Imre fő elvként fogalmazta meg: **Tartsd jól a lovat, de mennél többet mozgasd!** A versenyeztetés 1934-ben indult meg, amire a szolnoki kocsiversenyeken került sor.

A városi ménes tenyészhatása az egész Hajdúságban elterjedt. A *nóniusz* lett a legkeresettebb melegvérű gazdasági lótipus. A Hortobágyon kialakított fajtát a szakma „*sziki nóniusznak*” nevezte el. A ménes cégére a híres *ötösfogat* volt. Az „A” vérvonal alapítójának a Nonius XXIX-et, a „B” vonalnak a Nonius XXXI-et, a „C” vonalnak a Nonius XXXVI-ot tekintették. Ezek utódai révén kapcsolódott a nóniusz törzsfához a *hortobágyi nóniusz* vér is. A tenyésztetek munkájával a kiállításokon ismerkedhettek meg. 1933-tól kezdődően számos díjat nyertek az országos seregszemléken. A meginduló teljesítmény-versenyzésen a városi ménes egyedei is részt vettek a méntelep versenyfogataiban.

Debrecen **sertéstartása** a XIX. század végétől elsősorban mennyiségi változáson ment keresztül. A tenyészirányt tekintve lényeges fejlődésről nem beszélhetünk. Hiszen a két világháború között a zsírsertés tartotta egyeduralmát. 1935-ben 85%-kal, 1942-ben pedig 96%-kal uralta a mezőnyt. A *nagy áttörés* majd csak az 1960-as évek második felétől következik be a hússertés javára! Ebben is tetten érhető a város agrárkultúrájának hagyományőrzése. A mangalica-tartásnak kedvezett a kiteljesedő kukoricatermesztés, amely uralta a debreceni tájat. A sertéstartás jelentősége megnőtt 1920 után, mivel a megmaradt területhez képest nagyobb állományt és vele együtt kukoricaterületet „örököltünk”. Míg a hússertés „szószólója” **Kenessey Béla** volt, addig a mangalicát **Rátz (Rác) Mihály** pallagi akadémiai tanár és **Ötömösy Dezső** vette pártfogásba. Rátz Mihály 1930-ban kiadja a mangalica fajta bírálati szempontjait és a törzskönyvezésének feltételeit. Tevékenységével nem a hússertés terjedését kívánta megátolni, hanem az őshonosnak tekintett fajtát törekedett

korszerűsíteni. A Mangalicatenyésztők Országos Egyesülete tiszántúli csoportjának, az országos mangalicatörzskönyv kerületi intézőségének a **Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara** adott otthont. A fajta megmentése fölött azonban eljárt az idő.

A **juhtenyésztés** a XIX. század végétől országosan mind inkább veszített korábbi jelentőségéből. Debrecen juhállománya 1935-re több mint 40%-kal csökkent. A háborús évek alatt közel azonos szinten mozgott. A magyar racka aránya már 1911-ben 30% alá esett. 1935-ben már nem is vették számításba a juhállomány nagyságának megállapításánál. 1942-ben alig 10%-kal részesedett. Figyelemre méltó, hogy a húsjuh a nagybirtok révén 1935-ben majdnem 30%-ot ért el. A racka visszaszorulásáról 1930-ban a korabeli tudósítás megjegyzi, hogy „ma már aránylag elenyésző számban találunk a Hortobágyon rackát”. A fekete racka is egyre ritkább lett. Az állomány gerincét a *hazai fésűs* „birka” képezte, amely a debreceni juhtartó gazdák körében a gyapjúhozamot tekintette elsődleges haszonvételnek. Ugyanakkor a két világháború között már a húshozamot is számításba vették. A tej mint haszonvétel jelentőségében elmaradt. 1921-ben **törzsjuhászatot** létesítettek a Hortobágyon, amihez 100 kat. holdas gazdaság tartozott, főleg takarmánytermesztési céllal. 1924-ben sajtógyárat hoztak tető alá, így a juhtej földolgozásával egy jobban értékesíthető portékát kívántak előállítani.

A **baromfitartásra** az első világháború után kezdtek a debreceni gazdák jobban odafigyelni. 1935-ből vannak létszám adatok az teljes állományról:

Tyúkfélék:	123.839 darab
Liba:	12.731 darab
Kacsa:	12.163 darab
Pulyka:	7.952 darab

1945-ig a baromfitartás megmaradt Debrecenben is a ház körüli tartás szintjén. Változás e téren a nagyüzemi gazdálkodás megjelenésével következik be.

Debrecen állattenyésztése a XX. század második felében

A második világháború harci eseményei óriási kárt okoztak a város állatállományában. A *ménes* a várostanyán volt elhelyezve, ahonnan részben szétszéledt, részben a harcoló alakulatok kezére került. Az időközben előkerült 16 kancával és 3 méncsikóval kezdte meg a munkát az állami ménes. A tenyésztési munka immár a *Hortobágyi Állami Gazdaság* keretei között folytatódott. Eredményeiről a korabeli versenyek tanúskodnak. Az 1960-as években a Debreceni Állami Gazdaság lovasai vették át az egykori méntelep lovas sportjának feladatait, kiegészülve a termelőszövetkezetek által fenntartott lovas szakosztályokkal. A XX. század második fele már az a korszak, amikor a ló más szerepkörben jelenik meg. Az igaerejére a mezőgazdaság már nem tart igényt, de továbbra is az ember háziállataként új szerepkörben viszi tovább évezredek kultúráját az ember szolgálatában.

A kollektivizált mezőgazdaság kevés egyedi sajátoságot engedett meg az egyes tájak, kisebb-nagyobb régiók agrárkultúrájának. Ez a változás különösen érzékenyen érintette Debrecent, mivel állattenyésztése 1945 előtt jószerével egyet jelentett a Hortobágy állattartásával. Ez egy csapásra megszűnt, amikor egy tollvonással elvették a várostól. A múltat és az akkori jelentősvétte volna **Lónyay László** elképzelése, aki az FM Állattenyésztési Főosztályának

vezetőjeként egy *észak-tiszántúli állatnemesítő központ* létrehozásán munkálkodott, de eredménytelenül. A város állattenyésztésének „éléskamrája” – mindez túlzás – immáron állami bérleményként igyekezett a kor követelményeinek megfelelni, ami több-kevesebb sikerrel járt. Noha az 1948. évi megállapodás az FM és a város között elismerte a debreceni gazdálkodók jogos igényét a hortobágyi legeltetésre, ez azonban kevés foganattal bírt. Bár a gulya és a ménés évente megkapta a legelőt, a tulajdonjog visszaállítására nem került sor. Az *erdős-puszták*, a *debreceni löszhát* és a *Hortobágy* együttélése megszakadt. Az sem vitatható, hogy a hagyományos pásztorkodás időszaka réges-rég lejárt, s egy korszerűbb hasznosításnak kellett volna már átadni a terepet. De sok más egyéb elképzeléssel együtt ez sem valósult meg, ami Debrecen erős hagyományőrzésének a rovására írandó.

Más kérdés, hogy a hagyományőrzésre szintén szükség van, hiszen az állattartásnál maradva, nem tudni azt, hogy egy-egy fajtára a későbbiekben mikor lesz újból szükség. Példa erre az *őshonos állatfajaink* felértékelődése, amelyek nemzeti örökségünk szerves elemei, egyúttal biológiai forrást jelentenek számunkra. Sőt a mangalicát tekintve, amelyet száműztünk a köztenyésztésből, újból kereslet van iránta. Az eredetileg iberico (dél-spanyol) sertésből készített serrano (sonkaféle) mangalicából vagy keresztezett egyedekből előállítható és nagyon keresett világpiaci termék. Napjainkban a hazai mangalica kocaállomány 60%-a már *spanyol tulajdonban* öregbíti egykori magyar sertésfajtánk hírnevét.

Amint 1945 előtt Debrecen állattartása egyet jelentett a Hortobágy állattartásával, egy kicsit sarkítva elmondható mindez egy bizonyos mértékig az 1945-1990 közötti évtizedekről is. A város határában megalakuló állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vették át a történelem diktálta szerepet. S hiába született meg – népes szerzőgárda közreműködésével – Debrecen város több kötetes monográfiája, az 1945 utáni korszak mezőgazdaságával nem foglalkozik.

Ugyanakkor nem érdemtelen említést tenni arról, hogy miként alakult *Hortobágy állattenyésztése* a „szétválás” után. Az 1960-as évek elejétől lendületesen fejlődött a *broiler* csirketartás, továbbá elkezdődött a *gyöngyös*-, később a *kacsa*-, majd a *libatartás*. *Hereford* marhát hoztak be az Egyesült Államokból. *Takarmánykeverő* üzem kezdte meg termelését. Az *anyajuhok* száma 1962-1982 között 18 ezerről 64 ezerre nőtt. Évente 600-700 ezer liter *juhtejet* dolgoztak föl. A fajtaerőzió megállítására az *Európai Állattenyésztő Szövetség* már az 1970-es évek végén az *őshonos állatfajok* megmentésére kísérletet tett. E téren a Hortobágyi Állami Gazdaság a vállalt kötelezettségekből keveset teljesített. Ugyanis az 1960-as évek végén a magyar szürke marha állomány ellenőrzését megszüntették, de **Bodó Imrének** – a DE AMTC MTK professor emeritusának – köszönhetően folytatódott a törzskönyvezés. A *mangalica* kocákat átengedték Egyeknek. A *magyar racka* állomány nyilvántartása, háremszerű pároztatása hosszú ideig szünetelt. A *magyar parlagi fehér tyúk* nemesítése helyett gyöngytyúkkal foglalkoztak. Felduzzadt a kacsatartás, majd megalakult a *Hortobágyi Lúdtenyésztő Rt.* A nóniusz nemesítése, a ménék átadása a köztenyésztés számára kevésbé fedí a tényeket. Egyúttal eredményesnek mondható a *parlagi pulyka* nemesítése, amely **Mihók Sándor** tanszékvezető egyetemi tanár vezetésével folyik.

A szakemberek véleménye szerint, hogy újra állattal népesüljön be a Hortobágyi puszták, a legeltetéses állattartást kellene korszerűsíteni, és a korhoz igazodó pásztorképzést kellene megvalósítani.

A magyar állattenyésztés szakigazgatási szervezete

A XVIII. század közepe fordulópontot hozott az állattenyésztés irányításának addigi gyakorlatán. Az állattenyésztő állattartás kibontakozásának korában a központi hatalom, vagyis a bécsi udvar irányító szerepet biztosított magának. *Mária Terézia* 1773-ban Budaörsön merinó-jellegű törzsjuhászatot létesített. *II. József* pedig rendeletet hozott Bábolna és Mezőhegyes *méneshirtokainak* alapításáról. Az állatorvosi képzés alapítólevele 1787. február 6.-i keltezéssel a 4748. számú *helytartótanácsi rendeletet* tartalmazza, amely a pesti egyetemen **állatgyógyászati tanszék** felállítását írta elő, tehát központi akaratból született meg a hazai állategészségügy e fontos oktatási intézménye. Hasonló indíttatású volt a bécsi udvar részéről életre hívott Selmecbányai Akadémia, amelyet 1808-ban *erdészeti karral* kibővítettek. Bécs szorgalmazta **gazdasági szakegyesületek** alapítását is, amire utalt *Mária Terézia* 1766-ban keltezett királyi leirata. Kevés fogantja volt, s csak Nógrád és Tolna megye tett eleget a felhívásnak, és szervezett gazdasági egyesületet.

Széchenyi István 1825-ben megalapítja a „**pályafuttatási társulatot**”, amely 1828-ban **Lótenyésztő Társulat**, majd 1830-ban **Állattenyésztő Társulat** néven folytatta tevékenységét. S végül működését **Magyar Gazdasági Egyesület** néven az egész országra kiterjesztette. Az elnyomatás éveiben – 1848/49 után – korlátozott szerepet játszott, és csak 1867 után élénkült meg tevékenysége. Az 1860-as évektől már **Országos Magyar Gazdasági Egyesület** néven folytatta munkáját, noha hivatalosan csak az 1880-as években vált ezen a néven elsősorban a nagybirtok érdekvédelmi szakegyesületévé. Már az 1870-es években szorgalmazta országos tenyészállatvásárok rendezését, kezdeményezte az apaállat vizsgálatokat, a növendékmarhák vágásának korlátozását. 1868-ban és 1871-ben javasolta önálló földművelésügyi minisztérium felállítását. Az OMGE működése több szakosztályban folyik, köztük van a juhászat, a szarvasmarha-tenyésztés, a lótenyésztés, a sertés-tenyésztés, valamint a méhészet. Bár a törvényen alapuló mezőgazdasági érdekképviselet megszületése még távol van, de az OMGE már ezt is sürgette. Az általa megszervezett *1879. évi gazdakongresszuson* fő kérdéskör volt a hazai állattenyésztés ügye, ahol terítékre került a higiénia, a közös legelők ügye, az apaállat-ellátás, a tejtermelő tehenészeteket csak a városok környékére ajánlották, a juhtartásban a finom gyapjú termelését tartották kívánatosnak. Elégedettség fogadta a lótenyésztés javuló színvonalát. A tanácskozás a tenyészkerületek felállítását még korainak tartotta, és a Dunától keletre a magyar szürke marha tartását tartotta célszerűnek.

1867. március 10-én alakult meg a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium, amely terhes örökséget vett a múlttól. A lótenyésztés intézményeinek az átvétele a legtöbb nehézséget okozta. A magyar kormány átvette az osztrák császári hadseregtől Kisbért, Bábolnát és Mezőhegyest, továbbá a Székesfehérváron, Nagykovácsán, Sepsiszentgyörgyön és Varasdon lévő méntelepeket. A minisztérium életre hívta a **Központi Országos Lótenyész-Bizottmányt**. Az állami kezelésbe kerülő intézmények közé tartozott: méneshirtokok, állami ménesek, állami méntelepek. A lótenyésztési szervezet katonai jellegét fenntartották, de szakmai szempontból a magyar minisztérium alá tartozott. A méneshirtokok kezelését elválasztották a ménesek irányításától. 1872-től kezdve 501 fedezettési állomás működött az országban. Bevezették a *lólevél* használatát, amely a tulajdoni változásokat rögzítette. A lótenyésztés előmozdítására Pesten, Pozsonyban, Aradon, Debrecenben és Kolozsvárott lóversenyeket rendeztek.

A többi állattenyésztési ágazat mostohább bánásmódban részesült. A szarvasmarha-tenyésztés fejlődésének megindulása visszanyúlt *Mária Terézia*ig, akinek pl. 1774-ben kiadott rendelete szerint kellett védekezni a *keleti marhavész* ellen. A kiegyezés után a minisztérium

feladatának tartotta a magyar szürke marha fajtatisztán való fenntartását, valamint az egyéb állományt külföldi fajtákkal szándékozott javítani. Törzsbikákat bocsátottak a községek rendelkezésére, törzsgulyákat tartottak fenn, borjúvágási tilalmat rendeltek el. A tenyészmarha behozatalát a *gazdasági egyesületek* útján bonyolították le. A minisztérium fontosnak tartotta a tejtermelés növelését. 1884-ben létrehozta a **Tejgazdasági Felügyelőséget**, amelynek feladatai közé tartozott a tájékoztatás, a szaktanácsadás és az irányítás.

Amint már szó esett róla, a *juhászat* fejlesztése visszanyúlik a XVIII. századba, és fejlődése ütemes volt, így a minisztérium úgy vélekedett, hogy állami beavatkozásra nincs szükség az 1870-es évek elején. A *sertésstartás* előmozdítására hivatalosan nem tettek lépéseket. Noha a minisztérium a gazdasági egyesületek részére segélyalapot létesített a külföldi fajták behozatala érdekében.

Az 1889. évi XVIII. törvénycikk hívta életre az önálló **Földművelésügyi Minisztériumot**, amely 1896-tól egyre szélesebb körű tevékenységet fejtett ki. Gyakoriak voltak a tenyészállat-akciók, aminek során a köztenyésztés számára jószágokat juttattak. A **miniszteri kirendeltségek** létrehozása is a megnövekedett feladatokból adódott. A rutén-akció (Kárpátalja), a székely-akció (főleg Székelyföld) lebonyolítása is a kirendeltségek hatáskörébe tartozott, amelyek többek között az állattenyésztés korszerűsítését is tüzték ki célul.

Az FM mellett az önkéntes társulásra épülő, főleg **megyei gazdasági egyesületek** nyújtották a tárcának a legnagyobb segítséget. Állatkiállítások, -díjazások, egyéb bemutatók lebonyolításában rendszeresen részt vettek. 1897-ben megalakult a **Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége**, amit megelőzött a **Magyar Gazdaszövetség** létrejötte. A legnagyobb szakmai befolyása és érdekvédelmi szerepe az OMGE-nek és a Magyar Gazdaszövetségnek volt, amelyek egyúttal a nagybirtok érdekvédelmi szervezetei voltak.

A XIX. század végének búzaválsága egyre inkább az *állattenyésztés* felé fordítja a figyelmet. A kiváló genetikai háttérrel rendelkező állatfajok egyedeiről az OMGE 1870 óta vezetett – 1886-tól nyilvános jellegű – **Országos Törzskönyv** új szabályzata 1894-ben lépett életbe. A köztenyésztés színvonalának emelésére az FM **állattenyésztési kerületi felügyelőket** nevezett ki, akiknek munkáját az országos állattenyésztési főfelügyelő hangolta össze és ellenőrizte. 1908-tól az állattenyésztési felügyelők helyére a mezőgazdaság egészét ügyelő **gazdasági felügyelők** kerültek.

Újabb törvények születtek az állattenyésztés föllendítésére. A már említett 1894. évi XII. tc. után az 1895. évi XLVII. Tc. a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztésére pénzügyi alapot létesített, amiből később a felemelt összegű **Országos Állattenyésztési Alap** született meg. Az állam éveken keresztül viszonylag magas összegeket áldozott a *köztenyésztés* támogatására, ami főleg az *apaállatok* beszerzésére szolgált.

Az Országos Tejgazdasági Felügyelőség működése összeforrt tejgazdaságunk századvégi fejlődésével. Az intézmény 1890-ig önállóan végezte feladatát, majd besorolták az FM-be, s végül 1910-ben megszűnt. Tevékenységéhez kötődött a **tejszövetkezetek** hálózatának kiépítése. Az első szövetkezet 1882-ben Szombathelyen alakult meg, amit számos követett. A hálózat működésének csúcspontja az 1910-es évek második felére esett, de szerepüket – a vajértékesítésben bekövetkező pangás miatt – rövidesen elveszítették. A hazai tejgazdaság fejlődését ösztönözte – dán mintára – a **tejelőversenyek** szervezése, amely 1899-ben a **Magyaróvári Szarvasmarhatenyésztő Egyesület** (Ujhelyi Imre alapította) kezdeményezésére indult meg. Ugyancsak Magyaróvár adott otthont a **Tejgazdasági Kísérleti Állomásnak** is,

amely 1901-ben kezdte el munkáját. 1911-től néhány *tejjellenőrző körzet* is alakult a megyei gazdasági egyesületek szakosztályaként.

Az állattenyésztési ágazatok közül a lótenyésztésé volt a legszervezettebb. Az *FM lótenyésztési főosztálya* oroszánrészt vállalt az igazgatási, a szervezési és az irányítási munkából, így erőteljes hatást fejtett ki a magyar lótenyésztés fejlesztésére. A már meglévő állami ménesek mellé 1896-ban Kolozson *erdélyi tájfajta angol félvér* és 1897-ben Gödöllőn *kisnóniusz* ménest létesített. A már említett négy állami *méntelephez* (Székesfehérvár, Nagykőrös, Debrecen, Sepsiszentgyörgy) egyenként 3-6 *ménteleposztály* és 1912-ben közel ezer *fedeztetési állomás* tartozott, ahol mintegy 3.400 állami fedezőmén állt rendelkezésre. A *hidegvérű lovak* közténysztésének ménigényét a kisbéri ménesbirtok ardenni tenyészetéből és importból elégítették ki. 1895-ben elsőként alakult meg – a már említett – *Mezőhegyesvidéki Nónius Tájfajta Lótenyésztési Egyesület, D'Orsay Olivér* (1845-1933) kezdeményezésére.

A Földművelésügyi Minisztérium a *sertéstenyésztésben* a törvényhatóságok és a vármegyei gazdasági egyesületek révén valósította meg elképzeléseit. Bár az állatállomány nagysága ellenére nem sokat tett az ágazat fejlesztése érdekében. Kivételt jelentett a Torontál és Temes megyei tejszövetkezeti tagoknak nyújtott kamatmentes és részletfizetéses kölcsön yorkshire kocák beszerzésére.

Az 1898-ban létesített *Országos Gyapjúminősítő Intézet sippi Rodiczky Jenő* (1844-1915) kezdeményezésére jött létre, aki a juhtenyésztés és a gyapjúismeret nemzetközileg is elismert szaktekintélye volt. S amiben különbözött Európa hasonló intézményeitől, hogy nem az állam, hanem a tenyésztők érdekeit védte. Az *Országos törzskönyv* elindítására 1859-ben került sor. Az uradalmak elzárkózása miatt nem bővült az ellenőrzésbe vett tenyészetek köre. 1880-1909 között 22 darab tenyészet ellenőrzéséről vannak adatok. A *Debreceni Juhtartó Gazdák Egyesülete* 1877-ben alakult meg, ami 1921-ben újjáalakult. (A későbbiek során részletesebben esik róla szó.)

Az első világháború előtt kevés érdemleges szerveződés történt a baromfitenyésztésben. Megemlítendő az FM kérésére a megyei gazdasági egyesületek keretében a *baromfitenyésztési bizottságok* létrehozása, valamint a minisztérium kezdeményezésére a *Baromfitenyésztők Országos Egyesületének* megalakulása.

A két világháború között az állattenyésztés legfontosabb állami intéző szerve – a lótenyésztés kivételével – a *gazdasági felügyelőség* volt. De állami feladatokat láttak el a *törzskönyvelő* és *állattenyésztő egyesületek* is. 1928-ban életre hívták a járási *apaállatvizsgáló bizottságokat*, és az 1940. évi törvény szerint minden törvényhatóságban *állattenyésztési bizottságot* kellett alakítani, amely az *állattenyésztési alap* felhasználására tett javaslatot. A lótenyésztés igazgatását a *lótenyésztési főigazgatóság* és a *méneskar* látta el. A társadalmi szervezetek közül megemlítendő a *Magyar Lovassport Egyesületek Országos Szövetsége* és a *Magyar Gazdák Országos Lovasegyesülete*.

Az FM 1932-ben *Országos Tejgazdasági Bizottságot* alakított, ami véleményező és végrehajtó szervezet volt. A minisztérium 1935-ben a tejtermelők termelési és értékesítési érdekeinek védelmét a *Tejtermelők Országos Szövetségére* bízta, ami 1942-ben a *Tejtermelők és Tejszövetkezetek Országos Szövetségéeként* folytatta működését.

Az 1884-ben megalakult *Országos Törzskönyvelő Bizottság* az ellenőrzés szabályait **1885-1944 között** többször módosította. A vezetést illetően az OTB elnökét minden esetben az FM, a titkárát viszont az OMGE delegálta. Az 1923-ban jóváhagyott szabályzat alapján

támogatta a *megyei szarvasmarha-tenyésztő egyesületeket*, a *kerületi szövetségeket* és a következő országos egyesületeket: *Hússertés-tenyésztők Országos Egyesülete* (1923), *Mangalicatenyésztők Országos Egyesülete* (1927), *Magyarmarhatenyésztők Országos Egyesülete* (1931), *Juhtenyésztők Országos Egyesülete* (1937), *Szarvasmarha-tenyésztők Országos Szövetsége* (1941), *Baromfi- és Egyéb Kisállattenyésztők Országos Egyesülete* (1943).

1942-ben átszervezték az OTB-t, vezető- és irányító szerepét hatékonyabbá tették és egyúttal a *Magyar Állattenyésztő és Törzskönyvelő Szervezetek Országos Szövetsége* keretében folytatta munkáját 1948. december 31-én történt megszűnéséig. Több mint hat évtizedig európai szinten is kimagasló munkát végzett a magyar állattenyésztés szolgálatában. A **Horn Artúr** vezetésével 1948-ban elkészült *állattenyésztési kísérleti munkaprogram* már nem a MÁTSZOSZ keretében, hanem az 1949-ben megalakult *Állattenyésztési Kutatóintézetben* valósult meg.

A lótenyésztési egyesületek terén a már korábban említett mezőhegyesi kezdeményezés külső körülmények miatt törést szenvedett, de a munka nem állt meg, és egy hámban vagy nyereg alatt kitartó tájfajtát sikerült kialakítania *Makó és Vidéke Nónius Tájfajta Lótenyésztő Egyesület* működési körzetében, az 1940-es években. A Tolnatamási és Vidéke Félvér Lótenyésztő Egyesület az első világháború után, 1921-ben alakult meg, s tizenkét község lótenyésztő gazdáit fogta össze.

A *második világháború után* a lótenyésztést az FM állattenyésztési és az Állami Gazdaságok Főigazgatósága irányította. Az *Állattenyésztési Főigazgatóság* felügyelete alá tartoztak a megyei lótenyésztési felügyelőségek, a méntelepek, a köztenyésztés, a versenyló tenyésztételek és a Lósport Vállalat. Az Állami Gazdaságok Főigazgatóságán belül működő *Lótenyésztési Felügyelőség* hatáskörébe tartoztak az állami gazdaságokhoz került állami ménesek. 1948-ban tíz méntelep működött az országban, közel 800 ménnel, a fedezett állomásokon 30 csödör szolgálta a tenyésztést. 1947-ben megtörtént a hazai lóállomány fajta szerinti számba vétele, és elkészítették a kanca-katasztert is. Ebből a munkából tevékenyen kivette részét a *Magyar Ügetőverseny Egyesület* és a *Magyar Lovaregylet*. A munka az értékes tenyészállatok felkutatására irányult. 1949-ben megszűntek a megyei állattenyésztő egyesületek, a törvényhatósági állattenyésztési bizottságok, így a lótenyésztési bizottságok is.

Az *első világháború* megszakította a *tejellenőrző egyesületek* működését a *szarvasmarha-tenyésztésben*, amelynek megalakulásában az elsőbbség – 1910-ben – Károlyházát illette meg. A háború bejeződése után jöttek létre a megyei szarvasmarha-tenyésztő egyesületek. Elsőként 1922-ben a Fejér-megyei *Szarvasmarhatenyésztő Törzskönyvelő és Tejtermelést Ellenőrző Egyesület*. Példáját csak 1925-ben követte a többi megye. A szervezési munkából kivették a részüket az *1920. évi XVIII. tc.*-kel életre hívott kerületi *mezőgazdasági kamarák* is, mint érdekvédelmi és szakmai szervezetek (Felsődunántúli, Alsódunántúli, Duna-Tisza közí, Tiszántúli, Tiszajobb-parti és az Országos Mezőgazdasági Kamara. Ezeknek a szervezeteknek különösen a *kisüzemi marhatartás* volt érdeklődésük homlokterében). Az *1939. évi III.B.2. sz.* rendelet azonban a megyei szarvasmarha-tenyésztő egyesületeket *állattenyésztő egyesületekké* alakította át, ami maga után vont a tevékenységi kör bővülését: illetékességükbe minden állatfaj beletartozott, még a rét-legelő gazdálkodás is. Állattenyésztő mintaközségeket szerveztek, segítették az értékesítést, állattenyésztési tanfolyamokkal, alkalmi előadásokkal igyekeztek hozzájárulni a köztenyésztés színvonalának javításához.

A *tejszövetkezetek* nagyban hozzájárultak a kistenyésztők mind szélesebb körének a szarvasmarha-tenyésztő egyesületekbe történő bevonásába, hiszen a korszerű tenyésztési munkát és a szakszerű takarmányozást akkor lehetett velük elfogadtatni, ha a tejértékesítés

zökkenőmentessé vált. A kistenyésztők első tejszövetkezetét még 1895-ben a Baranya-megyei *Máriakéménden* alapították meg. A hálózat kiépülése azonban a *két világháború közötti évtizedekre* esik. Az irányítás az *Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ* kötelékébe tartozott.

Az 1941-ben létrehozott *Szarvasmarhatenyésztők Országos Szövetségének* összekötő szerepet szántak az FM és a megyei egyesületek között. A *Magyarmarhatenyésztők Országos Szövetsége* egyrészt a magyar szürke fajta megmentése érdekében, másrészt a tejtermelésének javítása céljából született meg. Noha a fajta fölött már eljárt az idő, mindezek ellenére 1931-1941 között eredményesen dolgozott. A tehének és a bikák törzskönyvezése nagyrészt csak az uradalomban folyt, jóllehet az ötvenes gulyák kialakításába bevonták a kistenyésztőket is. 1943-ban 86 uradalomban és kistenyésztőnél 123 darab 50-es törzsgulya létezett, amelyeket bevontak a nemesítésbe.

A visszakerült országrészeket is figyelembe véve kilenc *kerületi szarvasmarha-tenyésztő szövetség* létezett, amelyek a kamarai beosztást követték. Mindez kiegészült Kárpátaljával, Észak-Erdéllyel és Székelyfölddel, valamint a Felvidék visszacsatolt megyéivel.

A *Hússertésenyésztők Országos Egyesületének* megalapítására 1923-ban **Konkoly Thege Sándor** tett javaslatot. Az egyesület az OTB szerveként működött. A kezdeményező személy után 1925-1933 között **Kenessey Béla**, 1933-1944 között pedig **Kertész Ferenc** látta el a vezetői teendőket. Kertész Ferenc 1945-1948 között a Magyar Állattenyésztő és Törzskönyvelő Szervezetek Országos Szövetsége Sertésenyésztési Szakosztályában töltött be vezetői posztot. Törzskönyvi ellenőrzés 1939-ig csak nagyüzemekben volt, utána vonták be a kistenyésztőket is. Az egyesület munkája a háború befejeződésével megszűnt. A munkát a MÁTSZOSZ folytatta 1948. december 31-ig. A háború akkora pusztítást végzett – főleg az uradalmak állományában –, hogy 1947-ben csak 203 hússertés koca törzskönyvezését tudták elvégezni.

A *Mangalicatenyésztők Országos Egyesülete* szintén *Konkoly Thege Sándor* kezdeményezésére jött létre 1926-ban. Az igazgatói teendőket **Báthy Ödön** (1927-1928) és **Ötömösy Dezső** (1928-1948) látta el. Az egyesület céljának tekintette, hogy országos szinten korszerűsítse a mangalica fajtát. Annak ellenére, hogy a fajta a paraszti sertéstartás alapját jelentette, csak 1940-ben kezdték el a kistenyésztők kocaállományának az ellenőrzését. Ebben a munkában nagy szerepet játszott **Rácz Mihály** (1885-1957), a Debreceni Gazdasági Akadémia tanára, aki *Konkoly Thege Sándorral* és *Wellmann Oszkárral* karöltve elkészítette: *A mangalica sertés bírálata és törzskönyvezése* című munkáját. A megkezdett nemesítési munkát a háború után – megszűnésükig – a megyei állattenyésztő egyesületek folytatták.

Noha már a XIX. században működött Debrecenben egy civil kezdeményezésű juhtenyésztő egyesület, amely *Debreceni Juhtartó Gazdaság* néven vált ismertté, csak az 1921. évi újjáalakulásakor vette föl a *Debreceni Juhtartó Gazdák Egyesülete* nevet. Az eredetileg 1877-ben létesített szerveződés és az újjáalakított között céljait illetően nem volt különbség. A két világháború között működött még egy alapszabály nélküli egyesület is, a *Debreceni Birkatartó Gazdaság*, melynek elnöke az 1930-as években Trássy Géza volt. Az 1921-ben alakult egyesület 1948-ban fejezte be működését, amikor a Hortobágyon létesített *Állami Állattenyésztési Kísérleti Gazdaság* fölvásárolta a Debreceni Juhtartó Gazdák Egyesületének még meglévő ingóságait. A Juhtenyésztők Országos Egyesülete 1937-ben fogott munkához. A titkári teendőket kezdetben Horn Artúr látta el, majd Márkus József folytatta 1949-ig. A szervezet alapvetően a juhtenyésztők érdekvédelmi egyesülete volt, irányító és szervező feladatokkal.

A mezőgazdasági kamarák is szerepet vállaltak a juhtenyésztés terén. A *Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara Központi Juhászati Törzskönyve* 1926-ban jött létre. Feladatai között tartotta számon a törzsjuhászatok szervezését, szakmai támogatását, a tenyészállatok beszerzését és értékesítését. Az alakuláskor 25 birtokos lépett be, akik az ország legnagyobb juhászataival rendelkeztek. Hasonló feladatokkal született meg az *Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara Juhászati Törzskönyve* 1926-ban, aminek elnökévé Kovácsy Bélát (1861-1931), a Gyapjúminősítő Intézet igazgatóját választották. Szintén a két világháború közötti évtizedekben tartotta alakuló ülését az *OMGE Juhászati Bizottsága* (1935), amely elsősorban a gyapjúértékesítés problémáinak megoldását tűzte zászlajára. De figyelmet kívánt fordítani a népies juhtenyésztés fejlesztésére is. Elsőként került terítékre a paraszti gazdaságok juhtenyésztési érdekeinek a védelme. 1928-ban Schandl József javaslatára létesült az *Országos Juhászati Törzskönyv*, amelynek azonban működését és bővítését akadályozta a szakemberek hiánya. A már említett *gyapjúminősítő intézet* 1949. november 1-én beleolvadt az *Állattenyésztési Kutatóintézetbe*.

Már az 1902-ben érdekvédelmi szervezetként született *Baromfitenyésztők Országos Egyesületének* is volt előzménye, az 1875-ben létesült *Országos Baromfitenyésztők Egyesülete*. 1927-ben újabb alapszabály módosítás következett be, ami számításba vette egy országos baromfi- és házinyúl törzskönyv létesítését, a fontosabb fajták tenyésztésének előmozdítását. A feladatok bővülése következtében alakult meg a *Baromfi- és Egyéb Kisállattenyésztők Országos Egyesülete*, amely különösen sokat tett a későbbiekben a világháború pusztításának enyhítéséért, de 1948-ben – a többi intézményhez hasonlóan – befejezte működését. Ezen ágazatban jelentősek voltak az egyes régiók egyesületei, így Debrecen székhellyel a *Kelet-magyarországi Baromfi-, Galamb- és Házinyúltenyésztők Egyesülete*, amely szaklapot is kiadott *Házi szárnyasaink* címmel. Hasonló szerveződés volt a *Szegedi Baromfi-, Galamb- és Házinyúltenyésztők Egyesülete* is. 1947-ben az FM tanácsadó szerveként jött létre az *Országos Kisállattenyésztési Tanács*, de működéséről nem maradtak fenn adatok. A két világháború között tevékenykedett még a *Házinyúltenyésztők Országos Szövetsége*, amely szaklapot is megjelentetett.

Megemlítendő, hogy *méhészetnek* nem voltak társadalmi-, érdekvédelmi szervezetei, csak tudományos intézete.

A halgazdálkodásban is léteztek társadalmi szerveződések. Közéjük tartozott az 1870-es években létesített *Felső-magyarországi Halászegylet*. Az országos megjelenítést az 1885-ben életre hívott *Országos Halászati Egyesület* fémjelezte. Az 1920-as évektől alapszabályát többször módosították. Érdekvédelem, tanácsadás, továbbképzés szerepelt programjában.

Magyarországon az 1946-1948 közti években terelődött a figyelem a *mesterséges termékenyítés* felé. A hálózat kiépítésének gondolata Csukás Zoltán nevéhez fűződik. Az első *mesterséges termékenyítő állomást Jászberényben* létesítették az állami méntelepen. A munka sikerét bizonyítja, hogy 1955-ben már 14 állomás működött. A szarvasmarhánál *Magyarkeresztúr* jelentette a mérföldkövet, ahol a termékenyítést már összekapcsolták a meddőségi kezelésekkel. A termékenyítő állomások, majd a nagyüzemi mesterséges termékenyítés elterjedésében egy új szakma is megszületett: az *inszeminátor*, akiknek képzése az állategészségügy keretében folyt.

A takarmányozás terén a két világháború között bontakozott ki – bajor mintára – a *zöldmezőmozgalom*, amely országos méretűvé nőtte ki magát. Elsőként Vas megyében jött létre 1921-ben, abból a célból, hogy a tenyészállatokat elegendő és olcsó takarmánnyal lássák el. A kezdeményezés követőre akadt, és sorra alakultak meg a *megyei zöldmező egyesületek*. S ennek hatására 1931-ben megalakult az *Alföldi Zöldmező Szövetség* 14 megye részvételével

(nemcsak alföldi megyékből állt). Ezt követte az alsó- és a felső-dunántúli kerületi szervezet megszületése. 1936-ban Mosonmagyaróváron pedig zászlót bontott az **Országos Zöldmező Szövetség**. Agrárpolitikai hetilapja: a *Zöld Mező*, nagy példányszámú szakorgánium volt. 1945-1948 között azonban már nem jelent meg, és társult a MÁTSZOSZ Magyar Állattenyésztés című lappal. 1948. február 15-től pedig már *Zöldmezők Lapja Magyar Állattenyésztés* címen jelent meg 1948 végéig. A zöldmező szervezetek tanfolyamokat szerveztek, legelőversenyeket rendeztek, tanácsadással foglalkoztak, silóépítési akciók lebonyolításából tevékeny részt vállaltak. Az FM 1945-ben újjászervezte az országos szövetséget. De 1948-ban minden szintű formációját fölszámolták.

A második világháború után újjászerveződő állattenyésztő szervezeteket a *13.130/1948.223. számú kormányrendelet* 1948. december 31.-vel megszüntette. Feladataikat az FM Állattenyésztési Főosztálya vette át, továbbá a megyei mezőgazdasági igazgatóságok és a járási tanácsok mezőgazdasági osztályai. A megváltozott politikai, gazdasági viszonyokra épülő szocialista gazdálkodás beszűkítette, illetve másként értelmezte az érdekvédelmet, annak érvényesítéséért síkra szálló civil szervezetek, egyesületek szerepét. A szakmai irányítás is változott, noha alapelveiben alig módosult. Mindez azonban nem árnyékolja be a magyar mezőgazdaság óriási fejlődését, ami az 1970-1980-as években a hazai állattenyésztésben is végbe ment, világszínvonalú eredményeket mutatva fel.

A magyar állattenyésztés nagy alakjai

A magyar állattenyésztés-tudomány történetében számos kiváló tudós, gyakorlati szakember dolgozott, akik irányt szabtak nemcsak a hazai tudományos életnek, de nemzetközi hírnevet is kivívtak maguknak, hozzájárulva tudományterületük általános fejlődéséhez. Tágan értelmezzük e kiváló egyéniségek körét, hiszen közéjük tartoznak az elméleti szakemberek, gyakorló gazdák, a szakirodalom, sőt az agrártörténet művelői is.

Anghi Csaba (1901-1982): 1947-1949 között az Agrártudományi Egyetem debreceni osztályán tanított, és 1948-1949-ben az osztályt vezette. Az Állattenyésztéstani Tanszék meghatározó egyéniségű vezetőinek egyike volt. Fő érdeklődési területe: baromfi és a prémes állatok tenyésztése, háziiasításuk, a peccsenyebárány zootechnikájának kérdése. A nutria és a nyérc hazai meghonosítója. Jelentős érdemei vannak a budapesti állatkert nemzetközi hírnevének megalapozásában. Művei között szerepel: A magyar pásztorkutyák és a külföldi rokonfajták (1936), Nyúltenyésztés (1954), A prémes állatok tenyésztése (1932), Az angóranyúl elbírálása (1940), A juhgyapjú és felhasználása a háziiparban (1944).

Anker Alfonz (1925-1979): sokoldalú munkássága mellett a legfontosabb érdeme a sertés-hibridizációs módszer kidolgozása, amelynek révén az elsők között megszületett a KA-HYB sertés az 1960-as évek végén. Kiváló gyakorlati érzéssel megáldott szakember volt. Munkái közül említendő: Repülő Keresztretjtvény (Galambnemesítés és -tenyésztés, 1971), Újranyomás 1996 – Anker Irma gondozásában.

Baintner Károly (1905-1989): az állattenyésztés, a takarmányozástan és a tejgazdaságtan nagy tudású művelője volt. A Gazdasági állatok takarmányozása című három kötetes munkája (1958) évtizedekig a legfontosabb kézikönyvnek számított. További művei: Mezőgazdasági bakteriológia (1936), Szarvasmarhatenyésztés (1939), Takarmányozástan (1939), Részletes állattenyésztés (1953), Állattenyésztési enciklopédia I-III. (1961), Válogatott fejezetek a takarmányozástan köréből (1970).

Csapó Dániel (1778-1844): gyakorló gazdaként a Széchenyi István által életre hívott Állattenyésztő Társaság egyik alapító tagja volt. Utódszervezetének, a Gazdasági Egyesületnek is elnökségi tagjai közé tartozott. Gazdaságában a lótenyésztés és a juhászat országos hírnévre tett szert. A köztenyésztést fajtatizta ménekkal látta el. A falusi fiatalok számára szerkesztett Gazdasági kistükör című munkája 1843-ban Pesten jelent meg.

Csekonics József (1757-1824): kiváló lótenyésztő volt. Beadványának köszönhető a mezőhegyesi és a bábolnai katonai ménes megalapítása. Az első hazai ménesbirtok parancsnoka volt, később az állami ménesek felügyelője. Munkássága nagyban hozzájárult a napjainkban is szerepet játszó lófajták kialakulásához. Tapasztalatait 1817-ben jelentette meg: *Praktische Grundsätze die Pferdezücht betreffend* (Gyakorlati alapelvek a lótenyésztést illetően).

Csire Lajos (1923-1974): állattenyésztő, genetikus. A sertésenyésztés elméleti kérdéseivel foglalkozott. Vizsgálta a hazánkban tenyésztett sertésfajták hasznosítási típusait. A hibridizáció terén végzett munkássága hozzájárult a HUNGAHIV sertés kitenyésztéséhez. Munkái: *Sertésenyésztés* (1954), *Gazdasági állatok hizlalása 2. Sertéshizlalás: Kertész Ferencsel közösen* (1961), *Állattenyésztési enciklopédia: Sertésenyésztés: Fekete Lajossal és Kovács Józseffel közösen* (1976).

Csiszár Vilmos (1906-1972): tudományos munkássága Debrecenből indult. Személyében a hazai élelmiszer-higiéna szolgálat megteremtőjét tekinthetjük. Tejhigiéniában és tejgazdaságtörténetben maradandót alkotott. Akadémiai értekezése: *A tejgazdálkodás ősi, középkori és újkori formái* (sajnos nyomtatott formában nem jelent meg!). Munkái: *Tejtermelési higiéné* (1954), *Fejés, gépi fejés* (1960), *Húsvizsgálat és hús higiéné* (1964), *Nagyüzemi tejkezelés* (1967).

Csukás Zoltán (1900-1957): munkásságának egy része Debrecenhez kötődik. 1938-1944 között tanszékvezető. Tudományos tevékenysége széles körű érdeklődésre utal, a gazdasági állatok tenyésztésétől a takarmányozás kérdéseig. Különös érdeklődést tanúsított a magyar tarka marha iránt. Cáfolhatatlan érveket sorakoztatott föl a hazai tenyésztésű fajta mellett. Foglalkozott Kárpátalja marhatartásával is. A svájci borzderes marháról írt tanulmánya azért érdemel figyelmet, mert ez a fajta volt a főszereplője a XIX. század végén indított ruténakciónak. Nemzetközi tekintélynek örvendett szakmai berkekben. Főbb munkái: *A tején takarmányozása* (1936), *A magyar tarka marha eredete* (1940), *Alkatkutatás és állattenyésztés* (1941), *Takarmányozás* (1950, 1956), *Baromfitenyésztés* (1954).

Darányi Ignác (1849-1927): a modern hazai mezőgazdasági igazgatás megteremtője, a magyar kísérletügyi hálózat megszervezője, aki nagyon sokat tett a mezőgazdasági szakoktatás színvonalának javításáért. Nevéhez fűződik a gazdasági tanintézetek akadémiai rangra való emelése. Minisztersége alatt alkotott jogszabályok nagyban segítettek a szarvasmarha-, sertés- és juhtenyésztés fejlődését. A nagybirtok egyeduralmának fölszámolására tett erőfeszítései törést szenvedtek.

Dely Mátyás (-1918): a hazai állatorvosképzés elsőként végzett hallgatói közé tartozott. 1910-ben, diplomája megszerzésének 50. évfordulóján, egykori alma materének egész állatorvosi kara képviseltette magát az ünnepségen. Nemcsak az orvoslásban, hanem az állattenyésztésben is nagy jártasságra tett szert. Előszeretettel viseltetett a sertéstartás iránt. E témában írt munkája több kiadást is megért. 1877-ben jelent meg újabb kötete: *Az állat és élete* címmel. A Hortobágy állatorvosaként legenda szövődött élete köré.

Enesei **Dorner Béla** (1869-1954): a sertésenyésztés és a legelőgazdálkodás terén tette le névjegyét a magyar mezőgazdasági kultúrában. Munkái a hazai agrártörténet számára is becses források. Munkái: A sertés Magyarországon (1901), Az erdélyi szászok mezőgazdasága (1910), Kaszáló és legelőjavítás (1912), A sertés tenyésztése és hizlalása (1921, 1925), Rétek és legelők művelése és terméshozóvá tétele (1923, 1929), Hústenyésztésünk mai helyzete (1936).

D'Orsay Olivér (1845-1932): a mezőhegyesi ménest európai színvonalra emelte. Irányításával az uradalom a vegyes lóállományból kitenyésztette a nóniuszt. Kezdeményezésére megalakult az első tájfajtát tartó lótenyésztő egyesület. Felügyelte az állami méneseket és irányította a kolozsi ménest Erdélyben.

Éber Ernő (1874-1968): a magyar állattenyésztés első „történetírója”, aki széleskörű szakirodalmi munkásságot fejtett ki: szakíró, lapszerkesztő, múzeumi munkatárs. A magyar állattenyésztés fejlődése című munkája 1961-ben jelent meg, 1996-ban reprint kiadásban. A kötethez Gunst Péter írt utószót, értékelve a művet. További munkái: Ésszerű birtokpolitika (1935), Nagybirtok-kisbirtok (1930), Mi a magyar paraszt és mi lehetne (1944), Magyar agrárpolitika (1902).

Egán Ede (1851-1901): a magyarrá lett skót mezőgazdász sokat tett a hazai állattenyésztésért. 1883-ban az ő javaslatára hívták életre a tejgazdasági felügyelőségeket, melyek feladatai között szerepelt a tejszövetkezetek szervezése. Szakmai álmai közé tartozott, hogy Erdélyben – svájci mintára – havasi tejgazdaságokat hoz létre. 1896-ban Kárpátalján miniszteri biztosként a rutén-akciót szervezte (borzderes művelet néven ismert).

Festetich Imre (1764-1847): a Georgikon alapítójának a testvére. Már 1819-ben papírra vetette a beltenyésztéssel kapcsolatos megfigyeléseit „a természet genetikai törvényszerűségeiről”. Felismerte a beltenyésztés során a leromlást és a heterózis hatást. Már Mendel, G. előtt megfogalmazta a később róla elnevezett második törvényt (a hasadás törvénye), de felfedezése feledésbe merült.

Gaál László (1905-1983): gazdatisztként kezdte pályafutását az Esterházy-féle hitbizományi birtokon. 1945 után jelentős posztokat töltött be a hazai állattenyésztésben. A Gyapjútermelő Vállalat munkatársaként ment nyugdíjba. Szakmai munkásságán túl a magyar agrártörténetírás egyik jelentős alakját tisztelheti az utókor személyében. 1972-től az MTA doktoraként és az Agrártörténeti Szemle szerkesztő-bizottságának tagjaként számos könyv és tanulmány szerzője volt. A magyar állattenyésztés múltja című munkája 1966-ban jelent meg, amely a „határtudományok” számára is nélkülözhetetlen munka. Gunst Péterrel (1934-2005) közösen írták meg: Animal Husbandry in Hungary in the 19th-20th Centuries című kötetet (1977). További munkái: Az állattenyésztés politikai alapjai (1971), Szemlélet az állattenyésztésben (1974), A juতেj termelése és feldolgozása (1957), A gyapjú termelése és kezelése (1964), A gyapjútermelés zsebkönyve (1967), Rodiczky Jenő (1974).

Gratz Ottó (1878-1956): szakírói munkásságát Debrecenben kezdte el, mint akadémiai tanár. Sokat tett a hazai tejgazdaság tudományos és gyakorlati fejlesztéséért. Bevezette hazánkban az ementáli és az ömlesztett sajt készítését. Legnagyobb szabású munkája: A tej és tejtermékek címmel 1925-ben jelent meg. További munkái: Tejgazdasági lexikon (társszerzőkkel) (1940), Tejtermelési, tejkezelési, tejértékesítési ismeretek (1938), A kisgazda fejőstehene és tejgazdasága (1921), Tejgazdasági ismeretek tejtermelők részére (1943).

Hankó Béla (1886-1959): zoológusként a magyar háziállatok történetét kutatta. Munkásságának nagy része Debrecenhez kötődik. Érdemei mellett, megállapításainak egy jelentős része vitára ad okot a mai archeozoológia ismeretében. Munkái: A magyar ló eredete (1935), Ősi magyar sertéseink (1939), A magyar juh eredete (1937), Ősi magyar háziállataink (1940), Ősi magyar kutyák (1940), A magyar háziállatok története ősidőktől máig (1954), Magyarország halainak eredete és elterjedése (1931), A magyar baromfi eredete és gazdasági jelentősége (1936).

Herold István (1930-2002): a nagyüzemi állattenyésztésben a korszerű fajták térhódítása új követelményeket támaszt a takarmányozással szemben is. Herold István kutatói és oktatói tevékenysége erre a kérdéskörre kereste a megoldást. A Debreceni Agrártudományi Egyetemen az Állattenyésztési Tanszéken 1958-ban kezdte el tanári pályáját. 1982-1985 között egyetemi tanárként a tanszék vezetője, majd 1986-tól tanszékvezető-helyettes. Oktatói-kutatói munkájának szintézise a Takarmányozás (1977) című tankönyve, amely korszerű kézikönyvként vált ismertté. További munkái közé tartozik: Takarmányozástan (1992), Az új takarmányértékelési rendszer (1992). A takarmányozás elmélete és gyakorlata (1984) című kötete példázza munkásságának vezérelvét, vagyis nála az elmélet és a gyakorlat egységet képezett. Ezt támasztja alá A juh takarmányozása című összefoglalás is, amelyet Jávor Andrással közösen állítottak össze (1984). Tudományos értekezése: A fehérje-, illetve az osztályanyag-ellátás színvonalának befolyása a magyar tarka fejőstehenek termelésére és takarmányozására (1967). Számos hazai és nemzetközi szervezetnek volt tagja, irányító szerepet is vállalva. Szabadalmi közül megemlítendő: A nagy fehérjetartalmú zöldtakarmányok hangyasavas tartósítása (Takács Ferencsel), Debagrám báránytáp (Korom Istvánnal, Takács Ferencsel), és az Intenza marhahizlaló koncentrátum összetételének kidolgozása.

Horn Artúr (1911-2003): iskolateremtő tudós, aki világhírnevet szerzett a magyar agrártudománynak. 1963-1980 között az Állatorvostudományi Egyetem állattenyésztési tanszékének a vezetője. A populációgenetika, a biotechnika, hibridizáció elismert művelője. A modern tejelő, illetve specializált hasznosítású szarvasmarhatípusok kitenyésztésével foglalkozó munkacsoportjával jelentős eredményeket ért el a hazai szarvasmarha-tenyésztés színvonalának javításában. Alapvető munkájának számít az 1955-ben megjelent Általános állattenyésztés című kötete. Számos tanulmánykötet, értekezés szerzője. Szerkesztésében jelent meg az Állattenyésztési enciklopédia I-III. (1961), és az Állattenyésztés I-III. (1976) című monográfiák, valamint a Szarvasmarhatenyésztés (1973) című összeállítás. 1961-ben az MTA levelező, 1967-ben pedig rendes tagja. A World Animal Science 3. Dairy-Cattle Production című munkáját 1987-ben az Elsevier kiadó jelentette meg.

Hreblay Emil (1868-1930): a magyar baromfitenyésztés országos hírű szakembere volt. Nagy szerepet játszott a magyar nemesített baromfifélék kialakításában. Munkái: Pulykatenyésztés (1907), Tyúktenyésztés (1909), Lúd- és kacsatenyésztés (1909). Ezek a munkák a fajtaváltás, -nemesítés érdekében születtek.

II. József (1741-1790): osztrák császár és magyar király (kalapos király, mivel nem koronáztatta meg magát), felvilágosult uralkodó volt, akinek nevéhez fűződik a mezőhegyesi és a bábolnai ménesebirtok megalapítása – „jobb fajú (lovak) szaporodása” érdekében. Mindez a korabeli állattenyésztésnek is új irányt adott.

Kovács Imre (1901-1983): a hazai baromfitenyésztés jeles hazai szakembere volt. Személyéhez fűződik a második világháború után a baromfikeltető állomások hálózatának a kiépítése.

Kozma Ferenc (1825-1892): csak 1867 után állt állami szolgálatba Deák Ferenc kérésére. 1868-ban az FM lótenyésztési osztályát vezette. 1872-ben miniszteri tanácsos lett. Bábolnán, Kisbéren és Mezőhegyesen magas színvonalú törzstenyésztet létesített. Kezdeményezésére helyezték át a lipicai tenyésztőrzset Fogarasra. Kialakította az országos tenyészkereteket. Munkája eredményeként rövid idő alatt híressé váltak az irányítása alatt kialakított fajták: kishéri angol telivér és félvér, a bábolnai arab, a mezőhegyesi gidrán és nóniusz, az angol félvér (Furioso-North Star), a lipicai Fogarason. Az 1885. évi lótenyésztési kiállításon óriási sikert könyvelhetett el, bemutatván két évtizedes irányító-szervező munkájának eredményét. Kozma Ferenc idején kezdődött el a magyar ügető-ló kialakítása, ezzel is bátorítván a hazai sportlótenyésztést.

Nagyváthy János (1755-1819): Csurgón mint gazdatiszt sokat tett a magyar mezőgazdaság fejlesztéséért. Festetich György uradalmának kormányzójaként jelentős szakírói munkásságot fejtett ki. A Georgikon alapításának ötlete is tőle származott. Nagyhatású művei közé tartozik: A szorgalmatos mezei gazda I-II. (1791), Magyar practicus tenyésztő (1822 és még több kiadás), Magyar practicus termesztő (1821).

Ócsag Imre (1920-1996): 1949-től az ÁKI lótenyésztési osztályának munkatársa, vezetője 1984-ig. A lótenyésztés c. egyetemi tárgy előadója Gödöllőn (1957-től) és Debrecenben. A Mezőgazdaságtudományi Kar Állattenyésztési Tanszékének szakkönyvtára Ócsag Imre nevét viseli. Munkái: A nóniusz (1984), A kishéri félvér (1989), Csikónevelés (Halász Bélával, 1955), Magyar lovaskönyv (szerzőtársakkal, 1988), A legfiatalabbak lovas tömegsportjának kialakítása (társszerzővel, 1990).

Örösi Pál Zoltán (1904-1986): a magyar méhészet oktató-kutatója, aki 1927-től Debrecenben is tanított a Tisza István Tudományegyetemen. Hosszú évtizedekig az agrárközélet szereplője volt. Munkái: Méhek között (1951, számos kiadás követte, az utolsó 1989-ben), Kis méhészkönyv (1954, több kiadás, az utolsó 1967-ben).

Pethe Ferenc (1763-1832): Rodiczky Jenő egyik írásában a gazdatisztíróink Bessenyeiejként említette. Pallérozott mezei gazdaság I-III. című munkája átfogja a mezőgazdaság egész területét. Az állattenyésztés szempontjából fontos kukoricáról, mint „legelső becsű” növényről ejt szót. Fontos szerepet tulajdonított a takarmánynövények termesztésének. A répaféléket szintén az állattartók figyelmébe ajánlotta. Sokat foglalkozott az istállózás kérdésével. A marhatartásban elsőbbséget tulajdonított a tejhozam növelésének. Elsőként teszi szóvá a hazai szakirodalomban a mesterséges borjúnevelést és a marhahizlalást. A legnagyobb teret – érthetően – a munkájában a juhtenyésztésnek szentelte.

Rác Mihály (1885-1957): a debreceni agrároktatáshoz kötődik munkássága. Míg a két világháború között a mangalica fajta „hazai apostolaként” tartották számon, 1945 után a juhtenyésztés felé fordult érdeklődése, amiben szintén maradandót alkotott. Munkái: Tejgazdaságtan (1923), Külföldi állattenyésztési karcolatok (1914), A mangalicasertés bírálata és törzskönyvelése (1930), A mangalicasertés tenyésztésének célja és keresztülvitele (1932).

Sippi Rodiczky Jenő (1844-1915): gazdasági akadémiai tanár, igazgató, majd az Országos Gyapjúminősítő Intézet alapítója és első igazgatója volt. Szakirodalmi munkássága átfogta a mezőgazdaság egészét. Munkái: Adalékok a mezőgazdaság ismeretéhez: A juhtenyésztés (1880), A takarmánytermesztés kézikönyve (1882), A nyugat-európai lapály juh (1885), A juh és a gyapjú ismertetése (1892), A magyar méhészet múltjából (1892).

Széchenyi István (1791-1860): a reformkor meghatározó egyénisége volt, aki elsőrangú feladatnak tekintette a hazai gazdasági élet felvirágoztatását. Mint gyakorló gazda, a mezőgazdaságnak is kiemelkedő jelentőséget tulajdonított. Külföldi útjai során erősödött meg benne azon elhatározás, hogy a magyar állattenyésztési kultúra fejlesztése elsőbbséget élvez. E téren kifejlett szervező munkájáról már említés történt. Munkái: A lovakról (1828), Selyemről (1840), Néhány szó a lóversenyzés körül (1838), Hitel (1830), Világ (1831), Stádium (1833).

Tangl Harald (1900-1871): az állatélettan és takarmányozástan nemzetközi rangú tudósa volt. Jelentős szerepet játszott az 1945 utáni korszak ez irányú kutatásaiban (belső szekréció, vitaminok, hormonok). Munkái: A háziállatok élettana (1954), A vitaminok, hormonok, antibiotikumok szerepe az állattenyésztésben (1956), A környezet szerepe háziállataink életfolyamataiban (1965), Vitaminok és az állat (1968).

Tessedik Sámuel (1742-1820): a XVIII. század magyar mezőgazdaságában jelentős személyiség, aki az állattenyésztés terén is maradandót alkotott. Hiszen az Alföldön meghonosította a lucernatermesztést, amely rövid idő alatt a hazai állattenyésztés másik „saroknövényévé” vált, elősegítve az istállózó állattartás térhódítását. Ezzel kapcsolatos munkája: Nachricht von dem Anbau und der Benutzung des Luzerner- Klees.

Urbányi László (1902-1974): az állati szervezet ásványianyag-forgalmával, vitamin- és mikroelem szükségletével foglalkozott. Munkatársai közé tartozott **Marek József** és korábban Wellmann Oszkár. Munkái közül megemlíthető: Háziállatok takarmányozása (1943), Általános kémia (1956).

Veress László (1928-2006): a Debreceni Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Tanszékének vezetőjeként ment nyugdíjba. A gyakorlatban eltöltött évek után Kaposvárott alapozta meg tudós szakmai pályáját a hazai juhtenyésztés fejlesztésében. A tenyésztési irányvonal meghatározásán kívül a takarmányozás terén is érdemeket szerzett, az express pecsenyebárány hizlalási módszerének kidolgozásával (Veress-Kakukk-féle báránytáp). Tevékeny részvevője a nemzetközi juhtenyésztési fórumoknak. Az Európai Állattenyésztők Szövetségében a juhtenyésztési szekciónak éveken át az alelnöke volt. Kutatási területének homlokterében a bárányok korai elválasztásának és a sűrített elletésnek kérdésköre állt. Európában elsőként javasolta a szaporaság terén kiváló booroola merinó fajta behozatalát, amelynek révén sikerült kialakítani a szapora merinó fajtát. Egyéb területen is elsőbbséget vívott ki magának: a juh ovulációsráta-vizsgálata, intrauterin termékenyítés, zigóta átültetés. A juhtenyésztés fejlesztésének genetikai és tartástechnológiai kérdései című értekezésével MTA doktori fokozatot szerzett 1993-ban. Az 1982-ben megjelent Juhtenyésztők kézikönyve című kötet egyik szerkesztője és fejezetírója volt. Az Általános állattenyésztés című, társszerzővel írt jegyzete több kiadást ért meg. Munkái között szerepel: A juh tenyésztése és tartása (1990), Báránynevelés és -hizlalás (1976), melyet Kakukk Tiborral közösen írtak. Szenvedélyesen vonzódott a magyar állattenyésztés múltja iránt is, s Fejezetek a magyar állattenyésztés történetéből címen – Dunka Bélával közösen – 2003-ban szereztek örömet a múlt iránt érdeklődő szakembereknek.

Wesselényi Miklós (1796-1850): nagyhírű lótenyésztő volt, aki műveiben is síkra szállt a hazai lótenyésztés fejlesztéséért, Széchenyi Istvánnal karöltve. Munkái: A régi híres ménesek egyike megszűnésének okairól (1829), Teendők a lótenyésztés körül (1847). Uradalmában a juhászatot a gyapjútermelés irányába fejlesztette.

Zajtay Artúr (1872-1951): a két világháború között a takarmányozástan egyik jelentős személyisége volt. Kutatói alkata szerencsésen ötvöződött gyakorlati érzékével. A Zajtay-Weiser „páros” munkásságából született meg a Takarmányozástan (1940. 3. kiadás) című munka, amely több kiadást ért meg. További önálló munkái: A szarvasmarhák okszerű takarmányozása (1938), Az okszerű takarmányozás (1935), A takarmánysavanyítás jelentősége (1938).

Megjegyzés: több neves személyiségről Az állattenyésztéstan mint tudomány c. fejezetben lesz szó!

Az állattenyésztéstan mint tudomány

A XVI. századtól egyre gyakoribbá váltak a földesurak *gazdálkodási utasításai*, amelyeket a tiszttartóknak és udvarbíráknak küldtek. Ezek a korabeli mezőgazdaság állapotának becses forrásai. A gazdálkodásban jeleskedő főurak legtöbbször már birtokában volt a fejlettebb nyugati mezőgazdaság ismeretének. **II. Rákóczi György** gyulavári tiszttartójához írt utasításában részletesen számba veszi az egyes gazdasági állatokkal kapcsolatos teendőket, ami kiterjed tartási, takarmányozási kérdésekre. Hasonló szellemű utasítások születtek **Esterházy Miklós** nádortól is, aki szemptei és munkácsi uradalmának udvarbíráját látta el szakmai eligazítással. **Thököly Imre** 1684-ben részletesen előírta azt, hogy miként történjen a szénabetakarítás, a kazalrakás. Egyre több jel utal arra, hogy a XVI-XVII. században a gyakorlat mellett – még ha csírájában is – kezdett megjelenni a mezőgazdasági szakismeret tudománya. **Sambucus János** latin nyelven íródott munkája 1574-ben jelent meg, és az *állatok gyógyításával* foglalkozik. **Lippai János** *Calendarium economicum perpetuum* (Gazdasági öröknaptár) c. összeállítása a majorsági teendők foglalata. 1662-ben **Stubenberg János** szintén latin nyelven megjelent műve a *lótenyésztés szabályait* rögzíti, kitérve a hazai lótenyésztésre is. **Tseh Márton**: *Lovak orvosságos megpróbált szép könyvecskéje* 1676-ban rövid idő alatt már második kiadást ért meg. Fontos sorozatnak tekintendő **Szent-Iványi Márton** tollából született *Dissertationes septem* (hét értekezés), amiből a hatodik a gazdasági állatokról szól. Szintén az ő nevéhez fűződik az 1689-1709 között megjelenő folyóirat, amely tartalmazott állattartással foglalkozó írásokat is.

A *reneszánsz*, főként pedig a *felvilágosodás* új lendületet adott a természettudományok fejlődésének, a tudományos kutatás kibontakozásának. Mindez új alapokra helyezte a mezőgazdasági termelést, s vele egyidejűleg a szakirodalmat. A tudományos ismereteknek, az ismeretek terjedésének azonban nyelvi akadályai voltak. A hivatalos érintkezési nyelv a latin volt, a polgárság és a főúri réteg viszont a német nyelvet használta. Az idegen nyelvű művek magyarításának legfőbb akadályát a magyar nyelv pallérozatlansága jelentette, vagyis hiányzott a *magyar szaknyelv*. A XVIII. század első felében az állattartás ismeretei csak enciklopédikus jellegű munkákban kaptak helyet, noha **Bél Mátyás**: *Tractatus de re rustica* (Értekezés a mezőgazdaságról) című kéziratos munkája kétes értékű szakmai színvonalon mozgott. S csak a XVIII. század második felében jelenik meg **Nagyváthy János**: *Szorgalmatos mezei gazda* című, szakmai áttörést jelentő munkája. Ebben az időszakban egyre gyakoribbá vált az olyan munkák kiadása, amelyek kizárólag az *állattartással, -tenyésztéssel* foglalkoztak. Közéjük tartozik **Mitterpacher Lajos**: *Naturgeschichte der Tiere und der saemtlichen Tierzucht* című, 1778-ban kiadott értekezése, vagy **Molnár János**: *PásztoreMBER avagy a pásztorok tanításáról két könyv* címen megjelent összeállítás 1775-ből. **Schubart János** német nyelven jelentette meg *A szelíd állattenyésztés és az istállózás bevezetése* című kötetét, amely címéből ítélve a magyar állattartás előtt álló korszakalkotó lépés megtételére kívánta a figyelmet fölhívni. A sorjázó szakkönyvek sorából tág tér jutott a

juhtartásnak, mint az akkor elsőbbséget élvező háziállatnak. A *lótenyésztés* köréből 1779-ben Pesten jelent meg **Wopperer János** lovassági kapitány munkája németül: *Alapvető értekezés a lóismeretről* címmel. Említhetnők még **Wolstein János** (bécsi állatorvos), **Scotti Lajos** (mezőhegyesi állatorvos), stb. műveit is, továbbá az 1790-ben kiadott *Practische Beobachtungen zum Behuf der Pferdezeitung in Ungarn* című kötetet. **Fugger Márk** 1578-ban megjelent kötetét – Wolstein János átdolgozta – **Tolnay Sándor** magyarra fordította, és 1786-ban adták ki: *A lónak neveltetése* címen.

A gazdasági szakfolyóiratok – előfizetők hiányában – csak rövid ideig tudták magukat fenntartani. 1796-ban Bécsben indult a **Gazdaságot Tzélzó Újság**, amely még ugyanabban az évben **Vizsgálódó Magyar Gazda** címen folytatódott, de már a következő évben meg is szűnt. Nagyobb sikere volt azoknak a sajtótermékeknek, amelyek általános kérdésekkel foglalkoztak, és az írások között előfordultak mezőgazdasági vagy állattartási kérdéseket taglaló cikkek is. E téren talán a komáromi **Mindenes Gyűjtemény** (1789-1792) futotta be a legsikeresebb pályát.

Az éledező mezőgazdasági szakoktatásban is már kezdettől fogva jelen volt az állattartási ismeretek oktatása. Így *Szempcen, Vácott*, **Tessedik Sámuel szarvasi** iskolájában, sőt a *nagyszombati* egyetem átköltözésével Pesten, a **Mitterpacher Lajos** (1734-1814) vezette mezőgazdaságtani tanszéken. A jezsuita szerzetes tanár: *Elementa rei rusticae* I-III. című munkája hosszú időn keresztül a korabeli gazdálkodás nemzetközileg is számon tartott monográfiája volt. 1787-ben nyitotta meg kapuit a hazai állatorvoslás első tanintézete **Tolnay Sándor** (1747-1818) vezetésével. 1797-ben pedig **Festetich György** átadja a magyar agrárképzésnek Európa első gazdatiszti iskoláját, a Georgikont, amely iskola-együttes volt, nemcsak fokozataival, hanem szakjaival is.

A XIX. század elejétől a reformkor szellemében egyre erőteljesebb szándék mutatkozott a hazai mezőgazdaság felzárkóztatására. Könyvek, szakfolyóiratok, tanácskozások teret nyújtottak a korszak gazdálkodási problémáinak bizonyos fokú megoldására. Tették mindezt annak ellenére, hogy az alapvető politikai, gazdasági viszonyokon egyáltalán változtatni kívántak volna. Az állattartást illetően a *lótenyésztés* mindig előtérben volt, hiszen ez támogatóra talált a társadalmi elit részéről, a földművelés és szállítás igaerő igénye és a hadsereg szükséglete miatt. A *szarvasmarha-tartás* egyáltalán nem állt az érdeklődés homlokterében, a *sertéstartás* pedig a periférián mozgott. E két utóbbi szerepére a későbbiekben rácsúszott az idő, hiszen a legjelentősebb ágazatokká váltak.

Az állattartás gyakorlata a *tapasztalati kultúrára* épült, bár a meginduló *szakoktatás*, ha lassan is, de éreztette hatását. A gazdatisztek nem elégedtek meg a gyakorlatból levonható tanulságokkal, hanem fontosnak tartották az akkori tudomány válaszait is. A korabeli hazai szakíróink többnyire *külföldi könyvek és utazások* során szerzett ismereteket igyekeztek átültetni a hazai gyakorlatba, sokszor mindenféle *kritika nélkül*. Ugyanakkor tudományos kutatást nem folytattak. Ez megbosszulta magát, hiszen az akkori vezető ágazatokban – ló és a juh – a legtöbb rossz döntés, megoldás emiatt született meg. A zömmel parasztkézen lévő szarvasmarha- és sertéstartás igaz, hogy fejlődés nélkül, de biztonságban átvészelte ezt az átmeneti időszakot.

Zűrzavar uralkodott a *takarmányozás, öröklődés* fogalmainak tartalmában. A mezőgazdasági szakírók a kérdéseket megpróbálták leegyszerűsíteni, és a gazdákat kész sémákkal ellátni. A **Thaer-féle szénaérték** elmélet is zavarba ejtő gyakorlatot alakított ki. Az egyes szerzőktől származó táblázatok eltérő, sokszor homlokegyenest különböző adatokat tartalmaztak. Nem beszélve arról, hogy ismeretlen volt még a *takarmányok beltartalmi összetétele*. Ennek

ellenére a korabeli próbálkozások a fejlődés csíráját hordozzák, hiszen jóval meghaladták a korábbi századok ismereteit.

Hasonló bizonytalanság uralkodott a nemesítés alapját jelentő örökléstani ismeretek terén is. Egyedül **Széchenyi István**, mint gyakorló gazda fogalmazta meg – a mai felfogáshoz közel járva – a *fajtanemesítés* alapelveit, rámutatva arra, hogy mindez elérhető keresztezéssel, rokon- és beltenyésztéssel, szelekcióval, és a környezet hatásával. Már ekkor foglalkoztatta a hazai szakembereket az, hogy a magyar állatállományt csak külföldi fajták behozatalával lehet-e javítani, vagy a magyar fajták célszerű kitenyésztésével. **Magda Pál** (1770-1841) ez utóbbi mellett szállt síkra.

A *reformkorban* lendületesen bővült a szakkönyv- és folyóirat kiadás. S ezen belül mind több könyv jelent meg az állattenyésztés köréből. Nem hiányoztak a kizárólag népszerűsítő kiadványok sem. A *Mezei Naptár* mintegy 15 ezer példányban került az érdeklődők kezébe. Az állattenyésztési ismeretek terjesztéséből kivették részüket az oktatási intézmények. A *Georgikon* és *Szarvas* mellett megnyílt a *nagyszentmiklósi* alsófokú mezőgazdasági szakiskola. 1818-ban létrejött az *óvári tanintézet*. **Rohonc, Nagykörs, Zelemér, Szőkehalom, Istvántelek**, stb. jelezte a különböző szintű oktatás iránti érdeklődést, azt a szellemi föllendülést, amely a XIX. század közepéig megérintette a magyar mezőgazdaságot. A megalakuló *Magyar Tudományos Akadémia* is befogadta falai közé a kibontakozó hazai állattenyésztés-tudományt.

A XIX. század második fele, a kiegyezést követő évtizedek a tőkés gazdálkodás kiteljesedése jegyében teltek el. A nagybirtok fokozatosan megszabadult feudális kötöttségeitől, egyidejűleg megszülettek a parasztbirtokok is. A politikai, gazdasági háttér átalakulása átformálta a mezőgazdasági termelést. Egy nagyívű fejlődésnek vagyunk tanúi, ami kedvező pályára állította a hazai állattenyésztést. Mindez hozzájárult az önálló *állattenyésztéstan* kibontakozásához, megerősödéséhez.

Bár 1848/49-et követő másfél évtizedben kevés eredeti szakkönyv jelent meg, viszont sok fordítás látott napvilágot. Annyi bizonyos, hogy a XIX. század első felének hazai agrárírói nemzedékét a század második felében nem követte hasonló kvalitású szakírói gárda. A kiegyezés előtti évtized legnagyobb terjedelmű, magyar nyelven kiadott munkája: *A mezei gazdaság könyve*, amelyet **Benkő Dániel, Korizmic László** és **Mórocz István** szerkesztett és ültetett át hazai viszonyokra. **Chilhert Róbert** a juhtenyésztés terén alkotott eredetit. **Korizmic László: Gazdasági levelek** című kötete jobbára történeti és gazdaságpolitikai elemzést ad. **Lónyay Gábor** a *Gazdasági Lapokban* egy jelentős tanulmányt közölt a *takarmányozásról*, amelyben a szénaérték hiányosságait taglalta, átfogó képet adott a kibontakozó tudományterület külföldi eredményeiről, a kísérletek számszerű adatairól. Noha az agrároktatás Magyaróvár kivételével 1849-1865 között szünetelt, a *pesti állatgyógyászati tanintézetben* 1851-től tantárgyként szerepelt már az *állattenyésztés*.

A mai érelemben vett állattenyésztés alapjait nádudvari **Tormay Béla** (1839-1906) rakta le az 1871-ben megjelent *Általános állattenyésztéstan* című munkájával. Az *Állatorvosi Tanintézet* állattenyésztéstan tanszékén Tormayt **Monostori Károly** (1852-1917) követte, akinek sokoldalú munkásságában elsőbbséget kapott az *új fajták* kinemesítése. Szakírói munkássága során pedig enciklopédikus művek születtek. Közülük is kiemelkedik Kovácsy Bélával közösen írt: *A ló és annak tenyésztése* (1889) című kézikönyve, amely 1991-ben reprint kiadásban újra napvilágot látott. A tanszék élén **Wellmann Oszkár** (1876-1942) már a következő nemzedéket képviselte, és tevékenysége *új korszakot* nyitott a hazai állattenyésztés történetében, ugyanis biokémiai, örökléstani és kísérleti biológiai alapokra helyezte az általa művelt tudományterületet. A nagyhírű szakemberek sorába tartozik **Kovácsy Béla**

(1861-1931), akinek szintén nagy érdemei vannak a korszerű állattenyésztés tudományos hátterének megteremtésében. Noha kiváló tanárok oktattak az egyes gazdasági tanintézetekben is, a XIX. század végén és a XX. század elején az állattenyésztéstan oktatói, kutatói elsősorban az 1899-ben főiskolává szervezett állatorvosi tanintézet tanárai közül kerültek ki, ahol magas óraszámokban kaptak korszerű ismereteket a hallgatók. A kutatás színvonala szintén a minőséget jelezte, biokémiai-, analitikai vizsgálatokat végeztek, továbbá anyag-, energia és sóforgalmi vizsgálatokat folytattak.

A gazdasági tanintézetekben az 1870-es évek elején a hallgatók csak szerény állattenyésztési ismeretre tehettek szert. Ez a tantárgy csak az 1890-es évek elejétől kapott nagyobb hangsúlyt. 1906-ban a már akadémiai rangú (1874-ben kapta meg) *Magyaróvár* mellett ugyanez illetve meg *Keszthelyt*, *Debrecent*, *Kassát* és *Kolozsmonostort* is (1901-től Kolozsvár). Mindez együtt járt a tanrend egységesítésével. Bár Magyaróvárrott is csak az 1907-1908. tanévtől emelték a képzési időt két évről háromra. Az utóbbi akadémia tanárai közül ki kell emelni **Cselkó Istvánt** (1847-1930), **Ujhelyi Imrét** (1866-1923), és a már említett **Kovácsy Bélát** (1861-1931), akik kimagasló szerepet játszottak a hazai állattenyésztés-tudományban, irányt szabtak fejlődésének. **Darányi Ignác** (1849-1927) két ciklusra terjedő minisztersége alatt (1895-1903, 1906-1910) épült ki a magyar mezőgazdasági kutatás intézményhálózata. Az elsők között kezdte meg működését az *Állatélettani és Takarmányozási Kísérleti Állomás*, amelynek megszületése végső soron **Liebermann Leónak** (1852-1926) köszönhető. Az intézet állatkísérletekkel a hazai takarmányok összetételét és tápláléértékét állapította meg. Első vezetője **Tangl Ferenc** (1866-1917) volt, aki az MTA tagjaként a takarmányozás hazai fejlődéséhez nagyban hozzájárult. Az általa kijelölt irányt **Weiser István** (1873-1957) folytatta, Európa-szerte elismert tevékenységről adva számot. Weiser István munkásságának középpontjában az okszerű és gazdaságos takarmányozás módszereinek kidolgozása és gyakorlati alkalmazása állt.

1898-ban kezdte meg működését az *Országos Gyapjúminősítő Intézet*, élén **Rodiczky Jenővel**, majd **Kovácsy Bélával**, és a századfordulótól **Kovács Imrével**. Az intézet feladata sokrétű volt, felölelte a juhászatok szervezésétől a gyapjúval kapcsolatos teendők kidolgozásáig.

1903-ban lépett színre a Magyaróvárrott létesített *Tejgazdasági Kísérleti Állomás*, amelynek feladatai között egyaránt szerepelt tudományos kutatás és gyakorlati kérdések megoldása. Elsődleges szerepet kapott a tej és a tejtermékek tudományos vizsgálata, minősítési kérdések tisztázása és a szaktanácsadás.

A magyar tudomány a XIX. század utolsó évtizedében kezdett el behatóbban foglalkozni az állattenyésztéssel, két alapvető területen: *örökléstan* és *takarmányozás*. **Darwin** alapvető munkája (*On the Origin of Species by Means of Natural Selection*) forradalmasította a biológiát, egyúttal a modern állattenyésztést is megalapozta. Darwin munkája először 1871-ben jelent meg **Dapsy László** (1843-1890) fordításában. A szerzett és az öröklött tulajdonságok öröklődése sok évtizedes vitát gerjesztett a hazai tudományos életben is. **Gregor Mendel** (1822-1884) brünni apát növénykísérletek során felfedezte az öröklődés szabályait, de ezek csak évtizedek múltán kerültek be a tudományos köztudatba, ami nyomban meg is osztotta a tudományterület művelőit a két tulajdonság típus örökölhetőségét illetően. Hazánkban 1894-ben jelent meg az első kritika *Monostori Károly* tollából, aki elvetette A. **Weismann** elméletét, ami a szerzett tulajdonságok öröklődését is számításba vette. A vitát végül itthon **Wellmann Oszkár** zárta le az 1921-ben megjelent *állattenyésztéstan* munkájában, kizárva a szerzett tulajdonságok örökölhetőségét.

Amíg a hazai örökléstan művelése szinte kizárólag a külföldi eredményekről szólt, addig a takarmányozástan terén már önálló vizsgálatoknak, kísérleteknek lehetünk tanúi. Az 1860-as években Nyugaton kialakult – elsősorban német területen – a takarmányok kémiai elemzésének módszere, amit jelez **E. Wolff**: *A mezőgazdasági haszonállatok ésszerű takarmányozása* című munka, aminek jelentőségét hamar felismerték az oktatók, kutatók és igyekeztek minél szélesebb körben ismertté tenni. **Cselkó István** (1847-1930) tollából született meg: *Az okszerű takarmányozás alapvonalai* című kötet, amely már tartalmazta a német tudomány által megállapított nyers és emészthető tápanyagok mennyiségét az egyes takarmányfélékben. 1884-ben **Kosutány Tamás** (1848-1915) fordításában jelent meg E. Wolff említett műve. Eközben megkezdődött a hazai takarmányok *beltartalmi értékeinek* a megállapítása, aminek színtere az Állatélettani és Takarmányozási Kísérleti Állomás volt. Tovább bővült a takarmányozásról szóló szakkönyvek száma: **Cselkó István-Kosutány Tamás**: *Takarmányozástan* (1894), **Kovácsy Béla**: *Házi állataink takarmányozása* (1893, további öt kiadása volt, 1911-ben az utolsó).

A nemzetközi takarmányozástan fejlődése szempontjából mérföldkőnek számított az 1905-ben megjelenő **Oscar Kellner**: *Die Ernaehrung der landwirtschaftlichen Nutztiere* című munka, amelynek legfontosabb hozadéka az általa kidolgozott *keményítőérték-elmélet* közzététele. A magyar szakemberek fogékonyságát jelzi, hogy azonnal beépítették szakkönyveikbe, ami nem hiányzott **Cselkó István** újabb kiadású munkájából sem (*Takarmányozástan*, 1906.)

Noha a XX. század elejéig tartó korszakban a hazai állattenyésztés szakemberei nem tettek korszakalkotó felfedezéseket, ennek ellenére nemzetközileg ismeretek és elismertek voltak.

A *két világháború közötti évtizedekben* a kísérleti hálózat lényegében változatlan maradt. Az olyan megoldások, amelyek Nyugat-Európában működtek: gazdák társadalmi egyesületei, érdekképviseleti szervezeti által alapított és működtetett tudományos intézetek, Magyarországos ismeretlen volt. Az OMGE és a mezőgazdasági kamarák leginkább csak az *üzemtan* hazai fejlődéséhez járultak hozzá. Ezeknek a munkáknak lényegében tudományos vonatkozása nem is volt. Az viszont nem tagadható, hogy az OMGE sokat tett a *törzskönyvezés* terén. A rendszeres kiállítások, előadás-sorozatok, stb. az elmélet és a gyakorlat találkozását szolgálták. A kísérleti intézetek hálózatának működtetése központi költségvetésből történt. Az más kérdés, hogy ennek a munkának a színterét néhány kutató-, kísérleti intézet vagy egyetemi, továbbá gazdasági akadémiai tanszék adta. 1930-ban nem hiába róttá föl **Hutyra Ferenc** (1860-1934), hogy nincs semmiféle hitel a kutatásra. A helyzet később sem változott, amint **Wellmann Oszkár** megjegyezte: „...nálunk még nincs állattenyésztési kutatóintézet, pedig az állattenyésztésnek sok megoldatlan problémája van, melyet még áldozatra kész nagybirtokon sem lehet eredményesen kipróbálni. Továbbra is három állami intézet foglalkozott kísérleti munkával: Állatélettani és Takarmányozási Állomás, Tejgazdasági Kísérleti Állomás, Gyapjúminősítő Intézet.

Ugyanakkor számításba kell venni a *gazdasági akadémiákat*, ahol az oktató tanárok jelentős kutatásokat is végeztek. 1934-ig a *Pázmány Péter Tudományegyetem* keretében működő Közgazdaságtudományi Karhoz *mezőgazdaságtudományi szakcsoport* is tartozott, ami egyúttal az állattenyésztési tudományoknak is a felsőfokú képzési színhelye volt. Az 1934. évi X. tc. életre hívta a *József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet*, aminek keretében *mezőgazdaságtudományi* és *állatorvostudományi* osztály is működött. Bár kevés szakembert adott pl. az állattenyésztésnek, egyúttal azonban jelentős szakirodalmi munkásságot fejtettek ki a tanszékek vezetői, oktatói.

A gazdasági akadémiákon 3 éves képzés folyt, de az 1942. évi XVI. tc. előírta, hogy az akadémiákat fokozatosan 4 éves képzésű **főiskolákká** kell átszervezni. A háború közeledtével erre csak Kolozsvárott és Magyaróvárott került sor, Debrecenben ezt elsodorták a harci események.

A gazdasági akadémiai keretek között **Ujhelyi Imre** (1866-1923) a hazai szarvasmarha-tenyésztés jövőbeli irányát jelölte meg. Kidolgozta a szarvasmarha-tenyésztés szelekciós módszereit, s már 1896-ban megalapította a *Magyaróvári Szarvasmarha-tenyésztő Egyesületet*. Fontos szerepet töltött be a hazai *tejszövetkezetek* megszervezésében, *tejgazdaságok* létesítésében, és az *Óvári Tejkísérleti Állomás* létrehozásában. Szakmailag segítette a *bonyhádi*, a *vasi* és a *mosoni-soproni szarvasmarha tájfajták* kialakítását. **Schandl József** (1885-1973) az MTA tagjaként és egyetemi tanárként sokat tett a hazai állattenyésztés fejlődése érdekében. Megszervezte a *hazai juhtörzskönyvezést*. A *magyar fésűs-merinó* fajta kialakítása munkásságának remeke. A juhtartás terén **iskola-teremtő** volt. Az *Általános állattenyésztéstan* című munkája (1944) sokoldalúságát bizonyítja. Életpályája átnyúlt az 1945 utáni időszakra, ami nem gátolta meg abban, hogy ne vegye ki részét a nagyüzemi állattenyésztés helyzetének megszilárdításából. **Csukás Zoltán** (1900-1957) szintén két korszak állattenyésztési szakemberei közé tartozott. Munkásságnak középpontjában a *takarmánygazdálkodás* állt. De foglalkozott fajtanemesítéssel is, különösen sokat tett a *magyar tarka marha* tejelő és hústermelő képességének javítása terén. **Konkoly-Thege Sándor** (1888-1969) a két világháború közötti évtizedek állattenyésztés-politikai szakembere volt. Személyéhez fűződik az *állattenyésztés-politika* mint egyetemi tantárgy ismeretanyagának a kidolgozása és oktatásának megindítása, ami akkoriban még külföldön sem szerepelt az oktatott tantárgyak között. Nagyhatású, második kiadást megért munkája: *Állattenyésztésünk fejlesztésének irányai, eszközei és eredményei* címmel 1948-ban jelent meg.

1945 után alapvetően megváltozott az agrárpolitika, és ennek megfelelően alakult a mezőgazdasági tudományok helyzete, intézmény-rendszere, azok feladatköre. Az állattenyésztéssel kapcsolatos kutatóhálózat a koalíciós évek alatt nem változott: **Országos Állatélettani és Takarmányozási Kísérleti Intézet**, **Országos Gyapjú és Selyemminősítő Intézet**, **Országos Halélettani és Szennyvízvizsgáló Intézet**, **Tejgazdasági Kísérleti Intézet** (Magyaróváron), stb. folytatta tevékenységét. Az 1949. év jelentette a fordulat évét, létrehozták az **Állattenyésztési Kutatóintézetet**, amelynek jogelődje az Országos Állatélettani és Takarmányozási Kísérleti Intézet volt. Ebbe az új szerveződésbe bevonták a fentiekén kívül a **Méhészeti és Méhbiológiai Kutatóintézetet**, a **Gödöllői Baromfitenyésztő Kísérleti Gazdaságot** és a **Mosonmagyaróvári Agráregyetemi Baromfitelepet**. 1952-ben megalakult a **Kisállattenyésztési Kutató Intézet** Gödöllőn az ÁKI-ból kivált *baromfi, aprójóság-tenyésztési, haltenyésztési és méhtenyésztési osztályból*. 1980-ban újabb átszervezés történt, és Gödöllőn megnyitotta kapuit az **Állattenyésztési és Takarmányozási Kutatóközpont**.

A *kisállattenyésztési kutatások* gyökerei ugyan visszanyúlnak a XIX. század végére, de csak 1949-ben kapott kutatóintézetet. Az intézmény mai értelemben vett szervezője, alapítója, újjászervezője **Báldy Bálint** (1896-1971), aki több mint két évtizeden keresztül állt az intézmény élén. A **Haltenyésztési Kutatóintézet** létrehozása 1906-ban történt meg, amikor életre hívták **Landraf János** (1857-1931) vezetésével a **Magyar Királyi Halélettani és Szennyvíztisztító Kísérleti Állomást**. Az újjáalakított intézet központja végül *Szarvas* lett.

Az **agrár-felsőoktatási intézmények** az oktatáson kívül a *tudományos kutatások* bázisai is, ahol saját profilú kutatások folynak/tak. Ez a munka a rendszerváltást követően sokszor új mederbe terelődött, nem egy esetben módosult, sőt teljesen új irányt vett.

Ami a *külföldet* illeti, az állattenyésztés művelői között, elsősorban a XIX. század második felétől olyan egyéniségek tűntek fel, mint a svájci **Duerst, U.** (1876-1950), aki az állattenyésztés fejlesztésének lehetőségeit összekapcsolta az ökológiai viszonyokkal. Jelentős munkásságot fejtett ki a háziállatok származása terén. **Kronacher, K.** (1871-1938) az állati örökléstan, az ikerkutatás és a konstitúció-kutatás területén vitte előre az állattenyésztést. Az osztrák **Adametz, L.** (1862-1941) általános állattenyésztés című munkája az akkori idők egyik legjobb összefoglalójaként vált ismertté. A XIX-XX. század fordulójától felgyorsult az állattenyésztés nemzetközi fejlődése, amiben az *Egyesült Államok* úttörő lépéseket tett, hiszen már 1884-ben állami támogatásokkal útjára indították az állattenyésztés fejlesztését célzó tudományos kutatásokat. 1900-ban Chicagóban rendezték meg az első állattenyésztési világkiállítást. A XX. században az *amerikai állattenyésztés* nagyívű fejlődése hatással volt az európaire, közte a magyarra is. Kiváló felkészültségű amerikai szakemberek dolgoztak a XX. század első felétől, így **Hammond**, aki a gazdasági állatok fejlődése, növekedése terén bővítette ismereteinket. **Lush** lefektette a populáció-genetika alapjait. A **Watson-Crick** által felfedezett DNS szerkezetének ismerete (1953) új távlatokat nyitott a nemesítésben. 1955-től jelentek meg a *hibrid* változatok a tojás- és broiler-csirke ágazatban. A XX. században *újabb állatfajok* háziiasítására, illetve *újra-háziiasítására* is sor került. Az 1960-as években kibontakozó *informatikai forradalom*, a rohamléptekkel fejlődő *biotechnika* és *biotechnológia* új távlatokat nyitott az állattenyésztés terén is. A modern kutatások azonban már sokszor *nemzetközi együttműködést* igényelnek, amit elősegít a *FAO*, az *Állattenyésztők Világszövetsége* (WAAP), a *Baromfitenyésztők Világszövetsége* (WPSA) és az *Európai Állattenyésztők Szövetsége* (EAAP), mint nemzetközi szervezetek, az anyagi és a szellemi erőforrások összpontosításával.

A takarmányozás gyakorlata

A mezőgazdasági kultúrában a növény, mint takarmány az állattartás megjelenésével értelmezhető. A mezőgazdasági termelésben létrejött kapcsolat – az ember véletlenszerű, majd tudatos tevékenysége révén – a *takarmányozás gyakorlatának* számos *változatát* alakította ki, ami végül megteremtette a *takarmányozást*, mint alkalmazott *tudományt*, és mint *üzemgazdasági kategóriát*. A takarmányozás gyakorlata hosszú időn át egyet jelentett a legeltetéssel, amihez már a történelem korai szakaszában társadalmi, gazdasági formációk társultak. Ami természetesen a háziiasítás következménye volt.

Az állatállomány genetikai adottságainak javulása igényesebb takarmányozást követel. Ami általános hibaként róható föl a magyar állattenyésztésben, az nem más, mint az, hogy az állatállomány nagyságát, termelésének színvonalát az elmaradt és rossz takarmánytermelési viszonyokhoz idomították, ahelyett, hogy ezt igyekeztek volna javítani, az állattenyésztés kívánatos és lehetséges színvonalához igazítani. A XIX. században fogalmazódott meg az a vezérelv, hogy *„hozzunk mezőgazdaságunkba mielőbb helyes arányokat”* (**Korizmic László**), a növénytermesztés és az állattenyésztés egymásra utaltságának elfogadottságát próbálta tudatosítani, függetlenül a birtok nagyságától és birtokosától. A nehezen térhódító takarmánytermesztés – a két ágazat egymáshoz kapcsolódása –, a viszonylagos egyensúly a XX. század második felétől – a *modern élelmiszertermelés korszakában* – megbillent és sokszor egymástól elkülönült. **1945 után** az *ipari tömegtermelés* elterjedésével, a *fosszilis energiahordozók* felhasználásának fokozódásával, a *kemikáliák* térhódításával, a *mezőgazdasági melléktermékeknek* a takarmányozásban betöltött szerepe leértékelődött (pl. szalma, kukoricaszár, stb.). Sőt a XX. század második felében a paraszti gazdálkodás utóéletének tekintett háztáji állattartás is *függetlenítette* magát – főleg a *baromfi* és a *sertés* – a szántóföldi növénytermesztéstől, ami érvényesült a nagyüzemi gazdálkodásban is. Vagyis a

nehezen kialakult szerves kapcsolat – ha nem is minden ágazatban és arányban – feladta hadállásait.

A **legelő hasznosítása** évszázadokon át egyúttal *tartási formát* is jelentett. Ez talán nem véletlen, hiszen a háziállataink zöme a „legelő szülötte”, ami napjainkban sem veszítette el jelentőségét. A modern agrárium is egyre nagyobb érdeklődést mutat iránta. A **néprajztudomány** ezt a hosszú időszakot a (magyar) *pásztorkodó állattartás korszakának* nevezi. Ha megnézzük az *állattenyésztés földrajzi típusait*, kiderül, hogy mindegyikben jut valamilyen szerep a természetes takarmánynak, vagyis a rét és a legelő termésének.

A Kárpát-medencében a **vándor természetű állattartás** egyeduralma nagyjából a XVIII. század végével lezárult, s innen számítható a – eltérő időben és arányban – a *szántóföldi takarmánytermesztés* megjelenése és térhódítása. Ami egy új típusú állattartás megszületését tette lehetővé, az **istállózó állattartásét**. Mindez minőségi változást eredményezett a gazdálkodás egészében!

Az uradalmi takarmánytermesztés és takarmányozás

A takarmánynövény-termesztésben mérföldkönek számított **Tessedik Sámuel** tevékenysége, aki 1779-ben Bécsből *lucerna* vetőmagot hozatott, elindítva a hazai évelő pillangós növények termesztését. A takarmánytermesztés és az istállóban történő takarmányozás együtt járó fogalmak, amire a XVIII. században még elnevezésünk sem volt. Hiszen az istállóhoz kötődő takarmányozást **Nagyváthy János** „istállóban legeltetni” kifejezéssel illette, utalván az évszázados gyakorlatra. A XIX. század utolsó harmadában – a még meglévő tekintélyes kiterjedésű rét-legelő ellenére – a **legeltetési állattartás** egyeduralma egyre jobban kezdett megrendülni. Fokozatosan kiszorultak a pásztorkodó, a mezőgazdasági termeléstől független tartási módok, átadva helyüket a földművelésbe ágyazódó üzemi állattartásnak. Mindez megteremtí a szakterminológiát is: **jászlas istállózó állattartás**. A takarmányozásban a hangsúly a legelőről a szántóföldi takarmánytermesztésre helyeződött át, amelynek feltétele a nyomásos gazdálkodás megszűnése volt. De a takarmánytermesztés nagyon lassan ivódott be a gazdálkodók szemléletébe.

Elsőként az **uradalmak** kezdték fölkarolni a szántóföldi művelésű takarmánynövényeket, főleg a *lucernát*. Tanúi lehetünk már ekkor a takarmányok *erjesztési tartósításának* is. Sőt olyan adat is van 1812-ből, hogy *kukoricát csalamádénak* vetettek. Az elnevezéséről az első adat 1852-ből származik. A *bükköny* behozatala **Pethe Ferenc** nevéhez fűződik, amit már régóta zöldtakarmánynak vagy szénának vetettek. A szántóföldön való megjelenése egyúttal a (zöld) *takarmánynövény-keverékek* termesztésének kezdetét is jelenti. Pethe Ferenc a **Vizsgálódó Magyar Gazda** szaklapban a bükköny támasztó növényének a *búzá*t ajánlotta. A *lencse* és a *lednek* keverékét kiváló szénának tartotta a marha, a ló és a juh részére. A XIX. század elején a **Georgikon** gazdaságában a *borsó*, a *lednek*, a *zab* és az *árpa* alkotta a takarmánykeveréket. Noha a XIX. század elején Keszthely példája még kuriózumnak számított. De említhetnők a **piarista rend gazdaságait**, az **Esterházyak** tatai uradalmát, a **csákvári** birtokot, **Kisjenőt**, **Bellyét**, **Előszállást**, **Biát**, **Magyaróvárt**, **Pusztavacsot**, stb. A nyomásos gazdálkodás miatt az uradalmak az ugart vetették be takarmánynövényekkel. E fontos növénycsoport terjedését hátráltatta, hogy a vetőmagot csak külföldről tudták beszerezni.

A *takarmánynövények részesedése* néhány uradalomban a XIX-XX. században:

Csákvár (1860-1870)	16,4 %
Kisjenő (1876)	23,2 %
Bia-Bajna (1878)	42,0 %
Előszállás (1882)	24,5 %
Pusztakamut (1891)	30,0 %
Pusztavacs (1896)	21,4 %
Sárvár (1900)	30,5 %
Magyaróvár (1905)	24,2 %
Devecser (1911)	34,0 %

A fentiek ellenére **Korizmic László** nem véletlenül róta föl a hazai gazdálkodóknak, hogy „fázunk termelni takarmányt helyes és kellő arányban”, ami úgy az uradalmakra, mint a parasztgazdaságokra vonatkozott. A parasztság nehezen fogadta el a takarmánynövény-termesztés szükségességét. Az 1930-as évek végén **Reichenbach Béla**, a kis- és a nagyüzem gazdálkodásának összevetése kapcsán, a paraszti gazdálkodás elmaradottságának okait elemezve rámutatott, „a mai idők követelményeihez képest földművelő népünknek kevés a gazdasági kultúrája, s ezért a növénytermesztésben még igen sokan alapvető hibákat követnek el”. A Dunántúlon a kisüzem 28%-kal, az Alföldön 21%-al, az Északi-hegyvidéken 31%-kal nagyobb területen termesztett *gabonát*, mint a nagybirtok. A kisüzem a kapásnövények közül egyedül a kevesebb élőlombot igénylő *kukoricát* művelte. A Dunántúlon 54%-kal, az Alföldön 150%-kal, az Északi-hegyvidéken 78%-kal nagyobb területen vetettek *kukoricát*, mint a nagyüzem. A Dunántúlon 39%-kal, az Északi-hegyvidéken 42%-kal, az Alföldön 62%-kal kevesebb *szálastakarmányt* termesztett a parasztgazdaság, mint az uradalmak, noha az állatállomány jóval nagyobb létszámban fordult elő nála. Mindezt tetézte az, hogy nemcsak *kevés* volt a termesztett takarmány mennyisége, hanem *választéka* is szűkös volt. A XIX. században kialakult nagybirtok és parasztgazdaság *eltérő takarmányozási rendszere* szinte alig változott a XX. század második feléig.

A XIX-XX. század fordulójára kialakult az egyes *nagytájak* jellegzetes takarmánynövény-termesztési körzetei:

Vörös here	Dunántúl, ÉNy-Felvidék
Lucerna	Alföld
Mohar	D-Magyarország (Torontál, Bács- Bodrog)
Csalamádé	Közép-Magyarország (Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Fejér)

Az egyes takarmánynövény-félék részesedése a *bevetett területből* az 1901-1915. évek átlagában:

Bükkönyfélék	37,8%
Ló (vörös) here	30,5%
Lucerna	15,1%
Mohar	4,1%
Csalamádé	8,8%
Egyéb takarmányok	3,7%

A *kukoricának* a takarmányozásban betöltött sokoldalú szerepét az **uradalmak** épp úgy hasznosították, mint a parasztgazdaságok. A kukoricaszár etetése kezdetben a *kukoricaföldek őszi legeltetését* jelentette. Sokszor ínség takarmánynak számított. Később már *levágták* a szarát és úgy etették fel. Dunántúlon szokásban volt a kukoricaszár felső részének a levágása, amelyet zölden vagy szárítva télen a marhákkal etettek meg. Azonban a helytelen időben végzett „*hegyezés*” sokszor veszélyeztette a szemtermést. Ez az eljárás *horvát-szlovén* közvetítéssel került be, a Balkánon és Itáliában széles körben alkalmazták. Az 1870-1880-as években már egyre ritkábban hagyták kint a szarát a szántóföldön, s a századforduló évtizedeiben *legeltetése* fokozatosan visszaszorult. De a *juhtartó vidékeken* – még az **uradalmak** részéről is – tovább élt.

Fontos mozzanat a **takarmánykeverékek** termesztésének megindulása, amely szinte kizárólag az **uradalmak** takarmány-gazdálkodására volt a jellemző. A XX. század elején a leginkább elterjedt takarmánykeverékek:

Őszi keverék: borsó, szőszös bükköny, rozssal esetleg árpával (a hazai kettős termesztés elindítója)

Zabos bükköny (közönséges) (általánosan ez terjedt el Magyarországon)

Zabos borsó

Borsós csalamádé: a kukorica fajták közül a csikántói, székely, pignolettó, florentini (mind alacsony szárú) jöhetett számításba. E keverék termesztése megosztotta a szakembereket

Borsós lóbab, pohánka-mustár, stb. (kevésbé terjedt el)

Annak ellenére, hogy a szántóföldi takarmánytermesztés mind erőteljesebben gyökeret vert a magyar gazdálkodási szemléletben, még sokáig tartotta magát az a nézet, miszerint *a rét-legaló az állattartás alapja*, ami alól számos esetben még az uradalmak sem jelentettek kivételt. Ez utóbbi nézet látszólag megalapozottnak tűnt, mert a rét nagysága közel akkora volt, mint a szalastakarmány növények vetésterülete. A Dunántúlon a *rét*, a Dunától keletre a *legaló* aránya volt a magasabb. A birtokmegoszlást illetően a *legaló* – a közlegalókat is beleértve – zöme a **nagybirtok** kezén, a *rét* viszont túlnyomóan a **parasztgazdaságok** tulajdonában volt. A minőséget tekintve a rétek szénatermése csak a szalmatermést egészítette ki, nagyon alacsony fehérjetartalommal. Az állatok kevés abrakot és fehérjében gazdag takarmányt kaptak. A paraszti állattartás a kukoricakóróra, polyvára és szalmára épült, amit nem tudott pótolni a réti széna nagyon gyenge minősége. Az uradalmak egy részénél is hasonló helyzet uralkodott. A legalóknál sem voltak kedvezőbbek a viszonyok. Az 1930-as

években kibontakozott **zöldmezőmozgalom** is csak egy árnyalattal javított a korábbi állapotokon. A legeltetés szinte kizárólag az állatok edzettségét erősítette, termelésüket viszont gátolta.

Az új határok közé került ország *művelési ágaiban* jelentős eltolódás következett be a szántó javára, aminek óhatatlanul is ösztönöznie kellett volna a takarmánynövény termesztés bővítését. Ez többé-kevésbé be is következett, hiszen 1895-ben a *takarmánynövények – rét és legelő aránya* 48,9-51,1%, addig 1935-ben már 61,5-38,5% arányt mutat. **1930-1940 között** a 2,675 ezer hektár – *takarmánytermesztésre* igénybe vett vetésterületből a legfontosabb növényfélések részesedése a következő:

Kukorica	20,8%
Árpa	8,3%
Zab	4,1%
Lucerna	3,7%
Vörös here	2,2%
Baltacím	0,6%
Egyéb	2,0%
Takarmánykeverék	2,4%
(kukorica) csalamádé	1,3%
Takarmányrépa	2,4%

Összegzésként elmondható, hogy a *takarmánytermesztés* elterjedésében a **nagybirtok** időben óriási *előnyt* élvezett, amit később sem veszített el. A **parasztgazdaságok** csak a *kukoricatermesztésben* vették fel a versenyt az uradalmakkal. Az általuk megtermelt szemestakarmányok közül a kukoricáé volt az elsőbbség. Szinte teljesen hiányoztak a *takarmánykeverékek*, ami szinte kizárólag a nagybirtokra volt a jellemző. Nagyobb arányú takarmánytermesztés nélkül – még ha nem is mindegyikben – nehezen lett volna elképzelhető magas színvonalon termelő állattartás, akár tejtermelésről, juhtartásról (gyapjú, tej) vagy sertéshizlalásról legyen is szó. Az **uradalmak állattenyésztése** – a takarmánytermesztés nagyobb aránya miatt – *biztosabb takarmánybázisra* épült.

A paraszti állattartás takarmányozási hagyományai

A *szemtermelésre* berendezkedett magyar mezőgazdaságban a rétek és a legelők visszaszorulása miatt egyre nagyobb szerepet játszanak a termesztett takarmánynövények. Már az 1870-1880-as években a parasztgazdaságok egy része próbálkozott *takarmánynövény* termesztéssel, így *lucernát, vörös herét, zabos bükkönyt, mohart* vetettek. A *zab* mint lótakarmány a középkortól kezdett a jobbágy-paraszti gazdálkodásban gyökeret verni, de csak a XVIII. századtól érvényesült valódi szerepe. A *paraszti lótartás* sok helyütt hasznosította a *takarmányrépát*, amely aprítva került a jószág elé. A XX. század első évtizedeiben már a kisgazdaságok körében is megjelentek a gyári készítésű *répavágók*. A XX. század első harmadában a *lucernaszéna* vette át a fűszéna szerepét. A takarmányozás gyakorlata lényegében változatlan maradt a lótartásban addig, amíg a ló egyet jelentett az igaerővel. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az istálló eredetileg a lótartáshoz kötődött.

Az *istállózó szarvasmarhatartás*, szakterminológiájával együtt, a parasztagzálkodásban a Kárpát-medence ÉNy-i tájain már a XVIII. század elején megjelent. A takarmánytárolás színhelyéül szolgáló *szénapadlás* a XVIII-XX. században a dunántúli, kisalföldi és a felvidéki paraszti állattartásban széles körben használatos volt. Az Alföldön általában az ún. *tüzes ól* volt kapcsolatban a takarmányozással. A szarvasmarha tartásához, takarmányozásához kötődő építmények változatos képet mutattak a Kárpát-medence egyes tájain. A *takarmány-előkészítés* alapvető gépei közé tartozott – 1867 után – a szecs kavágó, a hajtós répavágó és egyes tájakon a kézi répavágó.

A paraszti takarmányozás színvonala eltért az uradalmakétól. Alaptakarmánynak számított a téli takarmányként etetett *kukoricaszár*, amelyet a XX. században is hasznosították. Az *anyaszénát* általában *szalmával* keverve adták az állat elé. A *sarjúszenát* sok helyütt *búzatörekkel* elegyítették. Elterjedt módszernek számított – XIX-XX. században – a *takarmányrépa-burgonya-pelyva*(törek) keverékéből álló *pác* etetése.

A *szecs kázás* alapvető előkészítésnek számított, amely az 1860-as évektől vált ismertté és viszonylag széles körben elterjedt. Mindezek ellenére a *lucerna*, a *lóhere*, a *bükköny* és a *többi szalastakarmány* beépülése a **paraszti gazdálkodásba** csak nagyon *lassan* haladt előre. Amint már említettük, a parasztság nehezen barátkozott meg a takarmánynövény-termesztéssel, különösen az *Alföldön*. Ennek táji megoszlása igazodott nagyrészt az ökológiai adottságokhoz. A köztestermesztésben művelt *tök* és a *marharépa* különböző fajtái bővítették a lédús takarmányok választékát. Az egykori ártereken bő termést hoztak. A *burgonyát* is termesztésének megindulásakor főként az állatokkal etették, de csak a XIX. század végétől vált szinte kizárólag a *sertés* eledelévé. Az **uradalmakban** már a XIX. század második felében, a **parasztagazdaságokban** pedig csak a két világháború között terjedt el a **zsombolyázás** és **silózás**, főleg a *Tiszántúlon*. Ekkor még ismeretlen volt Erdélyben és a Felvidéken. Az 1920-1940-es évek között **érdemlegesen nem** változott a paraszti marhatartás takarmányozási kultúrája.

Az 1945 utáni évtizedekben, a konszolidációt követően, a *nagyüzemi gazdálkodás* megerősödése hatással volt rá, főként az integrálódó **háztáji állattartásra**. Különösen a *tejtermeléssel* és *marhahizlalással* foglalkozók körében. A felzárkózás jelének tekinthető a **tápok** nagymérvű etetése (tejtermelés, broiler-csirke, tojástermelés, sertéshizlalás). Ha megnézzük a Kárpát-medence más tájait, pl. a **Vajdaságot**, közel azonos kép bontakozik ki a paraszti marhatartásról. A két háború között a kukorica tájtermesztő körzetének számító Vajdaságban a parasztok főleg a teheneket, a szegényebbek a lovakat is tökkel abrakolták. **Egy pár igavonó tehén 1.500 kéve kukoricaszárat** evett meg a téli hónapok alatt. Szárvágáskor a *letört leveleket* összegyűjtve, külön kévébe kötötték. *Abrakként* marharépát, pelyvát, egy-két marok kukoricadarát, répaszeletet, majd fűszénát és kukoricaszárat kaptak a jószágok. A tavaszi munkák után az *ökrök* is gulyába kerültek. A *fejőstehenek* is a csordával a legelőre jártak, amit némi abrakkal pótoltak. A *marhahizlalás* a zöldtakarmányokra és télen a lucernaszénára, valamint a kukoricadarára alapozódott. Amint látható, az anyaországban a fajtaváltásig (szarvasmarha) a hazai paraszti, illetve háztáji marhatartás takarmányozásától szinte *alig tértek el* pl. a Vajdaságban. Valószínűleg keveset változott a határon túli, egyéb magyar lakta területek évszázados paraszti gyakorlata sem, úgy Erdélyben, mint a Felvidéken.

Magyarországon az 1960-1970-es évek fordulóján jelent meg a *lapályfajta*, ami újabb fajtaváltást eredményezett. Nagyüzemi tartása mellett *keresztezett egyedei* a háztáji gazdaságokban is meghonosodtak, fokozatosan kiszorítva a magyar tarka fajtát. A fajtával együtt azonban bekerült a takarmányozással szemben támasztott igénye is.

A *paraszti juhtartás* őrizte meg leginkább a korábbi századok takarmányozási szokásait. A *legeltetés* nem veszített jelentőségéből. A szántóföldi növénytermesztés lehetőséget nyújtott a betakarítás utáni „böngészésre.” Még az 1960-1980-as években is gyakran jártak az *alföldi juhászok* Tolna és Baranya megyébe *kukorica tarlót* legeltetni (a kombájnnal magas tarlót vágott). A két világháború között éltek a helyi *transzhumáló* legeltetéssel is, pl. télire legelőt váltottak az erdőben, az állatokat elhajtották a Nyírségbe a *káposztaföldek* – földben maradt torzsa – legeltetésére. A XIX. század második felétől a paraszti állattartásban a juh szerepe fokozatosan háttérbe szorult, s helyébe az uradalmak léptek. Mivel a paraszti juhállomány döntő hányadát a *racka* és a *cigája* alkotta, így az évszázados takarmányozási rend mit sem változott, hiszen még külterjes viszonyok között is kielégítő bevételt hozott. A Kárpát-medence peremvidékein hasonló volt a helyzet. Ezek a fajták olyan területeken is megéltek, amelyek a marha számára már alkalmatlanok voltak. A külterjes tartásban a „*talált takarmány*” alapvetőnek számított, s az állatok csak december végétől kaptak némi abrakot, tekintettel a tavaszi ellésre. A Vajdaságban az 1960-as években száz napi téli takarmányozással számoltak, *juhonként 50 kéve kukoricaszárat és 50 kg kukoricát* készítettek elő a teletetéshez.

Magyarországon a paraszti, majd később a háztáji juhtartás nem volt jelentős, hiszen 1945 előtt az uradalmakhoz, utána pedig a nagyüzemekhez kötődött. Még 1990-ben is a juhállomány 70%-a a *nagyüzemek* birtokában volt.

A *paraszti sertéstartás* is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az ágazat a XX. század hazai állattenyésztésének meghatározó szereplőjévé vált. A sertésállomány növekedésének a lendületét sem az 1950-es évek intézkedései, sem a kollektivizálás nem törte meg. Az 1980-as években a létszám már meghaladta a 10 millió darabot, amelynek *felét a háztáji gazdaságok* tartották. Ezekben az évtizedekben az állomány szinte kizárólag a *hússertés* fajtához tartozott. Az 1970-es években kezdett tér hódítani a *hibridsertés*, amely iránt a háztáji gazdaságok is élénk érdeklődést tanúsítottak. Mindez a takarmányozás terén is nagy változást idézett elő, mivel a korszerű fajták minőségi takarmányt igényeltek, amit a tápok etetése biztosított. A kisüzemi tartás szinte teljes egészében a *tápféleségekre* alapozódott. A XX. század második felében a paraszti állattartásból is eltűntek az *ősi fajták a mangalicával* egyetemben, s vele együtt a hozzájuk kötődő *takarmányozási szokások* is. A „*mindent fogyasztó*” sertésből alapvetően *abrafogyasztó* gazdasági állat lett, ami már messze túlmutatott az egykor korszerűsödő sertéstartást fémjelző *kukorica* és *burgonya* etetésén, társulva a *korpával*, *főtt tök- és répával*, kiegészülve a *konyhamoslékkal*, *bizonyos gyomok* (disznóparéj, stb.), *gyümölcsfélék* (alma, körte, eper, stb.) etetésével.

Értelmét veszítette az *egykori paraszti sertéstartás* „mindenevő” jelzője. Korábban a konyhahulladékon, hullás gyümölcsön, sőt zöld falombon kívül szívesen fogyasztotta a jószág a *porcsint* (*Portulaca deracea* L.), az *aszatot* (*Cirsium* var.), az *aprószulákot* (*Convolvulus* var.), a *libatopot* (libaparáj) (*Chenopodium* var.), a *csalánt* (*Urtica* var.), továbbá a *disznóparéjt* (*Amaranthus* var.) is. A *mangalica* fogyasztotta a tölgyesek, bükkösök makktermését. A tanyák környékén *csicsókást* létesítettek, amit a jószág kitűrt a földből. A *lucernaliszt* és *répafélék* mellett az abraktakarmányokon volt a hangsúly, a *kukoricán* és az *árpán*.

A *kisüzemi baromfitartást* – a sertéshez hasonlóan – az 1950-es évek szintén nem befolyásolták. Ebben közrejátszott az, hogy a nagyüzemi gazdálkodásba is jól be tudott illeszkedni. Ugyanakkor az 1945 utáni évtizedekben a kistermelők baromfitartását sohasem korlátozták. Az 1970-es években kezdett terjedni a *nagyüzemi tartás a hibridfajtákkal*, ami jelentősen befolyásolta az ország baromfi állományának faj- és fajtaösszetételét is.

A hazai baromfitartásban a *takarmányozási rendszer átalakulása* az 1960-as évek második felében kezdődött el, megelőzve a sertéstartást. Ezt ösztönözte a hibridfajták megjelenése, vele párhuzamosan a *keveréktakarmányok* etetésének rohamos terjedése, a *baromfikeltető állomások* hálózatának kiépülése. Az egykori *ház körüli tartás* mind jobban háttérbe szorult, ha csak a fajtákat illetően is. Eltűntek a néprajztudomány vizsgálódási körébe tartozó *épitmények* – néhány tájat kivéve –, és a takarmányozási hagyományok is feledésbe merültek. Az egykor „önellátó” baromfifajok *tájkarbantartó* szerepe is a múlt lapjaira került. Jóllehet hajdan a legelőket, szántóföldet, szőlőt és gyümölcsöst járva, az állati kártevők irtásával, gyomnövények hasznosításával segítették a gazdálkodó parasztembert. Mindemellett még húst, tojást, tollat, stb. is termeltek.

A régi fajták eltűnése, a hibridek túlsúlya új takarmányozási eljárásokat, tartási módokat alakított ki, eltávolodva a hajdani formáktól. Aminek bizonyos elemei azonban *visszatérni* látszanak az *ökológiai szemléletű állattartás* megjelenésével, ami magával hozhatja a régi fajták bizonyos arányú hasznosítását, nem pusztán nosztalgiától vezérelve.

A nagyüzemi takarmányozás gyakorlata

Az 1945 után meginduló kollektivizálási hullám még kevésbé érintette az előző korszak takarmányozási rendszerét, függetlenül attól, hogy paraszti állattartásról vagy már meglévő közös gazdaságról, netalán a régi nagybirtokból létrehozott állami gazdaságról legyen is szó. Az ország háború utáni helyzete érezte hatását a takarmányozás gyakorlatában is. Az ötéves tervek túlzott iparfejlesztő politikája kevésbé illett bele a mezőgazdaság korszerűsítésébe. Folytatódott, de leginkább romlott az állatállomány takarmányozásának a színvonala. Csak az 1960-as évek második felétől történtek egyre nagyobb erőfeszítések a *takarmányozás* – örökséggel terhelt – kérdésének megoldására. Olyan *elvi problémákra* kellett megoldást találni, hogy a kielégítő vagy a bőséges takarmányozás szemlélete érvényesüljön-e, vagy milyenek legyenek a takarmányozási legfőbb követelményei, az együregű gyomrú állatok és a kérődzők takarmányozása megítélhető-e azonos módon, vagy kellő fontosságot tulajdonítunk-e az itatásnak, továbbá meddig szűkíthető a szoptatási idő az egyes állatfajoknál, stb. De szemléleti kérdés annak eldöntése is, hogy a takarmányok kívánatos fehérjetartalmát természetes úton vagy kiegészítőkkal biztosítsuk-e (karbamid, aminosavak, stb.), továbbá milyen legyen a vitaminellátás módszere, az antibiotikumok, enzimek használata, a takarmányozás gépészeti megoldásai, stb. „Talán sehol sincs a szemlélet különbözőségének olyan változatos sokasága és lehetősége, mint a takarmányozásban” – írja **Gaal László** az 1970-es években.

A nagyüzemi gazdálkodás megerősödött, a takarmányozás körüli viták eredményre vezettek, s ennek következményeként változott a hazai takarmánygazdálkodás jellege a nagyüzemekben, de egyúttal a háztáji állattartásban is. A legnagyobb átalakulás a *baromfi- és sertéstartás takarmányozásában* következett be. Egy új iparág született, a *keveréktakarmány gyártás*: tápok és koncentrátumok előállítás. Az ipari méreteket öltő tápgyártás az évek során kiterjedt szinte minden állatfajra. Ezen belül is igazodott az állat növekedéséhez és fejlődéséhez, továbbá hasznosításához. Ez utóbbira a piaci igényekhez való alkalmazkodás miatt volt szükség. Az 1970-es évek második felében kb. 200 takarmánykeverő üzem működött az országban, melynek tulajdona megoszlott a gabonaipar és a mezőgazdasági üzemek között. Ebben az évtizedben évente már 600-700 ezer vagon keveréktakarmányra volt igény, ami bővült a háztáji állattartás szükségletével, így összesen 750-900 ezer vagon tápot állítottak elő. Az abraktakarmányok összetételének egységesítése megkönnyítette az állattartók dolgát. A tömegtakarmányokat hasznosító állatfajoknál is a tápokkal ellensúlyozták az

alaptakarmányok rosszabb minőségét, de sokszor mennyiségét is. A XX. század második felében a tömegtakarmányokat illetően a *silókukorica-termesztés* és *savanyítás* terén történt meg nagyarányú előrelépés. A pillangósokból – főleg *lucernából* – készült *szénázs* nem vált általánossá. Kedvezőtlen jelenségnek tekinthető, hogy a hazai állattenyésztés nagy évtizedei alatt – 1970-1980-as évek – szűkült a termesztett takarmánynövények köre, csak egy-két növényre szorítkozott. Továbbá az állatállomány egészségét tekintve nem javult az *abrak:tömegtakarmány* közti arány, az utóbbi rovására. A hazai takarmányozás *abrak-centrikussá* vált, még a kérődző állatoknál is.

A *baromfifélek* takarmányozásában élesen elkülönült a *nagyüzemi* és a *háztáji* tartás technikai színvonala. De közeledve az ezredfordulóhoz, az etetett takarmányok egyre inkább azonossá váltak. A *broilertartás* a legsikeresebb ágazattá nőtte ki magát, megteremtve az iparszerű pecsenyecsirke nevelést. 1945 előtt a *pulyka* szinte kizárólag a parasztgazdaságok állatai közé tartozott, de a háború után az ország egyes tájain, pl. Hajdú-Bihar megyében a nagyüzemek is foglalkoztak nevelésével. A *gyöngytyúk* megmaradt a külterjes tartás és takarmányozás keretei között, noha az 1960-as években napirendre került nagyüzemi tartása is. A *kacsatartás* 1945 után is a parasztságnál volt jelentős. Hasznosítása megmaradt a hústermelésnél. Töméses hizlalása a ház körüli tartásra volt jellemző. A nagyüzemi keretekbe nem tudott beilleszkedni. A *lúdtartás* eredményes időszaka a XX. század első felére esett, amikor a világ második libamájtermelő országaként ismertek bennünket. Napjainkban a lúdtartás belterjes irányba fejlődik. Bár vízi szárnyas, víz nélkül is fölnevelhető, a legelő és a zöld takarmány alapvető számára. A *töméses hizlalásra* kukoricát használ a nagyüzem is.

A *sertéstartás* a másik ágazat, ahol az elmúlt évtizedekben a legtöbb változás következett be a nagyüzemi tartás és takarmányozás terén. S ez alól nem jelent kivételt a háztáji gazdálkodás sem, hiszen a tápok vették át a vezető szerepet. A nagyüzemi tartás, a hússertés térhódítása új megoldások kidolgozását és bevezetését tette szükségessé. Az *etetés számos formája* alakult ki: szemes, száraz dara, pépes, folyékony, a száraz és a nedves etetés párosítása, szemcsézett takarmány, stb. A *hibridfajták* megjelenése egységes takarmányozási rendszer alkalmazását igényelte.

A takarmányozás szempontjából a legsokoldalúbb állattenyésztési ágazat a *szarvasmarha-tartás*. Takarmányozásában történt változások a következők:

A kukorica-szilázs jelenti a lédústakarmányt

A lucernaszéna alapvető fehérjeforrás

A keveréktakarmányok (táp) elsőbbsége az abrakkal szemben

Egész évben történő istállózás – főleg a tehenészetekben – szerepe tovább növekedett

A legeltetés leginkább a növendék állatokra és a húshasznú fajtákra korlátozódik

Az egyedi takarmányozás (táp, abrak – tejtermelés) megvalósítása

A háztáji tartásban még érvényesülnek a paraszti takarmányozás hagyományai

A marhatartás takarmányozása kizárólag a *kukoricára*, a *lucernára* és a *silókukoricára* épül. A *lucerna* vetésterülete a vörös here rovására bővült, sokszor figyelmen kívül hagyva az ökológiai feltételeket. A lucerna termesztésének, térhódításának lendületet adott a *lucernaliszt üzemek* hálózatának kiépülése az 1970-1980-as években. A másik sikernövény a *silókukorica*, amelynek vetésterülete töretlen fejlődésről tett tanúságot. Valójában korábban a *kukorica csalamádé* töltötte be azt a szerepet, amelyet a silókukorica az 1960-as évek közepétől. Ez a

növény lett a nagyüzemi állattartás, elsősorban a marhatartás alapvető takarmánya, főként a tejtermelésben, kisebb mértékben a marhahizlalásban. Szélsőséges megoldásnak tekinthető ezen évtizedek irányzata, az *abrakos marhahizlalás*. A kukorica csalamádé háttérbe szorult, még a kisgazdaságokban is, noha erről nincs elegendő adatunk. A fentiekből kitűnik, hogy **beszűkült a tömegtakarmányok választéka**. Hiszen 1945 előtt a *zabosbükköny* (tavaszi vetésű) vetésterülete még 100 ezer hektár fölött volt, sőt az 1950-es évek elején a lucernát és a vörös herét követte. 1985-ben már csak kb. 15 ezer hektáron vetették a Dunántúlon. A *baltacím*, mint a szárazságot kevésbé tűrő meszes talajok takarmánynövénye, 1945 előtt jóval jelentősebb szerepet játszott. Az 1960-as években teljesen kiszorult a szántóföldről. Hasonló sorsra jutott a *mohar* is. Epizódszerep jutott a *szudáni fűnek*, hosszabb távon nem ért el átütő sikert. A *szálas- és lédústakarmányok* az 1920-1990 közötti évek átlagában a vetésterületből 10-20%-kal részesedtek. Az 1960-as évektől a szántó közel 1/5 ét foglalták el, de 1980-ban már túllépték ezt a határt.

A gazdasági állatok közül egyedül a *juh* maradt meg alapvetően a legelőn. A meglévő gyepeket gazdaságosan csak a juhval lehet hasznosítani. A felnőtt állat tápanyagigényét még gyenge minőségű legelőn is fedezni tudja, ami kevés abrakkal kiegészíthető. Juhtartásra lehetőséget teremtenek az alkalmi legelők (árokpart, gabona, kukorica tarló, stb.). De hasonló szerepet töltenek be az ideiglenes legelők is (rozsos bükköny, édes csillagfűrt, mohar, fehér mustár, stb.). A többi állatfajhoz hasonlóan a juhok részére is elkezdődött az *ipari keveréktakarmányok* előállítása, a báránykortól kezdődően. „... a juhok a gyenge minőségű legelőket a többi gazdasági állatnál jobban értékesítik, a ridegebb tartást jól viselik, de az intenzív tartást is nagyon meghálálják”.

A *lóállomány* fokozatos csökkenése szerencsére megállt és szerepe átértékelődött. Az élet új szerepkört jelölt ki számára. *Modernizálódott takarmányozása* is, a hagyományos ló „eledelék” mellett megjelent a silókukorica szilázs, fűszenázs, ugyanakkor a lótáp is.

A **második világháború utáni évtizedek** hazai takarmányozása jelentős fejlődést mutat. A nagyüzemi gazdálkodás keretei között elterjedt a silókukorica termesztése és savanyítása, amely szinte valamennyi gazdasági állatfaj tömegtakarmányává vált. Hasonló szerep jutott a lucernának, amely főleg szénaként, egy jelentéktelen arányban szenázsként jön számításba. A többi szálas- és lédústakarmány etetése visszaszorult, némelyike pedig véglegesen eltűnt, a termesztésből is. Az abrakfélék jelentősége megnőtt, különösen a sertés- és baromfitartásban. Ebben a korszakban indult el a keveréktakarmányok gyártása, amely önálló iparággá vált. Előállításuk figyelembe vette a gazdasági állatfajoknak szinte a teljes körét. A tudományos kutatások eredményeire épült a takarmányozás gyakorlata. A fejlődés velejárója, hogy beszűkült a termesztett takarmánynövények köre, *egyneműsödött az állatállomány takarmánybázisa*. De hasonló tendenciák érvényesültek – a hibridizáció révén – az *állatok fajtabeli sokszínűségének eltűnésével* is. Jóllehet ez jelent(ett) garanciát az állati termékek egyöntetű minőségére. Az *iparszerű tartás* a két abrakfogyasztó állatfajnál, a sertésnél és a baromfinál alakult ki, amihez szükség volt a gépesítettség magas színvonalára. Hatalmas állattartó telepek épültek, hozzájuk igazodó takarmányozási rendszerek. A takarmánynövény termesztés fontosságának fölismérésére utal, hogy a *szántóföldi növénytermesztő rendszerek* jelentős erőfeszítéseket tettek – néhány alapvető – a szántóföldi takarmánynövény-termesztés művelési technológiájának kidolgozására és gyakorlati hasznosítására.

DUPress

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A ló története. História 1-2., Budapest, 2005.
- Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881-1990. Tanulmánygyűjtemény, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1996.
- Bartócz J. (1979): Mezei grófok és más mesterségek. Budapest
- Bocsor G. (1960): A magyar tarka marha. Budapest
- Bodó S. (1990): A magyar paraszti termelés igaerejének története. Debrecen
- Burenhult, G. (főszerk.) (é.n.): A kőkori világ. Budapest
- Burgerné, Gimes A. (1992): A világ mezőgazdasága. Budapest
- Csató L. (szerk.) (1994): Szemelvények az állattenyésztés történetéből. Kaposvár
- Cservényák L. (1998): Fogatos járművek, szekerek, kocsik, hintók Magyarországon a XIX-XX. században. Debrecen
- Csobán E.-Csürös F. (főszerk.) (1931): Debrecen sz. kir. város. Budapest
- Dám L. (1995): Magyar népi állattartás és pásztorkodás. Debrecen
- Dóczy J. (szerk.) (1934): A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete (1505-1805). Budapest
- Dorner (Enesei) B. (1925): A sertés tenyésztése és hizlalása. 2. kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest
- Éber E. (1961): A magyar állattenyésztés fejlődése. Budapest
- Enyedi Gy. (1964): Az állattenyésztés földrajza. Budapest
- Fábry Gy. (szerk.) (1996-2000): Magyarország a XX. században IV. Szekszárd
- Fehér D.-Jávorka L. (szerk.) (2004): A magyar állattenyésztés nagyjai (1741-2003). Budapest
- Gaál L. (1966): A magyar állattenyésztés múltja. Budapest
- Grigg, D. B. (1980): A világ mezőgazdasági rendszerei. Budapest
- Gunst P. (1970): A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920-1938). Budapest
- Gunst P. (szerk.) (1997): Debrecen története 1849-1919. Debrecen
- Gunst P.-Lökös L. (szerk.) (1982): A mezőgazdaság története. Budapest
- Hankó B. (1935): A magyar szarvasmarha egykori gazdasági jelentősége. Debreceni Szemle IX. 233-245.
- Herman O. (1914): A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest

- Hetey S. (1984): Debrecen város törzsménesének története 1944-ig. Debrecen
- Horn A. (1955): Általános állattenyésztés. Budapest
- Horn P. (szerk.) (1995): Állattenyésztés I. 2. kiadás. Budapest
- Jankovich M. (1968): Pferde, Reiter, Völkerstürme. München
- Juhász J. (1980): A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban. Budapest
- K. Kovács L. (1948): A magyar állattartás kutatása. Budapest
- Kállay I. (1980): A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848. Budapest
- Kaposi Z. (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs
- Kecskés S. (1991): A magyarországi állattenyésztő szervezetek története (1828-1948).
Herceghalom
- Kenyeres I. (szerk.) (2002): XVI. századi uradalmi utasítások I-II. Budapest
- Kettinger Gy.-Nagy Fr.-Timár L. (1991): A magyaróvári nagybirtok története. Budapest
- Lőkös L. (1998): Egyetemes agrártörténet. Budapest
- Magyar Nyelv Értelmező Szótára I-III. Budapest, 1959-1962.
- Magyar Tudomány, 2000. 12. 1467-1510.
- Magyarország állattenyésztése 1851-1996. Budapest, 1998.
- Matolcsi J. (1975): A háziállatok eredete. Budapest
- Matolcsi J. (1982): Állattartás őseink korában. Budapest.
- Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970. Állattenyésztés. Budapest, 1972.
- Németi L. (2003): A magyar mezőgazdaság az ezredfordulón. Budapest
- Orosz I.-Für L.-Romány P. (szerk.) (1996): Magyarország agrártörténete. Budapest
- Pabst, H. W. (1860): Pabst kalauza a szarvasmarha tenyésztésre. Pest
- Paládi-Kovács A. (1985): A magyar állattartó kultúra korszakai. Doktori Értekezés tézisei,
Budapest
- Pataky E. (1970): A földművelésügyi szakigazgatás története (1867-1948) Budapest
- Penyigey D. (1934): A magyar szarvasmarha-tenyésztés és kereskedelem. In: Magyar Gazdák Szemléje XXXIX évf. Budapest.
- Pintér J.-Für L. (szerk.) (1985): Agrártörténeti életrajzok. Budapest
- Rácz I. (szerk.) (1981): Debrecen története 1693-1849. Debrecen
- Róna-Tas A. (2007): Kis magyar őstörténet. Budapest
- Sambraus, H. D. (2002): Haszonállatok színes atlasza. Budapest

- Sárkány M.-Szilágyi M. (szerk.) (2000): Magyar Néprajz VIII. Budapest
- Sárkány P. (szerk.) (1975): Termelési rendszerek az állattartásban. Budapest
- Scherer P. (1939): A nagybirtok. Budapest
- Spedding, C. R. W. (1978): A mezőgazdasági rendszerek biológiai alapjai. Budapest
- Surányi B. (1978): Egy fejezet szarvasmarha-tenyésztésünk és nemesítésünk történetéből. A lapály szarvasmarha tenyésztése Magyarországon. Kézirat. Debrecen
- Surányi B. (1991): Adatok Hajdú-Bihar megye és Debrecen két világháború közötti szarvasmarha-tenyésztéséhez. In: HBm-i Levéltár évkönyve, 1991. XVIII. köt.
- Surányi B. (2007): Emberek, művek, események. Tallózás Debrecen agrármúltjában. Debrecen
- Surányi B. (2008): A magyar paraszti gazdálkodás biológiai öröksége a Kárpát-medencében (1700-1960). Debrecen
- Surányi B.: A takarmányozás és gyakorlata a magyar agrárkultúrában. Agrártörténeti Szemle, megjelenés alatt
- Szabadfalvi J. (1969): A magyar állattenyésztés tipológiai és terminológiai problémáihoz. In: Népi kultúra – népi társadalom. II-III. Budapest
- Szabó F. (2006): Állattenyésztéstan. Budapest
- Szabó F. (szerk.) (2004): Általános állattenyésztés. Budapest
- Szendrey I. (szerk.) (1984): Debrecen története (-1693). Debrecen
- Tokarev, Sz. A. (főszerk.) (1988): Mitológiai enciklopédia I-II. Budapest
- Tokody Gy. (szerk.) (1986): Debrecen története 1919-1944. Debrecen
- Tóth J. (szerk.) (2002): Általános társadalomföldrajz. Budapest-Pécs
- Van Deursen, A. (é.n.): Bibliai képes szótár. Hn.